

MODERN MAGYARORSZÁG

2014/1
III. ÉVFOLYAM

AZ ELTE BTK ÚJ- ÉS JELENKORI MAGYAR TÖRTÉNETI TANSZÉK
DOKTORI PROGRAMJÁNAK TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

MODERN MAGYARORSZÁG

**Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti
Doktori Programjának Folyóirata**

Különszám – 2014. augusztus

© ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Program

Főszerkesztő:

Erdődy Gábor

Szerkesztőbizottság:

Pajkossy Gábor, Pritz Pál, Varga Zsuzsanna

Szerkesztőség:

Manhercz Orsolya (felelős szerkesztő)

Bern Andrea, Cúthné Gyóni Eszter, Dombovári Ádám, Marchut Réka,

Szilágyi Adrienn, Tóth-Barbalics Veronika, Wirthné Diera Bernadett

A különszámot szerkesztették:

Bern Andrea, Hegedüs Gyula, Manhercz Orsolya, Marchut Réka,

Szécsényi András

Kiadó: ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Székhely: 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

Felelős kiadó: Erdődy Gábor

ISSN 2063-8949

TARTALOMJEGYZÉK

Köszöntő		5
Tanulmányok		8
Tevesz László:	<i>„Történetpolitikai tanulmányok” a reformkorban, 1837–1841.</i>	
	<i>Pulszky Ferenc és Horváth Mihály koncepciója a magyar társadalomfejlődés jellegzetességeiről</i>	9
Bárány Zsófia:	<i>Adalékok az Apostoli Szentszék és Magyarország diplomáciai kapcsolatához a reformkorban Az 1839–1840. évi magyar diéta a bécsi nunciatúrán</i>	29
Csonka Laura:	<i>A magyarországi Tanácsköztársaság utáni számonkérés: az 1920-as népbiztos-per</i>	48
Klestenitz Tibor:	<i>Az első magyar katolikus nagygyűlések – egy új rendezvénytípus megszületése</i>	66
Grósz András:	<i>Kisebbségpolitikai mozaikok egy német főpásztori látogatáshoz. Berning, osnabrücker püspök magyarországi utazása (1933)</i>	93
Szécsényi András:	<i>Kozma Miklós és a munkaszolgálat</i>	108
Marchut Réka:	<i>”helyzetünk reális külső és belső szemléletére nevelve” – Gondolatok Európáról és benne Magyarország helyéről a Magyar Szemle hasábjain (1927–1944)</i>	130
Péterfi Gábor:	<i>A szárszói konferencia külpolitikai vonatkozásai</i>	161
Sárándi Tamás:	<i>Vogelfrei-ok Dél-Erdélyben. A dél erdélyi magyarság 1940–1944 közötti története a magyar diplomáciai források tükrében</i>	178

Somlai Péter:	<i>A Volksbund Budakeszin – Kísérlet a népiségi elkülönülés megteremtésére egy főváros környéki településen</i>	202
Paksa Rudolf:	<i>Az agresszor, az intrikus, a Pilátus, a mór és a vonakodó fantaszta, avagy mozgástér és felelősség 1944-ben</i>	232
Bern Andrea:	<i>Egy arisztokrata festőművésznő huszadik százada – Gróf Károlyi Széchenyi Ilona: Kileng az inga</i>	252
Bognár Szabina – Péterfi András:	<i>"Nem menthetetlen az a nép, amely így tud nevetni saját problémáin." Nathaniel P. Davis budapesti naplója (1949–1951)</i>	276
Hegedüs Gyula:	<i>A londoni magyar diplomáciai képviselet, 1945–1956</i>	308
Számunk szerzői		338

KÖSZÖNTŐ

A *Modern Magyarország* 2014. évfolyamát rendhagyó vállalkozás vezeti be. A 14 tanulmányból összeállított tartalom megtervezése során a szerkesztők szakítottak a korábban megjelent számokra jellemző, a modern kor két évszázada közötti egyensúlyt s a tematikus sokféleséget szem előtt tartó felfogással. Így a 19. század mindösszesen kettő: eszme- és egyháztörténeti témát feldolgozó írással képviselteti magát, a „maradék” 20. századdal foglalkozó részben pedig elsősorban külpolitikai, diplomáciai, illetve kisebbségi/nemzetiségi kérdéseket boncolgató elemzések dominálnak.

Az ezúttal távolról sem sajnálatos „aránytalanság” a különszám aktualitását is megmagyarázó, speciális elhatározásból következik. Az online-folyóirat szerkesztői és a megszólított Professzor hallgatóiból, tanítványaiból verbuválódó szerzői Pritz Pált, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének, Doktori Programjának nemrég (nem önszántából) nyugdíjba vonult egyetemi tanárát kívánják 70. születésnapja alkalmából köszönteni, s alkotásukkal nagyrabecsülésüket, tiszteletüket, köszönetüket kifejezésre juttatni.

Pritz Pál tanszékünk doktorandusz konferenciáján, 2014. június.

Pritz Pál önmagával szemben is rendkívül igényes, magas szakmai teljesítményt megkövetelő, a félmegoldásokat és a lazítást szigorúan elutasító, a maximalizmus határain nem ritkán túllépő tudósi-oktatói magatartását munkatársai és hallgatói egyaránt tisztelettel fogadják, s a legtöbben igyekeznek is kisugárzó személyiségéből fakadó elvárásainak megfelelni. Fáradtságot nem ismerve foglalkozik (továbbra is) a rábízott növendékekkel, a történelmi tudás átadása mellett megkülönböztetett jelentőséget tulajdonítva a fiatal nemzedék képzésében a világnézeti tartás, a morális értékek közvetítésének, az egyetemes demokratikus normák és az egészséges nemzeti elkötelezettség elsajátíttatásának.

A tanszéki rendezvények (esetenként kirándulások, tanulmányutak), továbbá a doktori program házi védéseinek, doktorandusz konferenciáinak fáradhatatlan résztvevőjeként az elkészült disszertációkhoz illetve az elhangzott előadásokhoz fűzött érdemi hozzászólásaival, kommentárjaival, a szerzők bátorításáról sem megfélekedező megalapozott bírálataival járul hozzá a rendezvények szakmai színvonalának emeléséhez, mindenekelőtt az érintettek produkciójának szükséges továbbfejlesztéséhez.

Az egyetemi oktatás melletti szenvedélyes elkötelezettség és a pedagógusi küldetés iránti megalkuvást nem tűrő elhivatottság tevékenységében ritkán megtapasztalt önzetlenséggel párosul. Az egyetemi oktatás közép és hosszú távú érdekeit szem előtt tartva, a felsőoktatást sújtó költségvetési megszorítások jövőt romboló következményeit felismerve, s annak pusztító hatásai legalább részleges orvoslásának szándékával, egyedülálló gesztussal és áldozatvállalással tette lehetővé a tanszéki utánpótlás építése, a fiatal tehetségek integrálása folyamatosságának biztosítását.

A felsőoktatás egészét, különösképpen az ELTE-t, s azon belül is mindenekelőtt a Bölcsészettudományi Kart megrendítő, rákényszerített elvonások Pritz Pált 2013-ban

megfosztották magántanári állásától, a katedrától. Szeretett hobbijától, oktatói–pedagógusi aktivitásától azonban így sem szakadt el. Szakdolgozói, doktoranduszai változatlanul számíthatnak tanácsaira, Tanszéke és Doktori Iskolája továbbra is igényt tart pótolhatatlan szakértelmére, az utánpótlást nevelő tapasztalataira és elhivatottságára. Legkedvesebb növendékei folyamatos továbbképzését szolgáló, havonként megtartott teadélutánjai keretében a Tanszékünkön folytatott képzés kiemelkedő jelentőségű tartalmát valósítja meg – hangsúlyozottan nem hivatalos jelleggel.

A most megjelenő különszám létrehozói és szerzői nevében őszinte tisztelettel és szeretettel köszöntöm Pritz Pál Professzor Urat az eredményes, számára is sok örömet tartogató további együttműködés reményében és jegyében.

Baráti köszönettel:

Erdődy Gábor

Budapest, 2014. július 15.

Tanulmányok

Tevesz László

„TÖRTÉNETPOLITIKAI TANULMÁNYOK” A REFORMKORBAN, 1837–1841

**Pulszky Ferenc és Horváth Mihály koncepciója a magyar
társadalomfejlődés jellegzetességeiről***

A történetpolitikai tanulmány műfaját Leopold von Ranke gyökereztetette meg a történetírásban. 1832 és 1836 között azonos címmel megjelenő folyóiratában közölt ilyen írásokat. Magyarországon a német történészre hivatkozva Szekfű Gyula írt tanulmánykötetet 1924-ben ezzel a címmel, arra törekedve, hogy „történetileg iskolázott szemmel” vizsgálja meg és „foglalja rendszerbe” a jelenkor „égető problémáit”; hogy kimutassa az összefüggést a fennálló állapotok és a történeti múlt között. Szekfű szerint a modern magyar történetírás első képviselői, mint a 19. század derekán alkotó Szalay László vagy Horváth Mihály, nem művelték ezt a műfajt, mert gyakorló politikusként kiélték a politika iránti érdeklődésüket.¹

Nem akarunk vitába bocsátkozni a neves történésszel, de ebben az írásban nem Szekfű meghatározása szerint, hanem az utókor által kibővített jelentésében használjuk a történetpolitikai tanulmány fogalmát. Tehát az olyan szaktörténeti vagy történeti tárgyú írásokat is ebbe a körbe soroljuk, amelyeknek szerzői önmeghatározásuk szerint ugyan nem Ranke nyomában jártak, de a saját koruk „égető problémáit” kétség kívül a történeti múlt feltárásával igyekeztek megérteni és

* A tanulmány az OTKA T 105466. számú, „Állam és társadalom viszonya a 19. századi magyar politikai kultúrában” kutatási program keretében készült.

¹ Szekfű Gyula: Történetpolitikai tanulmányok. Bp. 1924. 8–11.

„rendszerbe foglalni”. Egészen pontosan annak bemutatására törekszünk, hogy a politikai körülmények, célok, értékek és elfogultságok miként fonódtak össze a történeti fejtegetésekkel a reformkori ellenzéki liberalizmus táborát erősítő Pulszky Ferenc és Horváth Mihály publicisztikai írásaiban.

A reformkori magyar liberalizmus legjelesebb történetírójáról, Horváth Mihályról azt a képet alakította ki a 20. századi magyar történetírás, hogy szemléletében a liberális politikai hitvallás Habsburg-ellenes függetlenségi szempontokkal fonódott össze. Azaz Horváth a liberális jogegyenlőség és haladáseszméje jegyében bírálta a „feudális” magyar társadalmi állapotokat, s a nemzeti önállóság képviselőjeként méltatta a történelem azon szereplőit, akik az ország függetlenségét védték a Habsburg-uralkodók „elnyomásával” szemben.² Így Horváth nemcsak politikusként, hanem történetíróként is a magyar nemzeti liberalizmus céljait szolgálta: a rendi tagoltságot felváltó állampolgári jogegyenlőséget, a társadalom gazdasági-kulturális elmaradottságát felszámoló haladást és az ország közjogi függetlenségét kibővítő önálló nemzeti államot.

Ezt a képet azzal szeretnénk árnyalni, hogy a reformkori ellenzéki liberalizmus és ezzel együtt Horváth Mihály szabadságfelfogása nem szűkíthető az állampolgári jogegyenlőség és a nemzeti önrendelkezés szférájára, hanem az egyén és az állam közötti teret betöltő társadalmi autonómiára is kiterjedt. Ennek az autonómiának a magyar ellenzéki liberálisok számára a fennálló politikai-társadalmi körülmények miatt volt különös jelentősége. A konzervatív Habsburg-kormányzat szolgálatában álló hivatalnokság és értelmiségi elit ugyanis egészen modern szellemben fogta fel hivatását: a jozefinizmus örökségét ápolva már nem a dinasztiahoz, hanem a modern értelemben felfogott államhoz voltak lojálisak, s a birodalom megmaradásának lehetőségét a társadalom életét jobbító, egyszersmind az

² Márki Sándor: Horváth Mihály. Bp. 1917. 273–275, 290–292.; Szekfű Gyula: A politikai történetírás. In: A magyar történetírás új útjai. Szerk.: Hóman Bálint. Bp. 1932. 425–429.; Pamlényi Ervin: Horváth Mihály. Bp. 1954. 8–10, 20–31, 37–42.; Fenyő István: Haza és tudomány. Bp. 1969. 84–95. Schlett István: A politikai gondolkodás története Magyarországon. I. Bp. 2009. 432–435.; Romsics Ignác: Clio bővületében. Magyar történetírás a 19–20. században – nemzetközi kitekintéssel. Bp. 2011. 84–87.

államapparátust erősítő újításokban látták.³ Ebben a felfogásban a haladás, a műveltség, a jogbiztonság és a közjó csak úgy valósulhat meg, ha az erős állam veszi kézbe a társadalmi élet ellenőrzését. Aprólékosan kidolgozott szabályokkal megszervezi a közoktatást, a közegészségügyet; precízen számon tartja állampolgárait; centralizálja a közigazgatást; előmozdítja az állam alattvalóinak boldogulását, gyarapodását, jólétét. A civilizációt és a fejlődést ilyen értelemben a Habsburg Birodalom állami apparátusa képviseli a műveletlen, provinciális magyar rendiséggel szemben. A magyar nemesség és az általa irányított köztes társadalmi intézmények a fejlődés kerékkötőiként értékelődnek.

Ilyen körülmények között a liberális ellenzéknek a „haladók” és a „maradók” között feszülő politikai ellentétek mellett a kormányhoz lojális reformerek és a magyar alkotmányt védő nemesség közötti szembenállásra is tekintettel kellett lenniük, azaz nemcsak a reformok *irányáról*, hanem *módjáról* is nyilatkozniuk kellett. Innen van, hogy a Kölcsey, Wesselényi és Deák útmutatását követő politikai csoportosulás igenelte a felvilágosodásból eredő egyetemes normákat, az emberek egyenlőségét és az európai országok töretlen fejlődését feltételező civilizáció eszméjét; de élesen elutasította a felvilágosult abszolutizmus szellemi örökségét, a társadalmi élet felett az egyetemes értékek, illetve a német műveltség jegyében gyámkodó állam koncepcióját. A reformellenzékiek a civilizálódás mozgatórugóját, a szabadság értelmét és a nemzeti közösség lényegét egyén és állam között, a társadalmi önszerveződés dinamikájában keresték. Olyan „szerves” polgárosodás lebegett szemeik előtt, amely a magyar társadalom- és intézményfejlődés sajátosságaihoz igazodva javítja ki a magyar alkotmány hibáit és bontakoztatja ki a magyar anyanyelvű kultúra értékeit; s miközben összhangban áll a korszellemmel és

³ Hanák Péter: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. Történelmi Szemle 39. (1997: 2. sz.) 159–178.

a természetjoggal, kizárja a történelem menetét felforgató társadalommérnöki teóriák logikáját és az abszolutizmust erősítő államközpontú reformok lehetőségét.⁴

Horváth Mihály, illetve a vele egykorúan és hasonló szellemben publikáló Pulszky Ferenc jelentősége abban áll, hogy tudományos igényvel, történeti látószögből állították szembe a gyámkodó állammal a társadalmi önszerveződést, a tervszerű, uniformizáló állami reformmal a sajátos történeti fejlődést. Ehhez a feladathoz módszertani és szemléleti támpontot elsősorban a német historizmus hasonló célból született szövegeinek tanulmányozásával nyertek. A liberális hitvallású német jogászok és történészek az „ősi” germán szabadságból – az autonóm népközségek, paraszti falugyűlések, városi önkormányzatok és tartományi rendi gyűlések szokásjogi hagyományaiból – eredeztették a népképviselési alkotmányosságot, amit az egyéni alapjogok észjogi követeléseivel párosítottak. Ezek a tudósok azt képviselték, hogy a személyes szabadság elvét le kell választani az „államra” gép gyanánt tekintő felvilágosult szerződéselméleti teóriákról, s a szerves társadalmi önfejlődés útján, a „népszellemből” kibontakozó politikai közösség keretein belül kell érvényesíteni a polgárok egyéni jogait. A „bürokratikus” reformokkal szemben tehát az „organikus” történeti fejlődést, a központosítással szemben a helyi autonómiát, a „felülről jövő boldogítással” szemben az önkormányzatot, az „állam mindenhatóságával” szemben a polgárok és az önerőből szerveződő közösségek szabadságát hirdették.⁵

A német historizmus szövegeit értő szemmel olvasó és azokat a saját mondanivalója szempontjából ügyesen felhasználó Pulszky a felvilágosodás kori racionalizmus éles bírálatából indult ki, mondván, a „múlt század” szelleme a „puszta ész bálványozza”, a „históriai alapot” pedig megveti”. Aki a 18. századi gondolkodás e szellemi örökségét vállalja, a „világnak egyforma törvényeket akar

⁴ Az ellenzéki liberalizmus „társadalomközpontúságáról” készülő PhD-értekezésünkben foglalkozunk részletesen.

⁵ Jürgen Habermas: Mi az, hogy nép? A Vormärz szellemtudományainak politikai önmegértése az 1846-os frankfurti germanista konferencia példáján. In: *Uő: Posztnemzeti állapot. Politikai esszék.* Bp. 2006.

szabni, olyan rendszereket” létrehozva, amelyek nincsenek tekintettel a „különböző nemzetiségekre és előítéletekre”. Pulszky a racionalizmus kritikájával nem veti el a természetjogi gondolkodás egyetemes szempontjait, elismeri, hogy „egy az igazság”, ám megítélése szerint az univerzális norma elérésére többféle úton lehet törekedni. Ellentétben az Egyesült Államokkal, Európa népeinek viszonyai erősen gyökereznek a múltban – fejtegeti –, itt nagyban hat az „ősi szokás, százados emlékezet” ereje. A jogász végzettségű Pulszky szerint vannak kiváló példák az igazságos társadalmi berendezkedésre, de az „utánzás a gyengesége bélyege”, „csak az önállású független kifejlődés biztosít egészséges jövőt”; ami „nem nemzeti, az soha a nép életével össze nem olvadhat”. Tévednek tehát Pulszky szerint azok, akik az „észkepi rendszereikhez akarják a világot idomítani”. Csak úgy tudunk a társadalmi viszonyok tartós megjavításához hozzájárulni, ha a történelem vizsgálatával megkeressük azokat a társadalmi szokásokat, intézményeket, törvényszerűségeket, amelyek szerint „eddig a nemzeti élet kifejlett”. Két szempontot kell szem előtt tartani: a nyelvi-kulturális sajátosságokkal azonosított „nemzetiséget” és a „geográfiai viszonyokat”, illetve ezek kölcsönhatását.⁶

Horváth Mihály Wilhelm Waschmuth írásának fordításával fogalmazta meg történetírói alapelveit. A német tudós nyomán a leghatalmasabb történelemformáló erőnek azt tartja, hogy minden „nép sajátosságainak fenntartásáért lép viadalra”. Ilyen szempontból az államtörténet nem tudja megragadni a történelem lényegét, mert a „státus” önmagában csak „üres minta”. Az állam intézményei életet a csak a „nép szelleméből” nyerhetnek, a nemzeti sajátosságokkal ellenkező intézkedései a „nép nyers ellenkezésébe” ütköznek. Tehát csak úgy kapunk teljes képet a történelemről – vonja le a következtetést Horváth –, ha a „népélet” históriáját írjuk meg, ha a pusztán államtörténet mellett a „népség” erkölcsének, szokásainak, gondolkodásmódjának, törvényeinek és alkotmányos viszonyainak részletes bemutatására törekszünk. Ebben az összefüggésben a „népiség” fogalma nem etnikumot, hanem a saját

⁶ Athenaeum 1838. II. 9. sz.

törvényszerűségei szerint működő nemzeti társadalmat jelöl, s a „népélet” históriája lényegében a társadalomtörténettel azonos.⁷

Pulszky és Horváth elméletileg jól megalapozott történeti fejtegetései arra irányultak, hogy a hosszú időtartamban kibontakozó társadalomtörténeti tendenciák megragadásával a társadalmi önfejlődés sajátos vonásait mutassák be, közvetve pedig a közösségi autonómia terepén önerőből előmozdított reformok mellett hozzanak fel tudományos érveket.

A honfoglalás históriáját Pulszky a 18. századi katolikus történetírók, illetve Dugonics András regénye és Kovachich Márton György értekezése szellemében mutatja be. Elődeihez hasonlóan azt akarta bizonyítani, hogy a magyarság már a népvándorlás korában, a német befolyás térnyerése és az uralkodó hatalom kiépülése előtt is önálló politikai struktúrával bíró nemzet volt: az etelközi vérszerződéssel nyert szervezett, teljes nemzeti létre hivatott közösségi formát. Pulszky hiteles forrásként fogadja el Anonymus leírását a vérszerződésről: e közösségi aktussal még az ázsiai pusztákon „vette eredetét a magyar népekből, kóbor törzsekből a magyar nemzet”. Dugonics önkényes forráskezelési módszerével ellentétben az *Athenaeum* szerzője Anonymus öt pontját az eredeti szövegből idézi. Ugyanakkor mindjárt hozzá is teszi a maga sajátos, historizáló értelmezését, hogy a „föderalizmus, nem [pedig] a centralizáció a szerződés fő elve, melyből később a megyei alkotmány dicső intézménye a nemzet legrégebbi eszméivel egészen megegyezően keletkezett”. Vagyis a magyarságból már a honfoglalás előestéjén decentralizált szerkezetű politikai nemzet vált.⁸

Pulszky az önelvű nemzetfejlődés elvét nem állítja ellentétbe a külföldi kulturális hatások átvételével. Csupán azt szögezi le, hogy a kor szellemével összhangban álló újításokat a nemzeti sajátosságok figyelembevételével szervesen szükséges a nemzeti élet menetébe beilleszteni. A „magyar mindig haladott, s

⁷ *Athenaeum* 1839. III. 17. sz.

⁸ *Athenaeum* 1838. II. 18. sz.

országa virágzott midőn nemzetiség volt vezércsillaga – fejtegeti –, nemzetiség, mely a kor kívánatait megérti s velők összeolvad”. Ellenben „az ország hanyatlott, a magyarok aljasodtak, valahányszor a nemzetiség külbefolyásnak alárendeltetett”. Ilyen szempontból tartja szerencsésnek Pulszky a kereszténység felvételét és a nyugattal való sűrű érintkezést, aminek következtében a magyarság levetkőzte „vad ázsiai szokásait”, s a „szelíd keresztény” európai „polgárosodása” útjára lépett. Az udvar szolgálatában álló teoretikusokkal szemben Pulszky amellett érvel, hogy „keresztény erkölccsel” együtt a magyar társadalom a „magasabb szellemi műveltséget” is átvette, a „tudományok és mesterségek” elterjedtek az országban. Ezzel párhuzamosan a magyarság társadalomszerkezetében és politikai berendezkedésében jelentős változások történtek: „patriarchális demokratikus” elemek „arisztokratikus” vonásokkal egészültek ki. Ám e változások Pulszky szerint a társadalmi önkormányzatiság keretein belül valósultak meg, s végeredményben a régi alkotmány kiteljesedéséhez járultak hozzá. István törvényhozásában a „kereszténység s elrendezett szabadság volt a fő elv”, a „kor kívánságai szerint”, de a nemzettel együttműködve, s a magyar alkotmányos alapokra építkezve hozott új törvényeket. Első királyunk a „kereszténység felvétele után a nemzettel egyetemben folytatta a magyar alkotmány dicső palotájának építését, melyhez az ázsiai szerződés, s Árpád [pusztaszeri] rendelkezései az előcsarnokot képezték”.⁹

Pulszky nagy erénye az volt, hogy honunk történetét képes volt tág európai összefüggésekben tárgyalni. Állami centralizáció és társadalmi autonómia vélt és valós előzményeit keresve mindig figyelembe vette, hogy a magyarság fejlődése hogyan viszonyult más „civilizált nemzetek” történetéhez. Az Árpád-házi királyok idején Európa-szerte a királyi hatalom és a rendi autonómia képviselői közötti harc dúlt – fejtegeti a szerző. A német területeken a „feudális hercegek s szabad városegységek” autonómiája korlátozta a császár hatalmát. Ebben Pulszky nem az állami egységet gátló partikularizmust látja, éppen ellenkezőleg: az „újkori

⁹ Athenaeum 1838. II. 21., 25. sz.

szabadság első csírait”. Spanyolországban ugyancsak a feudális „régisabadság” állja útját a királyság egészségtelen megerősödésének. Franciaországban viszont a monarchia sikeresen gyúrta maga alá a feudális partikularizmusokat. Pulszky nem rejti véka alá az uralkodó hatalom növekedésével szembeni ellenszenvét, s nem kis büszkeséggel és jókora túlzással érvényesíti az angol-magyar alkotmányfejlődéséről szóló nemzeti önértelmezést. Az 1200-as évek Európájában két ország van – írja –, ahol az uralkodó és a társadalom viaskodása a „közsabadság megalapításával” végződött, s „királyi levél” erősíti meg a nemzet „szabadságát”: Anglia és Magyarország. A *Magna Charta* és a „magyar szabadságnak második talpkövét” adó *Aranybulla* a „haladó kor kívánságainak” megfelelő társadalmi mozgások következménye, az arisztokratikus elittől elkülönülő „középrend” önszerveződése jut benne érvényre. Angliában „minden birtokos”, honunkban pedig a „kisebb birtokosok” nyertek autonómiát. Így mindkét országban a „kor kívánságai és a nemzetiség” legszerencsésebb kölcsönhatása valósult meg.¹⁰

Szemben azokkal az ítéletekkel, amelyek az udvar szolgálatában álló tollforgatók nyomán a magyarságot barbár népként marasztalták el, Pulszky szerint az Árpád-házi királyok alatt „nemzetünk ázsiaiból európaivá” formálódott; „lassú, de folyamatos haladása” során a civilizált népektől átvette a kereszténységet, ugyanakkor nem vette át a feudalizmust; együtt mozgott a nyugati keresztény világ más országaival, miközben „önkebeléből merítette a szabadság korszerű eszméit”. Mindez a magyarság „életerejét” és „tökéletesedésre” való képességét bizonyítja, közvetve lényegében azt, hogy a magyar társadalom civilizációs felzárkózásához nincsen szükség semmiféle külső hatalomra vagy erős államra.¹¹

Ugyanez a szempont jelenik meg abban a politikai berendezkedéseket elemző tipológiában, amely a 14–15. századi Európában a „germán” és a „római” szellem vetélkedését mutatja ki. A „germán” berendezkedés az „egyedek, testületek és

¹⁰ Athenaeum 1838. II. 30. sz.

¹¹ Athenaeum 1838. II. 30., 47. sz., 1839. II. 5. sz.

tartományok szabadságán” alapul. A „római” „központosító”, vagyis az „egyedi szabadságot és a testületi rendszert az általános egyformaságnak és rendnek” rendeli alá, az „alkotmányokat az egyeduralkodás” érdekében nyomja el. Bár a germán zavarosabb, átláthatatlanabb állapotokat teremtett a Német-Római Birodalomban – mondja Pulszky –, távlatosabban több lehetőséget rejtett magában: a társadalmi kifejlődésnek tágabb teret nyitott.¹²

Pulszky sajnálatosnak tartja, hogy Magyarországon az Anjou-uralkodók alatt a római berendezkedés érvényesült, amely a „közéletet elfojtotta”, nem egyezett a „nemzeti szellemmel”. Ráadásul az ősiség és a kilenced 1351-es törvénybeiktatásával megjelent a feudalizmus, amely a „nemzeti egységet” sodorta veszélybe, „választó falakat” emelt a társadalmon belül. Jóllehet az ősiség is, a kilenced is a „kor szelleméből” eredt, de ellentétes volt a magyar alkotmánnyal, csakhamar mégis annyira meghonosodott, hogy sokan – tévesen – ma is azt tartják a nemzeti megmaradás fő pillérének. Zsigmond uralkodása alatt javultak a magyar társadalom lehetőségei, a „germán szellem” ugyanis kedvezett az ország társadalmi csoportjainak: a lovagi erények népszerűsítése a nemesség fényét emelte, az uralkodó elismerte a városok országos állását és biztosította a parasztok szabad költözési jogát.¹³

A hagyományos nemesi múltértelmezéstől némileg eltérően Pulszky nem tartja hibátlannak Hunyadi Mátyás uralkodását. Azzal a szembeállítással egyetért, hogy amíg Cillei és tábora a „korlátlan királyság” és az „idegen kényuraság” pártfogója volt, addig a Hunyadiak és híveik a „szabad nemzetiség” védelme érdekében léptek föl. Mátyás trónra jutásával tehát a nemzeti szabadság ügye jutott érvényre, s a nemességgel együttműködő uralkodó később is megtartotta a „lehetőségig” az „alkotmányos formákat”. Ráadásul a „római önkénnyel” szembeforduló szellemi mozgalom, az európai reneszánsz eredményeit igyekezett

¹² Athenaeum 1839. II. 27. sz.

¹³ Athenaeum 1839. II. 5., 14., 15., 22., 27. sz.

meghonosítani magyar földön, ami a művészet és a tudomány emelkedését hozta magával. Pulszky szerint a reneszánsz honi térnyerése nem volt teljesen gyökértelen, de nem is volt „egészen nemzeti”. Mátyás ugyanis a nemzeti nyelv helyett a latint erősítette; a „nemzetiségen alapuló eleven törvénykezés” helyébe pedig „Justinian holt s hazánkban gyökér nélküli törvényeit” hozta be, azaz a szokásjogi rendszert az aprólékosan kidolgozott, egyetemes érvényű római joggal akarta felváltani. S ezen túl még az is Mátyás ellen szól, hogy a magas adókkal és az állandó zsoldossereggel megelőzte korát, túlment a nemzet „lassú haladásán”, így újításai nem maradhattak tartósak. Mivel Mátyás utód nélkül halt meg, Pulszky szerint uralkodása után szükségszerű volt az ország romlása. II. Ulászló alatt rendetlenség, fényűzés, dölyf, tunyaság és nemzetiség gyöngülése jellemezte az országot; ekkor tört ki „szörnyű „parasztháború” és a „még szörnyűbb nemesi bosszú”. II. Lajos alatt pedig „visszavonás s meghasonlás” rontotta tovább az ország helyzetét: kitört a viszály a „fő urak s nemesek közt”.¹⁴

Horváth Mihály az *Athenaeumban* közölt tanulmányaiban éppen ott vette fel a magyar történelem fonalát, ahol Pulszky elengedte: II. Lajos korában a „pártoskodás” és „visszavonás” nehezítette meg az ország életét – írja.¹⁵ A Mohács után három részre szakadt ország legnagyobb problémájának az egymásnak feszülő pártok vetélkedését látja. Horváth nem osztja tehát sem a Habsburg-ház országlását üdvözlő „aulikus” tábor, sem a nemzeti királyság lehetőségét Szapolyaiban látó „kuruc” csoportosulás történeti nézőpontját. A nemzet javát igazából felismerő politikust abban a Nádasdy Tamásban keresi, aki 1526-tól befolyásos nemesként hol az egyik, hol a másik párthoz csatlakozva, 1554-től pedig nádorként kísérelte meg a „belzavargásokat” elfojtani és a nemességet „egyesíteni a hon szabadítására”.¹⁶

Külön kitér Horváth a parasztság korabeli állapotának elemzésére. A nemesi elnyomást mentegető véleményekkel szemben határozottan leszögezi: elődeinknek

¹⁴ Athenaeum 1839. II. 30. sz.

¹⁵ Athenaeum 1839. I. 26. sz.

¹⁶ Athenaeum 1838. II. 44. sz.

„tisztelettel tartozunk”, de „hazánk java azt is megkívánja tőlünk”, hogy „az alkotmány körüli botlásaikat, tévedéseiket napvilágra hozzuk”. Az, hogy a parasztság 1514-ben a „szolgaság állapotába” jutott, a „természeti jog” durva megsértése volt. S bár 1566-ban törvény biztosította a szabad költözésük jogát, a földesurak és a megyei hatóságok törvénysértő, önkényes intézkedései miatt nem érvényesült ez a jog a gyakorlatban egy egész századon át.¹⁷

Ugyanez a kiegyensúlyozott értékelés jellemzi Horváth későbbi időkre vonatkozó fejtegetéseit is. Nem vonja kétségbe, hogy a Habsburg-uralkodók igyekeztek a nemzet javára munkálni, azon viszont nem csodálkozik, hogy az udvar ballépései és erőszakos intézkedései a nemzetben kedvezőtlen fogadtatásra találtak. Idegen katonák „zsarnoki kénye”, hanyagság a török elleni háborúban, a vallásszabadság „elnyomása” – ezek voltak azok a problémák, amelyek az országot szembefordították az udvarral. Ugyancsak kritikus szemmel nézi Horváth a magyar társadalom mértékadó csoportjainak egykorú működését. Losonczi, Dobó, Szondi, Bocskai, Bethlen és a Zrínyiek példamutató hősiességét nézve úgy véli, hogy a „szabadság szeretete” és a magyarság „hósi karaktere” megerősödött az ország „vallási” és „polgári” szabadságáért vívott harcokban. Ugyanakkor „erkölcsi elaljasodás” jellemezte a nemesség nagyobb részét: a „hon legszebb érdekeit eláruló rabló önzés, honárulás” és „pártfüggőség”. Az egyik tábor szolgalelkűen támogatta az udvart, a másik csoportosulás a sérelmi politikát fokozta a végtelenségig. Horváth szerint csak kevesen akadtak, akik „állhatatos áldozattal, ámbár nem mindig sikeresen vívtanak a szabadságért s ápták a nemzetiséget”. A maga oligarchikus uralmát féltékenyen őrző, a nemesi renddel folyvást súrlódó városi polgári elit sem vívja ki a Horváth elismerését; ahogy a „nyomorult” állapotban lévő jobbágyságot is bírálja, amiért a néptömeg „erkölcseiben elfajult az ősi erényektől”. A hajdúk saját népüket fosztogatták. A törökökkel vegyülő hódoltsági magyarság szokásaiba és nyelvébe számos törökös elem keveredett. A „földművelés, mesterségek,

¹⁷ Athenaeum 1839. I. 42., 43. sz.

kereskedés” terén pedig a Mohács előtt megkezdődő hanyatlás folytatódott az egész korszakon át.¹⁸

Katolikus pap létére a felekezeti elfogultságokon jórészt felülemelkedve, nemzeti látószögből értékelte Horváth a reformáció honi térnyerését, káros hatásait és hozadékait egyaránt számba véve, a hit nevében folytatott belső torzsalkodásokat elítélve, de a protestánsok jogait a magyar szabadság részének tartva. Sajnálatosnak nevezi, hogy az új hitvallás világi síkon komoly gondokat okozott: „pártokra szaggatta” a nemzetet. Nemcsak hogy „gyűlölséget gyújtott” katolikusok és protestánsok között, még a „német lakosságú városok” és a magyar nemesség közötti társadalmi ellentétet is tovább élezte, a németek ugyanis Luthert, a magyarok Kálvint követték. Horváth azt is nehezményezi, hogy a protestantizmusnak az erkölcsi hatása nem úgy érvényesült, mint más társadalmakban. A mérleg pozitív serpenyőjébe került viszont az a „sikeres” hatás, amit a reformáció a „nemzetiség fenntartására s kifejtésére” tett. Érti ez alatt Horváth részint a „szellemi munkálkodás” és a „tudományok” fejlődését a történetírás, a költészet, a bibliafordítás, az oktatás és a könyvnyomtatás területén. Részint pedig „vallási” és „polgári” szabadság összefonódását és együttes megerősödését. A vallás „örvül szolgált a nemzet egyéb megsértett jogainak kivívására”. A felekezeti autonómiáért folytatott harc felébresztette a „magyar hitűek nemzetiségi szellemét”, így a „polgári sérelmekkel” egybeszótt „vallási panaszok” képviselte „mindinkább támasza lőn a nemzetiségnek s nemzeti jogoknak”. Ráadásul a kálvinista magyar nemesek és a lutheránus német polgárok összefogtak a „polgári s vallási szabadság” közös védelmére.¹⁹

Ugyanezt a szabadságközpontú nemzeti szempontot érvényesíti Horváth a Buda visszavívása után kirobbanó „polgári háborúk” leírásakor. Az abszolutista „katona-kormány” „jogot és nemzetiséget veszélyeztető, véres erőszaktételei” és a

¹⁸ Athenaeum 1839. I. 26., 27. sz.

¹⁹ Athenaeum 1839. I. 26. sz.

protestánsok vallásszabadságának „elnyomása” miatt szükségszerűen alakult ki bizalmatlanság a kormány és a nemzet között. Horváth a nemzeti önfejlődés nézőpontjából, a társadalmi autonómia megsértése miatt ítéli el az udvar azon célját, hogy a magyar alkotmányt „ledönteni”, s helyébe egy „osztrák” alkotmányt felállítani szándékozott. Mivel a „nemzeti élet” így nem nyerhetett szabad „kifejlést”, a nemzet jogosan kelt fel a szabadság védelmére, előbb Thököly, majd Rákóczi vezérletével. A vallásszabadság ügye „nemest és nemtelent egyesített a harcban”, a templomok és iskolák erőszakos elkobzása ugyanis rendi különbség nélkül érintette az egész társadalmat. Nemest és nemtelent, katolikust és protestánst egyaránt a szabadság védelme mellé állító másik erő Horváth szerint a nemzeti közösség nyelvi-kulturális tényezőivel azonosított „nemzetiség” ügye volt, ami a magyarság, a szabadság és a társadalmi élet szétválaszthatatlan összefonódása miatt volt fontos. „Kevés s talán az angolon kívül egy nép sincs, melynek nemzetisége oly szorosan összeforrva volna az országos alkotmánnyal, mint a magyaré. Ez az alkotmány nem egy idegen kéztől a népre rátolt, vagy ráintézett politikai forma [...]; hanem magából a nemzet szívéből kisarjazott, evvel minden viszontagságai között együtt növekedett, együtt alakult és érett, a nemzeti élettel [...] eggyé olvadt kincs”. Horváth szerint a nemzet egyesült erői végeredményben sikeresen védték meg a „régí alkotmányt” és a „nemzetiséget”. Noha a vallásszabadság terén maradtak hiányosságok, a szatmári békekötéssel az „alkotmány s evvel a nemzetiség kincse mentve volt a veszélytől”.²⁰

Az ellenzéki liberális politikusokhoz hasonlóan az *Athenaeum* történetírója is ellentmondásosnak látja a Habsburg felvilágosult abszolutizmus időszakát. Elismerően nyilatkozik Mária Terézia azon intézkedéseiről, amelyek az infrastruktúra, az ipar és az oktatás terén fejlesztették az országot. Ugyanakkor a német udvari kultúra az „erkölcs” és „műveltség” terén sokat ártott a magyarság ügyének. Az udvarképes magyar arisztokrácia által „fölvett európai műveltség, társalkodásban a nemzeti bélyeget közönyösíté, sőt helyel egészen eltörlé; a nemzeti

²⁰ Athenaeum 1839. II. 32. sz.

nyelv, öltözet s társalkodási mód a nagyok körében [...] a németnek adott helyet”.²¹ Még inkább ellentétbe került haladás és nemzet ügye Horváth szerint II. József uralkodása alatt, aki „tisztá szívvvel törekedett népei boldogságára”. Jól kezelte a birodalom pénzügyeit, fejlesztette az ipart, korszerűsítette az oktatást, telepítésekkel gondoskodott a népesség gyarapodásáról, „személy- és birtokjogokat” adott a „pórosztálynak”. Ezeknek az újításoknak az irányával Horváth teljesen egyetért, módjával azonban nem, mert „minden reform, bár mi üdvös és szükséges, csak nemzeti úton és módok által létesülhet, egyedül a történetileg adottnak s nemzeti elemnek alapján”. Márpedig II. József megvetette a „történetileg fennállót”. Az „egység elvéből indult ki”, a „német elvből levont” „általános szabályokat állított fel”, nem ügyelve arra, hogy birodalma „igen különböző elemű, alkotmányú s erkölcsű népeket foglal magában”. Horváth az ellenzéki liberalizmus felfogását érvényesítve amellet érvel, hogy a magyar jogrendszer ugyan számos ponton nem áll összhangban a természetjoggal és a korszellemmel, de a „nemzeti szokásokból s erkölcsökből sarjadott ki”, összefügg a „nemzeti élet” minden más rendszerével, „miként maga az egész alkotmány is”. Megújítani tehát csak gondos előkészítés után, a törvényhozás keretein belül lehet. Ebből a szempontból örvend annak Horváth, hogy az 1790-es diétán fellépő ellenzéki nemesség az alkotmány és a nyelv védelme mellett a reformok megkezdésére is elszánta magát. Felismerte és belátta az „alkotmány hibáit”, s meggyőződött e hibák „orvoslásának és pótlásának szükségességéről”. Nem idegenkedett immáron az „újítástól”, csak ahhoz ragaszkodott, hogy „azok törvényes úton tétessenek”.²²

Ugyanide vág Horváthnak a *Tudománytárban* megjelent írása, amely A. H. L. Heeren német történész fejtegetései alapján megintcsak az „organikus” társadalomfejlődést állítja szembe „mechanikus” állammal, s innen kiindulva a természetjogon alapuló szerződéselméletek közösségkoncepcióját teszi kritika

²¹ Athenaeum 1839. II. 33. sz.

²² Athenaeum 1840. I. 3., 4., 5. sz.

tárgyává. A bírált elméletalkotókat Horváth csupán a „személyes és vagyoni szabadság” követelménye miatt illeti elismeréssel, de a természetjogi gondolat közösségi vonzatát, az egyetemes elvek szerint kialakítandó állam elvét határozottan elveti. Megítélése szerint Hobbes, Locke és Rousseau „nem rossz szándékból tévednek – mégis nehéz őket a mulasztás bűne alól fölmenteni; s úgy hiszem, ebben fekszik az ellenük tehető szemrehányás”. Tévedésük Horváth értelmezésében az, hogy munkáik által „vált szokássá a státust gép gyanánt tekinteni; s midőn aztán státus-gépekről beszélnek, azon ártalmas vélemény támadott, hogy ezen gépeket is egyéb másneműeket szétbontani és ismét összerakni lehet. Elfelejték tehát, hogy itt nem csupán erőművi, hanem szellemi erők hatnak”. Horváth a keréknyom és a kocsi metaforájával utal arra, hogy a mechanikus, államközpontú megoldások helyett a nemzetfejlődés organikus útját kell követnünk.²³

Az *Athenaeumban* megrajzolt történeti fejtegetéseket logikusan, a jozefinista örökség éles elvetésével és a helyesnek ítélt nemzetfejlődési irány kijelölésével gondolta tovább Pulszky is abban a cikksorozatában, amelyet Kossuth *Pesti Hírlapjában* közölt. A jogász végzettségű tollforgató meglátása szerint az utóbbi évek történeti tendenciája a központi „rendőrállam” kialakulása felé mutat: II. Nagy Frigyes és II. József felvilágosult abszolutizmusa éppúgy az államhatalom centralizációját erősítette, mint a francia forradalom és az utána kiépülő politikai berendezkedés. E tendencia káros hatása, hogy a társadalmi élet minden viszonyában „egyformaságot” eredményez; felszámolja a „történetileg kialakult” nemzeti „sajátságokat”, elsorvasztja a helyi szokásokat és törvényeket; a végletekig korlátozza a regionális és lokális önkormányzatokat, testületeket és egyesületeket. Megakadályozza, hogy a nép „önügyeit önmaga intézhesse”, hogy a jegyzők és tisztviselők megválasztása, az oktatás megszervezése, az utak, csatornák és hidak karbantartása helyi keretek között dőljön el. Ráadásul a francia és porosz mintákat követő „rendőri hatalom” a kormányra „országgép” gyanánt tekint, s nem a nemzet

²³ Tudománytár 1842. XII.

legműveltebb, autonóm gondolkodású, önszerveződő polgárait bízta a társadalom vezetését, hanem törleszkedő, szolgálékú hivatalnoksereget nevel, a politikai hatalomhoz lojális kontraszelektált bürokráciát épít ki. A közboldogság államközpontú felfogásával a társadalmat gyámság alá helyezi, illetve az egyén és a kormányhatalom viszonyára egyszerűsíti; az anyagi jólét propagálásával a magánérdekeket helyezi előtérbe; elsorvasztja a közszellemet, ellehetetleníti a társadalom valódi politikai létét; egyszóval a nemzetet „demoralizált szolgasereggé” zülleszt. Pulszky e kárhozatos tendencia ellenszerét – a magyar hagyományokat becsben tartva, illetve a francia és a dél-német liberalizmus iránymutatását megfontolva – a történetileg kialakult „tartományok, megyék, helyhatóságok” önállóságában, illetve az „egyesületek” autonómiájában lelta fel. Azon nemzetek a legszabadabbak, amelyeknél „az önkormányzás testületek által a legnagyobb mértékben gyakoroltatik”.²⁴

Miután a centralizáció hátrányait gondosan számba vette, Pulszky fölvázolta a „középítés” – más szóval a mérsékelt „közép-pontosítás” – helyesnek tartott formáját. A közigazgatás teljes egységét feltételező francia modellel, illetve a bécsi, a budai és a pozsonyi „kormány székekben” szétagolt honi kormányzati gyakorlattal szemben az angol példát tartotta követendőnek. Angliában ugyanis a „kormány nem kormány székekben középül, hanem felelős miniszterekben”; a végrehajtás pedig részint a „szabad városi szerkezet” keretei között működő, helyileg választott tisztségviselők, részint a megyei békebírák és esküdtek kezében fekszik. Az angol példa ráadásul a törvények előkészítése szempontjából is követendő példának tűnt a *Pesti Hírlap* szemében, olyan országnak, ahol a politikai döntésekben a gazdasági, kereskedelmi és ipari társaságok javaslatai, illetve a sajtóviták és a megyei köztanácskozások is meghatározó szerepet játszanak. „Ez által minden tárgy kimerítettik, s tökéletes dologismerettel döntenek el: nem csuda tehát, ha ezen előzményekből eredő törvények céljuknak megfelelnek, mert csak úgy lehet haladni,

²⁴ Pesti Hírlap 1842. 116., 117., 118., 119., 157., 158., 159. sz.

ha minden körülmények előbb kellően megismertetnek, s kellően megvitattatnak”. Cikksorozata konklúziójaként, egyben az ellenzéki liberális csoport közös álláspontjaként Pulszky a felelős nemzeti kormány igényét fogalmazza meg, amely nem elnyomója, hanem kifejezője, egyszersmind összegzője a társadalom akaratának. Tehát a „középítés által erős, a nemzet többségének nézeteit képviselő minisztériumot óhajtunk” – írta –, amely úgy a „földművelés, az ipar, a kereskedelem és a nevelés”, mint a „belső közigazgatás érdekeit” ismeri és védi, mellette pedig a „kifejlett, önkormányzású törvényhatóságokat és helyhatóságokat”.²⁵

Összegzés

Nem vitás, Pulszky és Horváth történeti fejtegetései egyértelmű politikai célokat szolgáltak, az általuk megrajzolt múlt a kíváncsi jövő fényében nyerte el értelmét. A liberális politikusok többségével egyetértésben a „feudalizmus béklyóit” (az ősiséget és a kilencedet), illetve a parasztságnak a természetjoggal összeegyeztethetetlen alávett helyzetét egyikük sem tartotta a magyar alkotmány eredeti vonásának, mindezzel alátámasztva, hogy a jobbágyfelszabadítás és a polgári tulajdonjog törvénybe iktatása nem sodorja veszélybe Magyarország alkotmányos létét. Másfelől élesen megkülönböztették a természetjoggal és a korszellemmel egyaránt ellentétben álló „feudalizmust” a társadalom autonómiáját biztosító „rendi” intézményrendszertől, amelyet az „újkori szabadság” történeti alapjának, az európai és benne a magyar társadalomfejlődés továbbfejleszthető, értékes örökségének tartottak. A magyar társadalom elmaradottságát több vonatkozásban hangoztatták (különösen Horváth), de számos érvet hoztak föl amellel, hogy István uralkodása óta a magyarság szervesen beleszövődött az európai civilizáció folyamatába. Élesen

²⁵ Pesti Hírlap 1842. 116., 117., 118., 119., 157., 158., 159. sz.

elutasították a nemzeti sajátságokat veszélyeztető és a történetileg kialakult intézményeket gyökeresen felforgató központosító reformok lehetőségét. Magyarország jövőjét az autonóm intézmények keretei között önerőből előmozdított polgárosodásban, a nyilvánosság előtt és az országgyűlés termeiben megvitatott törvényi intézkedésekben látták. A gazdasági és népnevelési ügyeket szerették volna az udvartól függetlenül, a nemzeti kormány által ellenőrizni, egyszersmind azonban eltökélten ragaszkodtak a politikai-közigazgatási berendezkedés decentralizált szerkezetéhez; a politikai döntések gondos előkészítését és végrehajtását, illetve a helyi ügyek intézését távlatos elképzeléseiben is a társadalmi önszerveződés körébe utalták.

Ha megpróbáljuk Pulszky és Horváth reformkori írásait elhelyezni a magyar historiográfiai hagyományban, éles különbséget kell tennünk a magyar liberális nacionalizmus *társadalomközpontú* és *államközpontú* változata között. A magyar nemzeti *állam* önállóságaért folytatott harcokról nagy megbecsüléssel értekező *függetlenségi-nacionalista* irányvonal (például Thaly Kálmán) szempontjait semmiképpen nem vetíthetjük vissza Pulszky és Horváth írásaira, de a centralizált „francia *állam*nemzetet” a fejlődés mércéjének tekintő *liberális-etatista* történeti fejtegetések (így Grünwald Béla írásainak) előzményeit is hiába keresnénk soraik között. Reformkori nemzeti liberális történetíróink Habsburg-ellenessége az etatista megoldások éles elutasításával párosult; az ország önállóságát nem az erős nemzeti állam kiépítéséért, hanem a társadalmi mozgástér bővítéséért szorgalmazták; következésképpen a társadalom autonómiáját és önfejlődését állították a közösségi emlékezet középpontjába. Elfogultságaik s politikai álláspontjukat tükröző túlzó megfogalmazásaik nyilvánvalóak, a társadalmi önszerveződés fontosságát hangsúlyozó értékválasztásuk és a hosszú időtartamban kibontakozó társadalomtörténeti folyamatok iránti érzékenységük azonban mai szemmel is figyelemreméltó.

László Tevesz

HISTORICO-POLITICAL STUDIES IN THE REFORM ERA, 1837–1841

**FERENC PULSZKY'S AND MIHÁLY HORVÁTH'S CONCEPTS ON THE
CHARACTERISTICS OF THE DEVELOPMENT OF HUNGARIAN SOCIETY**

Mihály Horváth and Ferenc Pulszky are usually regarded as historians who held liberal independence political views. This image can be refined though: it was not only the legal independence of the nation from the Habsburg power that they found important but also the autonomy of the society vis-a-vis any forms of excessive administrative power. The anti-Habsburg attitude of our national liberal historians of the Reform Era was combined with a strong rejection of etatist arrangements; they did not strive for the independence of the country to build a strong nation state but to enhance the opportunities for development of the society; consequently, they placed the autonomy of the society and its self-development into the centre of the collective memory. Similarly to most liberal politicians, they did not see the „chains of feudalism” as original components of the Hungarian constitution, thus justifying the statement that the liberation of serfs and the codification of property rights did not endanger the constitutional order of Hungary. On the other hand, they markedly differentiated „feudalism” from the institution of „orders” that ensured the autonomy of the society and that they regarded as the historical predecessor of „modern-day liberty” and a valuable legacy of European and Hungarian social development.

Bárány Zsófia

ADALÉKOK AZ APOSTOLI SZENTSZÉK ÉS MAGYARORSZÁG DIPLOMÁCIAI KAPCSOLATÁHOZ A REFORMKORBAN

Az 1839–1840. évi magyar diéta a bécsi nunciatúrán *

A vallásügyi viták szentszéki rendezése kiemelkedő eleme azoknak a társadalmi reformtörekvéseknek, amelyek az 1825 és 1848 közötti időszakban meghatározták a magyarországi politikát. A vallásügy általánosságban is rendkívül vitás pontot képezett, a kompromisszumos megoldás keresése ebben a kérdésben a diétán másképpen zajlott, mint általában, hiszen a katolikus fél részéről szentszéki jóváhagyás volt szükséges hozzá. A tárgyalások folyamatát, célját, eredményeit azonban mindhárom fél (az Apostoli Szentszék, a bécsi udvar és a magyar országgyűlés) egymástól eltérően képzelte el. Valamennyire ismertek a Habsburg Monarchián belüli és a magyar diétákon jelentkező eltérő vélemények a vallásügyet illetően, mégis rengeteg a megválaszolatlan kérdés. Ám még ezeknél is kevesebb figyelmet, publicitást kapott a harmadik fél, a római kúria állásfoglalása.

Tanulmányunkkal a magyar klérus politikai érdekérvényesítésének reformkori történetéhez kívánunk adalékokkal szolgálni, amelynek egyik legkiemelkedőbb, ha nem a legjelentősebb diplomáciai eseménye volt a Lonovics

* A tanulmány az OTKA NK 83799 és a 2013. évi Klebelsberg Kunó-ösztöndíj támogatásával készült. Külön köszönetünket fejezzük ki Soós Istvánnak és Klestenitz Tibornak a tanulmány elkészítése során nyújtott szakmai tanácsaikért.

József, csanádi püspök által 1840–1841-ben Rómába vezetett delegáció a katolikusok és protestánsok között kötött vegyes házasságok¹ ügyében.

A kiküldetés közvetlen előzményeit a Vatikáni Titkos Levéltárban feltárt anyagok alapján tekintjük át, főként a Szentszék és a bécsi nunciatura 1840. évi januári és februári levélváltására összpontosítva. Elsősorban arra keressük a választ, hogyan láttatta Rómával a magyarországi eseményeket a nunciatura, és miként reagált erre a római államtitkárság? Ennek következtében milyen társadalmi-politikai képpel rendelkeztek Magyarországról a Szentszék munkatársai? Az egyébként rendkívül terjedelmesnek, szerteágazónak ígérkező kutatás időkeretét jelen esetben a magyar klérus 1839. december 30-i *assistentia passiva* melletti kiállását tartalmazó deklarációját, illetve az 1840. február 13-i uralkodói jóváhagyást határoztuk meg, amely engedélyezte a római tárgyalásokat.²

¹ A *matrimonia mixta*-t, azaz a vegyes házasságokat az 1790. évi XXVI. törvénycikk szabályozta, ám annak eltérő értelmezése inkább csak növelte, nem pedig csillapította az ellentéteket. A törvény szerint ugyanis, ha az apa katolikus, az összes gyermeket katolikusnak kell keresztelni. Amennyiben az anya katolikus, a fiúk követhetik az apa vallását. A törvény mindemellett előírta, hogy a vegyes házasságok a katolikus szentszéki bíróság alá tartozzanak, továbbá azt, hogy megkötésük mindig katolikus pap előtt történjék, aki ellenben semmilyen módon nem akadályozhatja azt. *Marczali Henrik*: Az 1790/1-diki országgyűlés. II. kötet. Bp. 1907. 288. Idézi *Váradý L. Árpád*: Lonovics József római küldetése. Bp. 1924. 27. A protestáns fél azonban ilyen akadályoztatásnak értelmezte, ha a plébános a nem katolikus apa esetén a fiúgyermek után kötelezvényt, ún. reverzálist kért a születendő gyermek vallásáról, illetve ennek megtagadása esetén az ünnepélyes esküvői szertartás elvégzése nélkül, egyszerűen tudomásul vette a felek házassági szándékát (*assistentia passiva*). Látható, hogy a vegyes házasságok problémaköre a házasulandó feleken és az eskü formáján túl érintette a születendő gyermekek vallását, és ebből fakadóan komoly hatással volt a későbbiekben olyan fontos társadalmi kérdésekre, mint a szociálpolitika, kultúrpolitika, oktatásügy, igazságszolgáltatás és a gazdaságpolitika.

² Az engedélyt Clemens Lothar Metternich államkancellár kapta – az uralkodó nevében – Lajos főhercegtől, miszerint felveheti a tárgyalásokat Rómával a vegyes házasságok ügyében. *Hermann Egyed*: Lonovics József római kiküldetésének (1840–41) belpolitikai és diplomáciai előkészítése. Bp. 1934. 19.

Az 1830-as évek vége a vallásügy tükrében

Tagadhatatlan, hogy a modern katolikus szemléletváltás egész Európában lassan realizálódott a 19. század első felében,³ miként a magyarországi katolikus egyházon belül is.⁴ Az 1820-as években a klérus és a hívők között egyaránt növekedett azoknak a száma, akik ellenezték a „*status quo*-konzervativizmus” utóvédharcait. Egyre többen kezdték felismerni, hogy a mozdulatlanság politikája a már megszerzett társadalmi pozíciót sem biztosítja az egyházi szervezet és tagjai számára, de a modern világ követelményrendszerének minimális feltételeit sem képes garantálni. Az új, konszolidációra törekvő egyházi politika magyar képviselői – mint például Lonovics József⁵ – a bécsi nunciatúra közvetítésével, a kúria fennhatósága alatt igyekeztek sikerre vinni kompromisszumos politikájukat a Pozsony–Bécs–Róma háromszögben. A helyzetet bonyolította, hogy a bécsi kormányzat a monarchia egyházügyeit illetően az osztrák jogrendezés kérdését helyezte előtérbe,⁶ illetve a lehető legeredményesebb politika jegyében igyekezett korlátozni a nunciatúra cselekvőképességét, ezzel is csökkentve Róma befolyását az Osztrák Császárságban.

³ Vö. Horváth Pál: *Philosophia perennis. A modern katolikus gondolkodás története.* Debrecen, 2008. 20–58.

⁴ Kölcsey Ferenc ezzel kapcsolatban a következőt jegyezte meg: „Sensatiót tett, hogy a Clerus a Hierarchiát egyes személyekbe concentrálni akarja. Meg nagyobb, hogy a Pápa hatalmat annyira védi, noha régi praelatusaink a Pápai hatalom ellen küszdöttek.” – Kölcsey Ferenc: Országgyűlési naponkénti jegyzések. S. a. r. Pajkossy Gábor. Bp. 2002. 32.

⁵ „Febr. 4-ik és 5-én a vallásos sérelmek és kívánságok eránti izenet Nemzetünknek külföldön is diszes betset szerzendő felvilágosodással, távol minden setét század szülte vak babonától ment, tsupán két napi szép tanátskozással keresztül, az Egyházi rend is s azok közt különösen Lanovits hervadhatatlan polgári érdem koszorut érdemeltenek.” Kossuth Lajos: Országgyűlési Tudósítások. I. kötet. (1832. dec. 17 – 1833. aug. 4.) S. a. r. a Keletrópai Tudományos Intézet Munkaközössége. MTT. Bp. 1948 [1949]. 135

⁶ Archivio Segreto Vaticano. Archivio della Segreteria di Stato. (A továbbiakban: ASV. Segr. Stato.) Rubricella n. 122. – anni: 1838, 1839, 1840, 1841. Már a regiszterekből is kitűnik, hogy az 1839–1840. évi magyar diétával megközelítőleg egy időben az egyik legégetőbb társadalmi kérdésben, a vegyes házasság tárgykörében főleg Poroszország és az osztrák örökös tartományok voltak érintettek, míg Magyarország kevésbé, vagy egyáltalán nem. A szentszéki diplomácia figyelmének homlokterében ekkoriban a kérdés ausztriai vonatkozásait megvitató konferencia állt. L. erről bővebben Hermann E.: Lonovics József i. m. 6., 10–11.

Egyes klérusbeliek részéről ennek a kompromisszumra törekvő, új típusú reformpolitikának a jelei érzékelhetőek voltak a magyar diéták vallásügyi vitáiban, amelyeknek története hosszú századokra nyúlik vissza. A szabad vallásgyakorlásra, az autonómiára és a közjogi kérdések rendezésére irányuló törekvések a magyar országgyűlések állandó részévé váltak, azonban a kérdéskör súlya a 18. század közepére jelentős mértékben devalválódott.⁷ Ezt alapvetően a bécsi udvari politika eredményezte, amely több esetben nem járult hozzá a vallásügyi kérdések tárgyalásához. Így a 19. században a felekezeti összetűzések ugyan nem szűntek meg, sőt a jozefinista/posztjozefinista időszakban ismét felerősödtek, de oly mértékben átértékelődött megítélésük és szerepük, hogy a rendek diétai együttműködését egyéb téren már nem befolyásolták, illetve nem gátolták.⁸

Az 1790–1791. évi országgyűlés már elismert bizonyos vallási autonómiatörekvéseket, mint például az önálló oktatásügyet, de a különböző felekezetek közötti vitás kérdések, elsősorban a vegyes házasságok pontos, mindenre kiterjedő rendezése még hiányzott. Az 1790/91. évi XXVI. törvénycikk, illetve az ezt követő rendeleti szabályozás⁹ sem adott biztos megoldást a kérdést illetően. A helyzetet csak bonyolította, hogy nem csupán a hazai törvényhozásban jelentkeztek hiányosságok, de egyéb, gyakorlati szinten is, például az eltérő szintű és minőségű egyházfegyelem esetében.¹⁰ Mindehhez hozzájárult még a papi hierarchia hiánya:

⁷ Az 1728–1729. évi diéta volt a fordulópont a rendi konfesszionalizmus és a rendi alkotmányosság között, ezután a felekezeti kérdés már nem volt többé központi kérdés az országgyűlési politikában. Ezt követően a diéták fő tárgyát az adók kérdése és a nemesi kiváltságok védelme adta, amely elősegítette, hogy a katolikusok és protestánsok azonos politikai oldalra kerüljenek, közeledve így a rendi dualizmus modelljéhez. *Szijártó M. István: A vallási kérdés az országgyűléseken a 18. század első évtizedeiben.* In: *A katolikus megújulás és a barokk Magyarországon különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740).* Szerk. Gózszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. *Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis VII.* Pécs 2009. 91–92.

⁸ *Szijártó M. I.: A vallási kérdés i. m. 93.*

⁹ Vö. pl. Nr. 26768/1813. November 2. (*Matrimoniis e mixtis genitae proles*). In: *Kassics, Ignatius: Enchiridion seu tractatus benignarum normalium ordinationum regiarum.* Tomus III., Pestini. 1825. 358–359.

¹⁰ A trienti zsinat határozatait hazánkban, néhány egyházmegye kivételével, ki sem hirdették. Még inkább aggályos volt annak közzététele a házasságokat érintő szabályozásokra nézve. Ennek ellenére a

már az 1832–1836. évi országgyűlésen primás nélkül képviselte magát a magyar katolikus egyház, és az 1839–1840. évi diéta közeledtével¹¹ Bécs még mindig nem mutatott nagyobb hajlandóságot a kérdés megoldására.¹² Mindeközben a római kúria politikájában a legfőbb prioritást a pápai szuverenitás védelme jelentette. Ezzel is magyarázható, hogy a magyar helyzetet elsősorban a primási, illetve az egyéb elmaradt főpapi kinevezések mihamarabbi pótlásával igyekeztek orvosolni.

„Vigyázó szemetek Pozsonyra vessétek”

A fentebbiek fényében, illetve kifejezetten a vallásügyre összpontosítva, jogosan vetődnek fel az alábbi kérdések: pontosan milyen forrásokból tájékozódott Ludovico Altieri bécsi nuncius? Kitől milyen információval rendelkezett, illetve ő miről és hogyan tájékoztatta feletteseit? Milyen társadalmi-politikai képet adott leveleiben Magyarországról a katolikus klérus, és ennek alapján hogyan látták, láttatták az

határozatok a 16. század végétől kezdve, néhol késve és viszonylagos módosulásokkal, megjelentek a hazai gyakorlatban. Így szokásjoggá vált annak betartása, miként a benne meghatározott házassági formula is. Ld. *Vanyó Tihamér*: Püspöki jelentések a Magyar Szent Korona országainak, egyházmegyéiről. 1600–1850. Pannonhalma 1935. XIX. L. erről még: *Regoli, Roberto*: Concili italiani. I sinodi provinciali nel XIX secolo. In: *Archivum Historiae Pontificiae* 46. (2008) 132–134. – Regoli a jogi normák rendezésének problematikájánál szintén a házassági kánonokat említi.

¹¹ A nuncius szerint az „antikatólikus és antimonarchikus” párttal – vagyis a liberálisokkal – szemben kifejezetten nagy szükség van a megfelelő emberre a közeledő diéta miatt. – Nunciusi jelentés az államtitkárságra. 1839. január 9. Archivio Segreto Vaticano. Archivio della Nunziatura in Vienna. (A továbbiakban ASV. Arch. Nunz. Vienna) 280B. (Vet. Nr 292.) 6r–7v.

¹² Metternich többek között azzal érvelt, hogy nincs megfelelő jelölt, ám ez csak ürügyül szolgált arra, hogy saját jelöltjét, Friedrich Schwarzenberg salzburgi érseket juttassa a magyar egyház élére. Végül az időközben elhunyt Szepessy Ignác helyett Kopácsy Józsefre esett a választás, aki nem szerette volna elfogadni a rábízott feladatot. Lemondási szándéka azonban a nuncius szemében már csak a közelgő országgyűlés miatt sem lehetett reális. A pápai udvarban kevésbé a diéta, mint inkább a hosszú ideje üresen álló primási stallum indokolta a kinevezést. L. erről: *Meszlényi Antal*: A jozefinizmus kora Magyarországon (1780–1846). Bp. 1934. 366–378.

országot Rómában közvetlenül a korszak egyetlen magyar *ad limina* látogatása¹³ előtt?

Az mindenesetre érthetőnek tűnik, hogy a bécsi nuncius ellenezte a diétán felmerülő vallásügyi reformokat, hiszen azokat nemcsak hogy demokratikusnak, de egyenesen forradalminak vélte.¹⁴ Ludovico Altieri Róma szemszögéből igyekezett értékelni az eseményeket. Ismeretes, hogy a pápa a forradalmi hullámok következtében 1789 és 1831 között többször elhagyni kényszerült magát az Örök Várost is.¹⁵ Éppen ezért a forradalom lehetőségét és a forradalmi jelzőt a hivatali és magánlevelezésekben egyaránt a legriasztóbb veszélyforrásként jelölte meg. A két fogalom, szuverenitás és forradalom, egymás ellenpólusaként köszön vissza a szentszéki iratokban, mintha Róma és a bécsi nunciatura szemében minden újítás, még a legcsekélyebb változás is nehezen lett volna akceptálható.¹⁶

A magyarországi állapotok azonban valójában ennél összetettebbek voltak. A katolikus klérus soraiban ekkorra már éppúgy gyökeret vert a radikálisabb és a mérsékeltebb, a konzervatívabb és a liberálisabb gondolkodás, mint az országgyűlés egyéb résztvevőinél, bár az új politikai hangnem megtalálása, a hatékony

¹³ Meghatározott időközönkénti megyéspüspöki látogatás Rómában az apostolok – Péter és Pál – küszöbénél, azaz sírjánál Rómában.

¹⁴ Meszlényi A.: A jozefinizmus i. m. 384.

¹⁵ VI. Pius és VII. Pius után XVI. Gergely lett volna rövid időn belül a harmadik pápa, aki elhagyni kényszerül a pápai államot. Louis Napoleon Bonaparte levélben szólította fel az újonnan megválasztott egyházfőt, hogy mondjon le önként világi hatalmáról, miközben a pápai állam létjogosultságát északon, a forradalmi Bolognában is erősen megkérdőjelezték. L. erről Chadwick, Owen: A History of the Popes 1830–1914. Oxford, 1998. 4–6.: „[...] The temporal power of the Pope over this province [Bologna] has ended in fact for ever by law. [...] A general assembly for the representatives of the people is summoned to choose the deputies who will form the new government [...]”

¹⁶ Vélhetőleg ezzel a hozzáállással hozható kapcsolatba a lengyel felkelésre adott szentszéki válasz. Concha Győző szerint XVI. Gergely megrettenve a pontifikálásának kezdetével egybeeső 1831-es romagna-i forradalomtól, az orosz diplomáciától félrevezetve, abban a hitben, hogy a cár támogatólag lép majd fel Róma mellett, elítélte a lengyel forradalmat. (Concha Győző: Eötvös és Montalembert barátsága. Adalék a magyar katolikusok autonómiájának kezdeteihez. Bp. 1922. 25.)

érdekérvényesítési módszerek feltérképezése nehezen alakult a magyar katolikus papság körében, és nem is járt azonnali sikerekkel.¹⁷

1839/40 fordulóján azonban jelentős mértékben gyorsította az eseményeket az a tény, hogy már a felsőtáblán is felülkerekedett a korábban csak az alsótáblán elismert álláspont, nevezetesen: a reverzálisok érvénytelenek, továbbá a vegyes házasságok megkötésének minden esetben a vőlegény lelkésze előtt kell történnie, illetve a gyermekeknek az apa vallását kell követniük.¹⁸ Ez az addigi diétákkal szemben jelentősen átrendezte a katolikus és a protestáns pozíciókat. Mindezt tetézte, hogy a korábbi „körlevél-botrányok” eredményeként¹⁹ a püspöki karnak állást kellett foglalnia az ügyben.

A testület végül 1839. december 30-én deklarálta kiállását az *assistentia passiva* mellett, és hasonló tartalommal intézett felterjesztést a királyhoz 1840. január 12-én. A vita tehát ismét kezdett elmérgesedni. Deák Ferenc és a mérsékelt ellenzék hiába próbálta rávenni a katolikus felső klérust, hogy vonja vissza álláspontját az *assistentia passiva*-t illetően,²⁰ erre nem volt lehetőség, ugyanis a konzervatív, ultramontánnak is

¹⁷ Elég csak a különböző katolikus vagy katolikus szellemű sajtótermékekre gondolni, mint a *Magyar Szion/Sion* (1838–1842) vagy a *Nemzeti Újság* (1840–1848), amelyek magát a klérust is megosztották. Vö. *Bárány Zsófia*: Az első magyar katolikus politikai sajtótermék a reformkorban. „Qui ante ad agendum quam ad cognoscendum venimus” In: A médiatörténet és az egyháztörténet metszéspontjai. Szerk. Klestenitz Tibor. Bp. (Megjelenés alatt.)

¹⁸ *Hermann E.*: Lonovics József i. m. 16.

¹⁹ Mivel az 1832–1836. évi országgyűlés a tárgyat érintő határozatok nélkül fejeződött be, a vita a vármegyékbe helyeződött át. Ez a változás feljelentések sorozatát eredményezte, hiszen a megyegyűlések egyre hangosabb tiltakozása ellenére is több egyházi előjáró vélte úgy, hogy a dolgot az egyházi törvények szerint kell rendezni. Gömör-Kishont vármegye 1837. december 11-én például a rozsnyói püspököt, Scitovszky Jánost jelentette fel a királynál. Vö. erről *Hermann E.*: Lonovics József i. m. 8. Ezt követően 1839. március 15-én a nagyváradai püspök, Lajcsák Ferenc pásztorlevelében kijelentette, hogy vegyes házasságok csak reverzális kíséretében köthetőek, amennyiben ez nem történik meg, az egyházi áldás elmarad, és a papoknak az *assistentia passiva*-t kell alkalmazniuk, amelynek engedélyezése pápai döntést igényelt.

²⁰ Deák a vegyes házasságokról és a *placetum*-ról tartott január 18-i beszédében, amelyben megvédte a rendek nagyváradai és rozsnyói püspöki körrendeletekre írt üzenetének egyes pontjait, kifejtette, hogy nem a büntetést tartja célszerűnek, hanem a körlevelek tartalmának rehabilitációját. „A 7-ik és 8-ik szakaszok nem sérteni, nem bántani való szándékból iktattak be, [...] a rendek maguk azt mondják, hogy nem hiszik, hogy a kérdéses körlevél rossz szándékból adatott volna ki, hanem csupán azért

nevezhető oldal a körlevelek kiadásával még azelőtt cselekedett, hogy kialakulhatott volna a megfelelő politikai párbeszéd. Így az egész magyar klérus lépéskényszerbe került. Természetesen a vármegyék válasza sem sokáig váratott magára.²¹

Mindezek tükrében érthető a nuncius és Róma növekvő figyelme, amely elképzelhetetlen lett volna az 1839–1840. évi magyar országgyűlés ideje alatti, fentebb már említett, római „szélcsend” nélkül. Mivel a pápaság korábbi évtizedeitől eltérően XVI. Gergely pontifikálása – viszonylagos nyugalmi állapotban, komolyabb katonai fenyegetettség nélkül – zavartalanul folyhatott,²² nem meglepő, hogy Altieri nuncius által az államtitkárságra küldött feladványok regisztrumában már 1839 végén olvashatók feljegyzések a magyar diétakon tapasztalt problémákról.²³ Szembetűnő azonban, hogy 1840 januárjától sűrűbben jelennek meg az Apostoli Szentszék levelezéseiben a magyar politikai helyzetről szóló jelentések.²⁴ Jellegüket

vétettek föl, hogy felsége figyelmeztessék azon szomorú következtetésekre, melyek ezen körlevélből erednek; s mindezeknek folytában nem azt kéri, hogy a törvényt áthágó főpásztorok büntessenek, hanem csak azt, hogy rendeleteiknek visszahuzására utasítsassanak.” Deák Ferenc beszédei I. (1829–1847). Összegyűjtötte: Kónyi Manó. Bp. 1882. 362.

²¹ A dogmatikailag támadhatatlan Lajcsák-körlevélre reagálva, illetve a püspöki nyilatkozatra, amely írásban is megerősítette az *assistentia passiva* jogosságát, a megyegyűlések tiltakozni kezdtek. A sort Pest megye kezdte, amely augusztus 27-i gyűlésén kimondta, hogy az *assistentia passiva* az 1790/91: XXVI. törvénnyel ellentétes, így az áldást megtagadó papok – az 1647:XIV. tc. alapján – kereset alá vonandók, és esetenként 600 forint pénzbírsággal büntetendők. L. erről: Hermann E.: Lonovics József i. m. 23. A vármegyei parázsvitákról 1841 januárjában és februárjában egyre több tudósítást közöl az újonnan induló *Pesti Hírlap*. L. pl.: Vegyesházassági kérdés Esztergomban, Zalában. *Pesti Hírlap*. 1841. január 20. I. évf. 6. szám. 41–42.; Esztergom vármegye felírása a vegyes házasságok ügyében. *Pesti Hírlap*. 1841. január 20. I. évf. 6. szám. 45–46. A cikk az egyházi körleveleket és az azokra szánt vármegyei reakciókat, azaz leveleket és határozatokat véleményezi. Vö. *Pesti Hírlap*. 1841. január 27. I. évf. 8. szám. Zala, vegy[es] házass[ág] [...] Gömör vegy. házas. [...] Zalai felírás a vegyes házass[ág] ügyében. vö. *Pesti Hírlap*. 1841. február 3. I. évf. 10. szám. [...] Megyei napló: Heves, Nyitra, Komárom, Hont, Somogy, Mármaros (vegyes házasság, népnevelés, Lapsánszki).

²² Nyugalmi állapotról beszélhetünk, leszámítva az államtitkárság élén bekövetkezett vezetőváltást. 1836-ban ugyanis a nyíltan „osztrákellenes” politikát folytató Tomaso Bernettit Luigi Lambruschini váltotta az államtitkári pozícióban. Ezzel egyidejűleg, ugyancsak 1836-ban Pietro Ostini helyére Ludovico Altieri került a bécsi nunciatura élén.

²³ Vö. ASV. Segr. Stato. Rubricella n. 122. – anni: 1838, 1839, 1840.

²⁴ A szokványos sematizmusok vagy az egyéb hivatali jelentések, tájékoztatási kötelezettségek iratai mellett politikai szerepet kapnak a magyar országgyűlés eseményei.

tekintve az egészen terjedelmes, a felszólalókat és beszédeiket is bemutató fogalmazványok mellett főként rövidebb, tájékoztató, illetve véleményt kérő levelekről van szó. A pápai államtitkárság igyekezett az ügyben beérkező minden anyagot bizalmasan kezelni.²⁵

A Szentszéket elsősorban a vegyes házasságok kérdésének alakulásáról tájékoztatták a nunciatúráról, ez volt a legfőbb téma, de emellett kitértek más problematikus, a politikai érdekérvényesítést akadályozó tényezőkre is, így például a papságon belüli egységes álláspont hiányára.²⁶ A törésvonalakat magyar viszonylatban nem csupán a megszokott módon,²⁷ az alsó- és felsőpapság, illetve az idősebb és fiatalabb generációk közötti összeütközések generálták. Több esetben ellentétes álláspontok voltak tetten érhetők a polgári jogok, a „mindenkinek a maga jussa”-elv érvényesítésének értelmezésben is. Róma szemszögéből nézve a másként gondolkodók (*dissenziienti*) közé tartozott például a nyolcvan éves besztercebányai püspök (Belánsky József), aki a jogszokásra (*consuetudini, prattiche legali*) hivatkozva

²⁵ Az esetek jelentős százalékában a bizalmas, titkos jelzéssel ellátott iratokról van szó. A szorosabb és gyakoribb szentszéki–magyar kapcsolatról tanúskodnak például az egri érsek, Pyrker László írásai, aki (a magyar hivatali szokástól, formáktól eltérően) a latin helyett olasz nyelven és közvetlen stílusban írta leveleit Pozsonyból. Vö. pl. Nunciatúrára beérkező levelek: Pyrker László levele. Pozsony, 1840. március 9. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr. 294.) 343r–v.

²⁶ A sokszor hangoztatott diétai egységes püspöki álláspont a különböző felterjesztések ellenére közel sem volt kellően egységes. Hiába hivatkozott Róma felé a nuncius erre, a gyakorlat mást mutatott. – Nunciusi jelentés az államtitkárságra a magyar országgyűlésről. 1840. jan.17. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr 296.) 21v–22v.

²⁷ A világegyházban – a mindig is jelenlévő politikai polarizálódástól függetlenül – a demokratikus, polgári átalakulás lehetőségének eltérő alternatívái már jóval korábban jelentkeztek. Barnaba Luigi Chiaramonte – a későbbi VII. Pius – 1797-ben, karácsonyi homíliájában elfogadhatónak nyilvánította a demokráciát és a köztársaságpárti polgári kormányt, amennyiben az a kereszténységgel összeegyeztethető. L. ehhez Worcester, Thomas: Pius VII: moderation in an age of revolution and reaction. In: The Papacy since 1500. From Italian prince to universal pastor. Ed. Corkery, James – Worcester, Thomas. Cambridge 2010. 109. – Worcester bemutatja, hogy a későbbiekben erre a prédikációra több ízben is hivatkoznak a forradalmi időszakban Európán kívül is.

minden további nélkül engedélyezte plébánosainak a vegyes házasságok megáldását; emellett „túlzott tiszteletet” tanúsított „a polgári jogok irányába”.²⁸

Várható volt, hogy a magyar közügyekben kevésbé járatos Altieri Béctől erősen befolyásolva, elnagyolva, sokszor sematikusán, torzítva írja le a magyar állapotokat Róma számára. Így nem meglepő év eleji jelentéseinek tartalma, miszerint még abban „bizakodhatott”, hogy az uralkodó nem hagyja jóvá a vallással „homlokegyenest ellenkező” jogok és privilégiumok törvényerőre emelését, illetve a „politikai óvatosság” jegyében nem szentesíti azokat. Ez azonban nem az uralkodóház sokat emlegetett katolikus szellemiségének lett volna az eredménye, amiről maga Metternich is biztatóan nyilatkozott a nunciusnak,²⁹ hanem a monarchia egységével összefüggő, a *quieta non movere*-elvhez idomuló magyarországi egyházpolitika fenntartásának igénye indokolta.³⁰

Altieri, mint közvetítő, az 1839. decemberi deklarációval kapcsolatban a mielőbbi pápai jóváhagyás kérését szorgalmazta a magyarországi püspöki karnál, leginkább azért, mert az akkori magyarországi eljárást, az *assistencia passiva*-t nem

²⁸ Nunciusi jelentés az államtitkárságra. 1840. január 17. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr 296.) 24r-v.: „[...] questo prelato già ottuagenario é noto per la sua eccessiva deferenza alla civili disposizioni”. Az alsó klérus sem volt egységes a kérdésben. A beszercebányai esetről három plébános nem vetette alá magát a püspöki döntésnek a vegyes házasságokat illetően. A jelentés kitér arra, hogy az engedetlenséget maga a püspök jelentette a primásnak. A beszercebányai esetről bővebben is értesült az államtitkárság. A nuncius ugyanis úgy vélte, hogy ez az eljárás kiválóan mutatja a magyarországi klérus zavaros helyzetét. Vö. Nunciusi jelentés az államtitkárságra. 1840. február 14. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr 296.) 54v–55r.

²⁹ Nunciusi jelentés az államtitkárságra. 1840. január 17. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr 296.) 25v. Az államkancellár mielőbb szeretne volna az Apostoli Szentszék előtt tisztázni a vegyes házasságok kérdését, pontosabban kánonjogilag elfogadtatni érvényességüket.

³⁰ „Dobbiamo pure sperare, che la politica prudenza almeno de Ministri o luogotenenti del pio Monarca li faccia persuasi di non dover consigliare l’approvazione delle opere d’iniquità concepite e preparate da lunga mano nei conciliaboli dell’eresia a danno non solo della Chiesa, ma bensì principalmente della legittima dominazione austriaca in Ungheria. – Nunciusi jelentés az államtitkárságra. 1840. január 17. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr 296.) 24r. – Vö. erről Mészleányi A.: A jozefinizmus i. m. 406. – Mészleányi szerint a nuncius bizalma abban gyökerezett, hogy az uralkodó többször kijelentette, az országgyűlés vallásellenes végzéseit nem hagyja jóvá.

tartotta elfogadhatónak.³¹ Következésképpen – mint az várható volt – a magyarországi püspöki kar hiába adta írásba deklarációját a diétának, az sem a hazai, sem a szentszéki – vagyis nemzetközi – állapottal nem volt összeegyeztethető. A nuncius ugyanakkor védelmébe is vette a püspöki „megoldást”, mint a kisebbik rossz támogatását, a helyzet összetettségére való tekintettel pedig kérte az államtitkárság tanácsát az ügyben.³²

A levelezéseket az információáramlás, a magyar részről történő információszolgáltatás szempontjából vizsgálva mindenekelőtt az újonnan megválasztott prímást,³³ Kopácsy Józsefet³⁴ kellene először megemlíteni. Vélhetőleg azonban nem a magyarországi katolikus egyházi hierarchia újonnan kinevezett feje, hanem ahogy fentebb jeleztük, más személyek – így például az egri érsek, Pyrker László – állhattak olyan kapcsolatban a nunciatúrával, amely lehetővé tette a gyors és szigorúan bizalmas ügykezelést.

Erről tanúskodik az 1840. év eleji levélváltás is, amelyben Pyrker február 13-i levelének tartalmát Altieri késlekedés nélkül, már másnap közvetítette az államtitkárság felé. A forrást nem nevezte meg, csupán egy korábbi, a magyar

³¹ „[...] di poco plausibile anzi di riprovevole nell’ assistenza del Parroco [!] ai Martimoni misti benché semplicemente Passiva, non trovano altra via per salvare il principio almeno fondamentale.” Nunciusi jelentés az államtitkárságra a magyar országgyűlésről. 1840. január 31. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr 296.) 39v.

³² Nunciusi jelentés az államtitkárságra a magyar országgyűlésről. 1840. január 31. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr 296.) 39v.

³³ Az idős kalocsai érsek, Klobusiczky Péter ezen a diétán nem vett részt. Így 1840. januári levelében a szokásos schematizmus megküldéséről, illetve egy missziós gyűjtésről számolt be. L. Nunciatúrára beérkező levelek: Klobusiczky Péter levele. 1840. január [a pontos dátum olvashatatlan]. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr 294.) 135r–v.

³⁴ Az 1831 óta üresen álló prímási szék betöltésékor a jelöltek közül az időközben elhunyt Szepessy Ignác helyett a veszprémi püspökre Kopácsy Józsefre esett a választás, aki nem szerette volna elfogadni a rábízott feladatott. Lemondási szándéka azonban már csak a közelgő országgyűlés miatt sem lehetett reális a nuncius szemében. A pápai udvarban kevésbé a diéta, mint inkább a hosszú ideje üresen álló prímási stallum indokolta a kinevezést. Kopácsy 1839 májusában végül elfogadta az esztergomi érseki széket. *Meszlényi A.: A jozefinizmus i. m. 366–378.*

prímásnak írt sürgető levélre hivatkozott.³⁵ Bár Pyrker saját levelének elején említést tesz egy készülő primási levélről, a bécsi nunciatura (majd a szentszéki államtitkárság) feltehetőleg mégis első kézből, az egri érseken keresztül értesült a diéta azon vallásügyi kérdéseiről, amelyeket a magyar püspökök pápai hatáskörbe tartozónak ítéltek meg – vagyis a diéta vitáinak februári állásáról. A nuncius Pyrker szövegezésén csak csekély mértékben módosított. Tájékoztatót a reverzális-kérdésről, a Lajcsák-esetet azonban nem említette.³⁶ Megerősítette viszont azt a korábbi értesülését, miszerint a magyar primás és más püspökök a kérdéses ügyben a nunciuson keresztül Rómához fognak folyamodni.

Ugyancsak érdekes információ-történeti adalékként értelmezhető, hogy a kutatás jelenlegi állása szerint a december 30-i püspöki deklarációt éppen a megvádolt Lajcsák Ferenc, nagyvárad püspök közölte leghamarabb a nunciussal.³⁷ Ez a „gyorsaság” alátámasztja a feltételezést, miszerint Lajcsák dogmatikailag támadhatatlan, politikailag viszont vállalhatatlan körlevelét súlyos teherként kezelhette mind a hazai, mind a szentszéki felsőbb vezetés, ezért a nagyvárad püspök 1840. január 4-én kelt levelében, még Kopácsyt is megelőzve,³⁸ számolt be a primás és a püspökök december 30-i diétai „helytállásáról”.³⁹ A püspök tájékoztatása

³⁵ Nunciusi jelentés az államtitkárságra. 1840. február 14. ASV. Arch. Nunz. Vienna 280C. (Vet. Nr. 296.) 55r–v. Vö. Nunciaturára beérkező levelek: Pyrker János levele. 1840. február 13. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr. 294.) 195r–196v.

³⁶ A jelzett forrásban a szöveg bő regeszta formában olvasható, így elképzelhető, hogy mégis megemlíthette a nagyvárad püspök nevét.

³⁷ Nunciaturára beérkező levelek: Lajcsák Ferenc levele. 1840. január 4. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr. 294.) 14r–v.

³⁸ „Prout haec omnia Princeps Primas noster Celsitudini Vestrae haud dubie notificaturus est.” ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr. 294.) 14v. Lajcsák 1840. január 4-i, Kopácsy levele későbbi, 1840. január 13-i keltezésű. L. Nunciaturára beérkező levelek: Kopácsy József levele. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr. 294.) 62r–v.

³⁹ „Memor mei promissi [...] festino [...] significare: enunciationem [!] principis-primatis regni nostri, in re mixtorum matrimoniorum in publica sessione comitali, sub praesidio archiducis palatini in tabula procerum, die 30 decembris celebrata iam intervenisse, huius tenoris: quod si reversales, seu sponsio valida de utriusque sexus prolium in religione catholica educatione, per condendam his comitii legem, sublatis fuerint [...] episcopi Hungariae, quemadmodum legibus civilibus, ad

szerint ekkor jelentették ki: amennyiben a reverzálist a hatályos törvények közé iktatják, akkor a magyar püspökök felhagynak az engedetlenséggel, mivel az ügyet így a kánonjognak megfelelően, sőt a katolikus tanítás sértetlenségét megőrizve intéznék el.⁴⁰ Lajcsák levele végén még megjegyezte: jóllehet a püspökök ezt a szabályozást – amely azonos szellemű az ő hatályos körlevelével –, saját egyházmegyéjükben nem hirdették ki, de bizonyos, hogy nemsokára megteszik.⁴¹ Egyértelmű a perbefogott püspök levelének üzenete: mihamarabb tájékoztatni a nunciátúrát, illetve a Szentszéket, hogy a magyarországi felsőpapság végül körlevelének szellemében nyilatkozott a pozsonyi diétán. Egyértelmű azonban az is, hogy ez az eljárása a püspöki karon belül feszült helyzetet teremtett, így szükséges volt személyének tisztázása. Hangsúlyozva, hogy a többi előjáró is követi példáját, valamelyest legitim lépésként állíthatta be saját cselekedetét.

Lajcsákot követően Kopácsy tájékoztató levele⁴² is megérkezett a nunciátúrára. Ebben a primás a reverzálisokról úgy írt, mintha azok eddig is szokásban lettek volna, illetve azokat a felsőtábla most kívánná megszüntetni.⁴³ A primásnál is – Lajcsák álláspontjához hasonlóan – az Apostoli Szentszék jelent meg legfőbb viszonyítási pontként.⁴⁴ Szembetűnő: Kopácsy is jól érzékelte, milyen formában kell a

sphaeram potestatis civilis pertinentibus, obtemperare non intermittent.” – Nunciátúrára beérkező levelek: Lajcsák Ferenc levele. 1840. január 4. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr 294.) 14r.

⁴⁰ „[...] id facturi sint, quod doctrinae catholicae puritas et integritas, sanctiones canonicae item, atque disciplinae ecclesiae, ac pastoralis officii ratio deposcit”. Nunciátúrára beérkező levelek: Lajcsák Ferenc levele. 1840. január 4. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr 294.) 14r.

⁴¹ „[...] ordines in obiecto mixtorum matrimoniorum, ad pravam provigentem praxim tollendam, per episcopos, ad dioeceses suos hodie dum [!] dimissos non esse, fixum tamen Firmung [!] esse episcopis, ut paulo post unanimo consensu et uniformiter tales ordines expediantur; quae dispositiones in mea dioecesi, inde a tempore editarum mearum pastoralium, usum et vigorem sortiuntur”. – Nunciátúrára beérkező levelek: Lajcsák Ferenc levele. 1840. január 4. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281G. (Vet. Nr 294.) 14v.

⁴² Uo. 62r.

⁴³ „In sessione comitiorum regni [...] e reversalium hactenus apud nos vigentium pro futuro plenaria abolitione, quam procures decreverunt.” Uo.

⁴⁴ „[...] et benedictionis ad[m]inistratione id acturos esse, quod a nobis fidei ecclesiae nostrae probata, ac per Apostolicam Sedem recentiori etiam aevo firmiter propugnata principia fieri

nunciatúrának és a pápai államtitkárságnak az egyház diétai szerepléséről és következményeiről jelentenie, annak érdekében, hogy pozitív visszhangot érjen el: „Ez meg fog valósulni [t.i. a készülő püspöki körlevél kibocsájtása], ahogy azt majd közzé fogják tenni, Magyarország püspökeinek testülete, ami a vegyes házasságok ügyét illeti, abban teljesen az Apostoli Szentszékhez fog idomulni.”⁴⁵

A Szentszék támogatásának megszerzését célzó állásfoglalás mellett érdemes külön kiemelni Kopácsy véleményét a magyar kormányról és a vallásügyi vitákról: „A támogatásra annál is inkább szükség van, amennyire bizonyos, hogy a jelenlegi magyarországi kormányzás [t.i. a bécsi kabinet], miként a magyarországi diéta, nem méltányolja ezeket a katolikus vallás szellemében tett törekvéseinket.”⁴⁶ Az érsek megjegyezte továbbá, hogy ez nem az ő, hanem a vallás és az egyház érdekeit szolgálja. A kijelentés meglepőnek tűnhet, ha viszont figyelembe vesszük a prímás személyét illető janzenista vádakat és a korábbi nunciusi jelentéseket a püspöki kar politikai szerepvállalásáról, akkor érthetővé válik, miért volt erre szükség. Feltűnő még a prímási beszámolóban a mérsékelt politikai felhang: Kopácsy nem ítélte el nyíltan a magyar liberalizmust és képviselőit, nem hivatkozott a vallási közömbösség egyre nagyobb térnyerésére, csupán a szentszéki integritás kifejezéséhez ragaszkodott következetesen, amit a klérus politikai törekvéseinek legfőbb mozgatórugójaként értelmezett és használt. Külön kiemelte ugyanakkor a szerinte erősen egyházellenes bécsi kormányzati politikát, ami ellentétben állt a bécsi nuncius jelentéseiben szereplő információkkal, és amivel Rómában vélhetőleg tisztában lehettek.

A beérkező információk fényében – reverzálisok, Lajcsák-ügy, diétai hozzáállás, bécsi kormányzati politika – elmondható, hogy Rómában ismert volt a

deposcent”. Uo. – A prímás megjegyezte, hogy érvelésében nem mulasztott el a nemzetközi viszonyokra is reagálni.

⁴⁵ „Fiet et hoc, et tunc publice annunciari poterit, Corpus Episcoporum Hungariae, quoad mixtorum matrimoniorum doctrinam, Sedi Apostolicae integrum adhaerere.” – Uo. 62v.

⁴⁶ „Protectio haec nobis eo magis necessaria est, quo certius est, moderno Gubernio Hungarico, prout etiam Diaetae Hungaricae, haec nostra in Catholicam religionem studia haud probari.” Uo.

feszült magyar helyzet, de a bécsi közvetítés sokat rontott az információk minőségén. Így nem meglepő Luigi Lambruschini államtitkár 1840. február elejére keltezett, többé-kevésbé semleges válasza, amelyben – mindamelllett, hogy támogatásáról biztosította a nunciust, és elismerte addigi munkáját – külön kiemelte, mennyire nagyra becsülik Altieri ügybuzgalmát, amit a magyarországi katolikus klérus helyes irányba terelése terén fejtett ki.⁴⁷

Várható volt azonban, hogy az államtitkár a diétai helytálláson kívül a leglényegesebbnek a kánonjognak megfelelő eljárás betartatását tekintette: azaz ő is helytelenítette az *assistentia passiva* szentszéki engedély nélküli kihirdetését. Ennek megfelelően levélben utasította a nunciust: igyekezzen elérni a bécsi kabinetnél, hogy ezt a rendezést vagy teljes egészében vessék el, vagy a kérdést a már meglévő átalakítások megtartásával határozatlan időre halasszák el.⁴⁸ A levélből egyértelműen kiderül, hogy a Szentszék nem volt teljes mértékben megelégedve a magyarországi felső klérus politikájával, illetve – a nunciustól és a magyar főpapoktól kapott levelek ellenére – hiányosak voltak az ismeretei a magyarországi közéletéről, társadalmi feszültségekről.

Összegzés

A 19. század első felében az Apostoli Szentszék korábbi, több évszázados múlttal bíró pozíciójának visszaszerzéséért komoly harcokat vívott a világpolitikában. Ebben a küzdelemben többek között maguk a katolikus szellemiségű monarchiák is jelentősen hátráltatták a Szentszéket, így például a bécsi udvar. Bécsben még arról

⁴⁷ „Il S[anto] Padre ha meco reso le ben meritate lodi all' impegno e zelo spiegato dalla V[ostra] S[erenissima] Ill[ustrissi]ma e R[everendissi]ma nell' eccitare il Primate d'Ungheria a mostrarsi in si critica circostanza in un coi suoi confratelli, come appunto si conviene ai veri Pastori della Chiesa.” – Luigi Lambruschini levele a nunciushoz. Róma 1840. febr. 1. ASV. Arch. Nunz. Vienna 281 G (Vet. Nr 294.) 137v.

⁴⁸ Uo. 138 r.

sem alakult ki egységes álláspont, hogy szükséges-e egyáltalán vallási ügyekben közvetlen tárgyalásokat folytatni Rómával vagy sem. Hasonlóan problémás volt a helyzet a magyar országgyűlésen – és azt követően –, amikor az újonnan felmerülő vallásügyi viták országszerte komoly társadalmi feszültséget generáltak.⁴⁹

A hazai egyházi gondolkodás szintén megosztott volt. A bemutatott források arra engednek következtetni, hogy – miként nemzetközi szinten – Magyarországon sem beszélhetünk egységes katolikus magatartásáról. Az érdekérvényesítést, annak módját és célját többen többféleképpen látták és határozták meg, ennek megfelelően tájékoztatták a bécsi nunciatúrát és azon keresztül Rómát. Következésképp az 1839. december 30-i püspöki állásfoglalásról elsőként nem a frissen kinevezett prímás, hanem a megvádolt Lajcsák Ferenc nagyváradai püspök leveléből értesülhetett a nuncius. Ugyancsak fontos eredményekkel szolgálnak Pyrker levelei, akinek – szemben hazai megítélésével⁵⁰ – külhoni kapcsolatai rendkívül értékesnek bizonyultak a nunciatúrához fűződő viszonyában. Ezzel szemben az új prímás, Kopácsy kifejezetten mérsékelt, távolságtartó álláspontot képviselt mind a diéta, mind Róma irányában, mégpedig azért, hogy nem támadta hevesen az országgyűlési reformellenzékét, illetve nem hivatkozott a már-már sztereotip indokra, a vallási közömbösség térnyerésére, ehelyett következetesen elismerte az

⁴⁹ „Ötven évig gyakorolta a magyar clerus a vegyes házasságok azon áldását, melyet a váradi püspök most egyszerre megtagad. S ugyan mily ürügy alatt? Az alatt, hogy az áldás nem szükséges, s annak kimaradásával a házasságok éppen nem gátoltanak [...] A torontál megyei főispán a szőnyegen lévő kérdést nem hiszi az országgyűlés elébe valónak. Ezen megvallom nem csodálkozhatom eléggé. Mit? Az ne lenne országgyűlés elébe való, mi a fél országot forradalomba hozta? Ha ez áll, akkor jobb, inkább nem tartunk országgyűlést, inkább egyenesen feladnunk az egész alkotmányos létet.” *Horváth Mihály*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823–1848. II. kötet, Bp. 1886. 175.

⁵⁰ *Ungarischer Landtag vom Jahre 1839–1840. Darstellung und Charakteristik der Mitglieder des ungarischen Reichstages und des Oberhauses zu der Staatskonferenzenakten gehörig*. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Bécsi levéltárakból kiszolgáltatott iratok, I 58. Kabineti iratok. Jelentések a magyar országgyűlések tárgyalásairól. 11. d. –: „Erzbischof von Erlau – Pyrker: In politischer und parlamentarischer Beziehung so viel als Null, ja manchmal sogar schädlich, denn er hat die Ambition zuweilen etwas Neues zu sagen, und diese fällt meist schlecht aus. Er wäre gern Primas geworden. Ist durchhaus nicht beliebt.”

Apostoli Szentszéket a törvényi szabályozás legfőbb mértékadójának, valamint a bécsi kormányzat egyházellenes állásfoglalását is megemlítette.

Nem meglepő azonban, hogy a nuncius ettől függetlenül elítélt minden reformot, arra való törekvést és főleg annak ellenzéki, liberális képviselőit, vagyis minden olyan tényezőt, amely a korszakban jelentős mértékben megingatott szentszéki szuverenitást akár csekély mértékben is veszélyeztethette. Ennek tükrében tájékoztatta Rómát is. A fentebb bemutatott információáramlás ismeretében kijelenthető, hogy a pápai udvarban többé-kevésbé ismert lehetett az összetett magyar helyzet, de a bécsi közvetítés több ízben elnagyolt tájékoztatást nyújtott a magyarországi politikai és társadalmi állapotokról. Így nem meglepő, ha Róma a magyar diétával kapcsolatban csak saját törvényeinek sérthetetlenségét hangoztatta és adta utasításba a nunciatúrán keresztül.

Az egyre sürgetőbbé váló társadalmi kérdésekre irányuló reformtörekvések azonban, amelyek helyi (a vármegyékben) és országos szinten (a diétákon) egyaránt jelentkeztek, rányomták bélyegüket a magyarországi katolikus klérus gondolkodására. Ennek köszönhetően minden egyéb nagypolitikai törekvés – a bécsi jozefinista szellemiség vagy az információk hiányában lassú, sok esetben a magyar viszonyokkal összeegyeztethetetlen szentszéki reakciók – ellenére a magyar politikai és egyházi élet képviselőinek „független” diplomáciai úton sikerült épp a korszak egyik legvitatottabb társadalmi kérdését, a vegyes házasságok ügyét 1841-ben legalább instrukció formájában rendezni a Szentszékkal, majd az udvarral együtt törvénybe (1844. évi III. törvénycikk) iktattatni. Jóllehet az 1840-es évek elején a vallásügyet, különösen a felekezeti együttélés problémáját, nem sikerült teljes mértékben megoldani (erre utalnak a század második felének egyházpolitikai eseményei is), mégis elmondható, hogy mind az országgyűlésen, mind pedig a magyar társadalom egyes rétegeinek vallási gondolkodásában olyan jelenségek tűntek fel, illetve vertek gyökeret, amelyek alapvetően hozzájárultak a modern polgári magyar állam megszületéséhez.

Zsófia Bárány

**CONTRIBUTIONS TO THE DIPLOMATIC RELATIONS BETWEEN
HUNGARY AND THE HOLY SEE IN THE REFORM ERA
THE 1839–1840 HUNGARIAN DIET IN THE APOSTOLIC
NUNCIATURE IN VIENNA**

Regarding the Hungarian political events leading to József Lonovics's diplomatic mission to the Holy See, we focused on the materials produced during the debates of the Hungarian Diet. In the register of letters sent by Ludovico Altieri to the Secretary of State at the end of 1839, the problems experienced by the Hungarian Diet were already clearly outlined. Compared to previous correspondence, the number of political subjects related to Hungary increased significantly. In January 1840, the number of reports from the Hungarian Parliament grew considerably in the documents of the Holy See, which only intensified during the Diet. The nature of these reports is extremely diverse.

This research proves the direct relations between the Holy See and the Hungarian episcopacy (János Pyrker) and provides significant contributions to information history: what kind of socio-political image about the Kingdom of Hungary was intended to transmit to the Nunciature in Vienna and the Secretary of State in Rome. The correspondence sheds new light upon the relationship between the Hungarian higher clergy and the legation in Vienna, and illustrates the Apostolic nuncio's sensitivity to, and, occasionally, inexperience in, Hungarian affairs, which could have served as a filter on the quality of information on Hungary in the Papal Court.

Csonka Laura

A MAGYARORSZÁGI TANÁCSKÖZTÁRSASÁG UTÁNI SZÁMONKÉRÉS: AZ 1920-AS NÉPBIZTOS- PER

A Tanácsköztársaság bukása után hatalomra jutó Peidl-kormány az 1919. március 21-e előtti állapotok visszaállítása mellett döntött. Bár a kormány több minisztere és államtitkára népbiztosi tisztséget viselt a Tanácsköztársaságban (Ágoston Péter, Haubrich József, Bokányi Dezső), elhatárolódtak a korábbi rendszertől. Augusztus 2-től az ellenforradalmi erők megerősödését és a proletárdiktatúra egykori vezetőinek számonkérését lehetővé tevő rendelkezéseket hoztak.¹ Már augusztus 2-án megkereste az államügyészség a budapesti főkapitányságot: intézkedjen a Tanácsköztársaság volt népbiztosainak és főfunkcionáriusainak elfogásáról és előzetes letartóztatásba helyezéséről. Augusztus 3-án a rendőrség országos körözést adott ki a népbiztosok ellen, megfigyelés alá vonta azok ismert lakhelyét, illetve azokét, akik kapcsolatban állhattak velük.²

A számonkéréshez szükséges jogalapot a Friedrich-kormány alkotta meg. Az augusztus 19-én kiadott 4039/1919. számú M.E. rendelet értelmében gyorsított bűnvádi eljárást kell alkalmazni a Tanácsköztársaság azon szerveivel, közegeivel és megbízottaival szemben, amelyek/akik hatósági jogkört „bitorolva” büntető törvénykönyvbe ütköző cselekményeket követtek el. Így a szocializálások rablásnak, a forradalmi törvényszékek halálos ítéletei pedig gyilkosságra való felbujtásnak

¹ Kirschner Béla: A „szakszervezeti kormány” hat napja. Bp. 1968. 141–147.

² Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban BFL), A népbiztos-per iratanyaga, VII.5.c 6274/1920. 61., 256.

minősültek. Ezen rendelet alapján helyezték előzetes letartóztatásba a gyanúsítottakat, ez alapján folytatta le a rendőrség a nyomozást, illetve ez alapján zajlottak le a bírósági tárgyalások. A rendelet értelmében az ítélkezés ötfős – elnökből és négy ítélőbíróból álló – gyorsított tanácsok kezébe került.-Egyetlen intézkedésük, döntésük ellen sem volt lehetőség perorvoslatra.³

A nyár végén és az ősz elején tíz volt népbiztost tartóztatott le a rendőrség. Név szerint Vántus Károly földművelésügyi, Haubrich József kereskedelemügyi és hadügyi, Bokányi Dezső munkaügyi és népióléti, Bajáki Ferenc, Dovcsák Antal, Kelen József szociális termelési, Nyisztor György földművelésügyi, Ágoston Péter külügyi és igazságügyi, Kalmár Henrik német, valamint Szabados Sándor közoktatási népbiztosokat.⁴ Köztük eredetileg nyolcan szociáldemokraták voltak: az 1890-es évek óta a Magyarországi Szociáldemokrata Párt aktív tagjai voltak és erősen kötődtek a különböző szakszervezetekhez. A Tanácsköztársaság alatti magas tisztségeik ellenére sem tartoztak a diktatúra kemény magjához. Nem érezték magukat bűnösnek, nem tartottak a felelősségre vonástól, ezért nem menekültek el. Naivan nem gondoltak arra, hogy az új rezsimnek hatalma megszilárdításához bűnbakokra van szüksége. Nem hitték, hogy a berendezkedő ellenforradalom kormányai rajtuk akarnak példát statuálni.

Ahogy Vántus Károly megfogalmazta a tárgyaláson: „Mindenki tudja Magyarországon, hogy mindazok, akik itt ülnek a vádlottak padján, éppen azért ülnek itt, mert nem voltak a szélsőséges örületnek hívei. Ezért nem érzik magukat bűnösnek, ezért nem szöktek el, ezért nem mentek ki külföldre, mert hiszen annyi esze, józan felfogása mindenkinek van, hogy ha bűnösnek érzi magát, és veszélyt érez, elszökik.”⁵ Tévedett. Az ellenforradalmi rendszernek szüksége volt arra, hogy

³ Az ellenforradalom hatalomrajutása és rémuralma Magyarországon, 1919–1921. Szerk.: Nemes Dezső. Bp. 1953. 167–168.

⁴ *Rév Erika*: A népbiztosok pere. Bp. 1969. 23.

⁵ *Rév E.*: A népbiztosok i. m. 78.

jogi úton elítélje és törvénytelen kormányzatnak minősítse a vele szembenálló korábbi rendszert, a Tanácsköztársaságot.

Ahogy később a vádbeszéd megfogalmazta, „nem volt tehát forradalom az, amit ők elkövettek, hanem bűncselekmények sorozata, amelynek büntetlenül hagyása egyértelmű volna új hasonló vállalkozásokra való buzdítással és felhívással, egyértelmű volna annak proklamálásával, hogy az ilyen vállalkozás kockázattal nem jár.”⁶ Természetesen eredetileg az elfogott népbiztosokkal együtt az Ausztriába menekült Kun Bélát és a többi kiszökött népbiztost is bíróság elé állították volna.⁷ Azonban a kiadatásra irányuló kísérlet sikertelen maradt, így az ügyészségnek be kellett érnie az alapvetően szociáldemokrata népbiztosokkal: a közvélemény előtt a Tanácsköztársaságért és annak egész tevékenységéért nekik kellett felelniük. Tehát úgy kellett őket beállítani a per előkészítési, illetve tárgyalási szakaszában, mintha ők lettek volna a szellemi vezetők és ők volnának felelősek a Tanácsköztársaság kikiáltásáért és fennállásáért.

Az elfogott népbiztosok előzetes letartóztatásba helyezését elrendelő határozatot 1919. augusztus közepén készítette el Váry Albert főállamügyész. A határozat indoklásából egyértelműen kiderül, hogy már ekkor megszületett a koncepció az ügyre vonatkozóan, ugyanis kimondták a népbiztosok felett – későbbi kifejezésekkel élve – a kollektív felelősség és a kollektív bűnösség elvét. A népbiztosokat nem egyénileg elkövetett bűncselekményekért helyezték előzetes letartóztatásba, hanem mert a Forradalmi Kormányzótanács tagjai voltak. Így személyükben lettek felelőssé téve a kormányzótanács által létrehozott szervek tevékenységéért és azon intézkedésekért, amelyek – úgymond – „a bolsevista ötödfél hónapos rémuralom ideje”⁸ alatt történtek. Így a következő, a büntető törvénykönyvbe ütköző bűncselekmények elkövetésével vagy azokban való

⁶ BFL VII.5.c 6274/1920 5718–5719.

⁷ BFL VII.5.c 6274/1920 61.

⁸ BFL VII.5.c 6274/1920 52.

bűnrészességgel gyanúsították a népbiztosokat: gyilkosság, személyes szabadság megsértése, rablás, magánlaksértés, pénzhamisítás, felségsértés, lázadás és izgatás.⁹

A rendőrség és az ügyészség 1919. augusztus 3-a után megkezdte a népbiztosok elleni anyaggyűjtést, a tanúk felkutatását és kihallgatását. Az anyaggyűjtés és a bírósági tárgyalás előkészítése hosszú hónapokat vett igénybe, ami több okkal magyarázható. Egyrészt a Tanácsköztársaságban főszerepet játszó személyek, Kun Béla és társai nem kerültek a magyar hatóságok kezére. Másrészt a tényleges terrorcselekmények elérhető felelőseit már 1919 decemberében elítélték és kivégezték. Harmadrészt azzal, hogy bár a rendőrség és az ügyészség tanúk tucatjaival vett fel vallomást a letartóztatott népbiztosokra vonatkozóan, a vallomások között kevés volt a terhelő, és az ügyészségnek nem sikerült egyetlen olyan egyéni cselekményt sem találnia, amely a büntető törvénykönyvbe ütközött volna.

Mindezek ellenére 1920. április 21-ére Váry Albert elkészítette a népbiztosok elleni vádindítványt, amelynek értelmében felségsértéssel és lázadással, 167 rendbeli gyilkosságra való felbujtással, zsarolással és lopással, valamint pénzhamisítással vádolták őket. A népbiztosok e bűncselekményeknek nem tettesei, hanem – úgy mond – felbujtói és bűnsegédei voltak. Emellett Vántus Károlyt és Haubrich Józsefet azzal vádolták, hogy a kommunista és szociáldemokrata párt egyesülésekor megszületett egységokmányt aláírták, valamint Haubrich Józsefet még azzal, hogy az 1919. június 24-i ellenforradalmi megmozdulás elfojtására ő adott parancsot.¹⁰ Az említett vádindítványt azonban csak 1920. június 6-án, a trianoni békeszerződés aláírása után éppen két nappal nyújtották be a Budapesti Törvényszékhez. S bár a békeszerződés 76. pontja megtiltotta, hogy a magyar kormány politikai okokból bárkit üldözzön, mégis ennek nyílt megszegését jelentette a vádindítvány benyújtása és az 1920 júliusára időzített bírósági tárgyalás.¹¹

⁹ Uo.

¹⁰ Rév E.: A népbiztosok i. m. 29–42.

¹¹ Rév E.: A népbiztosok i. m. 42.

A Tanácsköztársasággal kapcsolatos „bűnök” számonkérése a népbiztosok bíróság elé állításával fejeződött be. „Egy évig tartott fáradságteljes munka után a nagy leszámolásnak az utolsó felvonásához értünk, a rettenetes terrorfiúk, a fő-fő nyomozók és vádbiztosok, a lelketlen ítélőbírák és egyéb kalandortársaik ügyeinek befejezte után a vezetőkre, a legfőbb intézőkre, a hatalom csúcspontját elfoglaló szellemi vezérekre, a népbiztosokra került a sor.”¹² A nyilvános bírósági tárgyalás 1920. július 5-én kezdődött meg a Budapesti Törvényszék Markó utcai épületében. A népbiztosok ügyét a Stocker Antal vezette öttagú tanács tárgyalta, amelynek tagja volt Csekmanek Rezső, Keresztes Gyula, Nagy Béla és Fayl Ivor. A vádat Aczél Imre főügyész-helyettes és Moldoványi Géza királyi ügyész képviselte. Aczél Imre már az első tárgyalási napon elhangzott mondatával kifejezésre juttatta a bíróság álláspontját, amely szerint a népbiztosok bíróság elé állításával „visszatért a régi jogrend, a bitorlóktól kicsikart hatalom ismét a becsületes hazafiak kezébe került,”¹³ s így e perben az úgymond hazafiak fognak ítélni a haza elárulói felett.

A négy és fél hónapig tartó bírósági tárgyaláson a vádhatóság a népbiztosoknak felségsértés és lázadás, gyilkosságra való felbujtás, zsarolás, lopás, valamint pénzhamisítás büntetőjogi felelősségét igyekezett bizonyítani a beidézt 214 tanú és hivatalos dokumentumok bevonásával.¹⁴ A tárgyalás célja valójában a Tanácsköztársaság létrejöttének elítélése, állami létének eltagadása volt. A bíróság annak bizonyításán fáradozott, hogy a proletárdiktatúra létrejötte lázadás és felségsértés volt, amely miatt büntetőjogi felelősség terheli a népbiztosokat. A bíróság tehát azt a történelmi folyamatot, amelynek jegyében a polgári demokratikus forradalom vezetőinek kezéből a hatalom egy kommunista diktatúra kezébe került, és annak későbbi politikai tetteit egyéni bűncselekményként állította be.

Vajon mennyire volt jogilag megalapozott a per? A peranyag egyértelműen bizonyítja: maga a bíróság is tisztában volt azzal, hogy a vád ingatag lábakon áll, és a

¹² BFL VII.5.c 6274/1920. 6327.

¹³ Uo.

¹⁴ Rév E.: A népbiztosok i. m. 29.

népbiztosokat nem lehetne elítélni a büntető törvénykönyv alapján. Aczél Imre főügyész-helyettes ugyanakkor nyíltan kifejezésre juttatta, hogy ez a bíróság számára nem fog problémát jelenteni.

„A negyvenéves magyar törvény ósdi szövegezése nem úgy illik a modern fegyverekkel a tökéletességig felszerelt bűnözésre, amely magát bolsevizmusnak nevezi, mintha reá szabták volna. A bíróság azonban ezen a nehézségen is túl fogja tenni magát, és a törvény szövegének hiányait vagy hézagait pótolni fogja a törvény értelmével, szellemével, az anyagi igazsággal. A törvény szelleme azt parancsolja, hogy ne csak akkor toroljuk meg a bűnt, amikor megszokott, könnyen felismerhető köntöseben jelenik meg előttünk, hanem sokkal kegyetlenebbül és kíméletlenebbül akkor, amikor álarhában, álarcgal, alattomosan támad.”¹⁵

A bírósági tárgyalás menete is eltért a perrendtartástól. Hiszen Aczél Imrének egyszerre kellett volna a teljes vádat előterjesztenie és ismertetnie, majd az összes vádpontra vonatkozólag egyszerre kellett volna az egyes népbiztosokat és a tanúkat kihallgatnia. Azonban az elnök, Stocker Antal döntése nyomán Aczél Imre nem egyszerre olvasta fel az egész vádiratot, ezzel több részre tagolta és megtörte a tárgyalás menetét. A bíróság elsőként a felségsértés és lázadás büntettét tárgyalta, s hallgatta ki erre vonatkozóan a népbiztosokat és folytatta le a bizonyítási eljárást. Ezt követően, augusztus végén került sor a gyilkosságokra vonatkozó vádindítványi szakasz felolvasására és a népbiztosok, illetve a tanúk kihallgatására. Október végén pedig a pénzhamisítás vádját tárgyalták.¹⁶

A felségsértés vádját a bíróság szerint az Egység okmányai, a *Mindenkihez* kiáltvány és a Tanácsköztársaság alkotmánya támasztja alá, mivel az ezekben

¹⁵ Rév E.: A népbiztosok i. m. 203.

¹⁶ Rév E.: A népbiztosok i. m. 69–70.

foglaltak Magyarország alkotmányát rombolták le. Mindezzel a valótlanossággal szemben Berinkey Dénes és miniszterei vallomása alapján a védelem és a népbiztosok azt hangoztatták, hogy a Berinkey-kormány legitim volt, Károlyi Mihály és Berinkey Dénes önként adta át nekik a kormányzást. Így a Tanácsköztársaság erőszak nélkül vette át a hatalmat, s ezt követően állami főhatalmat gyakorolt. A védelem arra is rávilágított, hogy már az őszirózsás forradalom összezúzta az addigi alkotmányt, tehát már nem volt mit erőszakkal megváltoztatni, így a népbiztosok sem felségsértést, sem lázadást nem követhettek el. Ezt a védekezést azonban a bíróság elfogadhatatlannak találta, mivel véleményük szerint a Károlyi-féle kormányzat alatt csak a királyság gyakorlása szünetelt, a népképviselői rendszer, a törvényhozó és végrehajtó hatalom elkülönítése, a miniszteri felelősség és a bírói hatalom függetlensége érvényben maradt. Ugyanakkor azt is kimondták, hogy Károlyi Mihály is egy lázadó kisebbség erőszaka alapján jutott hatalomhoz, és az alkotmány, a régi rend erőszakos megváltoztatásában a népbiztosokon kívül a Károlyi- és Berinkey-kormány tagjai is bűnösök.¹⁷

A bíróság szerint a Tanácsköztársaságnak a törvényes rend elleni lázadása négy és fél hónapon át zajlott, mivel – úgymond – a Vörös Őrség és a Vörös Hadsereg részéről a polgári társadalomnak azon osztályait, amelyek a hazához, a valláshoz, a magántulajdon intézményéhez ragaszkodtak, állandó támadások érték.¹⁸ Ezzel szemben a Vörös Őrség jelentős részben a régi rendőrség állományából állt, a Vörös Hadsereg soraiban pedig nagy számban voltak a későbbi Horthy-rendszer honvédségének vezetői, akik annak a hitnek az erejével küzdöttek a betolakodó szomszédok ellen, hogy honvédő háborút folytatnak, miközben Kun Bélát és elvtársait a világforradalom eszméje lelkesítette. A bíróság közben alapvetően azt sérelmezte, hogy a Vörös Őrség az ellenforradalmi szervezkedések felderítésében és letörésében komoly szerepet játszott.

¹⁷ BFL VII.5.c 6274/1920 6347–6348.

¹⁸ BFL VII.5.c 6274/1920 6351–6357.

A gyilkosságra való felbujtás a statáriumról szóló rendelet életbe léptetése, a forradalmi törvényszékek felállítása és a rendes bíróságok kiiktatása révén valósult meg. A népbiztosok 167 olyan ellenforradalmár – úgymond – meggyilkolásáért voltak felelősek, akik a bíróság szerint semmiféle büntetendő cselekményt nem követtek el. A vádlottak védekezését, hogy bár felállították a forradalmi törvényszéket, de nem akartak embert ölni, a bíróság elfogadhatatlannak találta és kimondta, hogy a forradalmi törvényszékek által hozott halálos ítéletekért a népbiztosok büntetőjogi felelősséggel tartoznak. Ezen vádpont részét képezte még a dunántúli ellenforradalmi vasutassztrájk leverése, amely során Szamuely Tibor 17 személyt végeztetett ki. A bíróság érvelése szerint ezek a gyilkosságok a Forradalmi Kormányzótanács s ezáltal a népbiztosok engedélye nélkül nem történtek volna meg. A vádlottak azon védekezését, hogy nem vettek részt az erről döntő kormányzótanácsi ülésen, szintén nem fogadta el a bíróság.¹⁹

Gyilkosság büntettének a kísérletére való felbujtással vádolta a bíróság Haubrich Józsefet az 1919. június 24-én, a Ludovikán lezajlott puccskísérlet kapcsán. A bíróság szerint Haubrich József parancsával előre megfontolt szándékkal rábírta a kivezényelt csapatok tagjait, hogy az akadémiai tiszteket és növendékeket megöljék.²⁰ Ennek kapcsán ki kell emelni, hogy a puccsot szervező katonatisztek abban bíztak, hogy Haubrich József, Budapest akkori katonai parancsnoka támogatja majd őket. Azonban nem állt az oldalukra, és végül valóban az ő parancsára számolták fel a lázadást. Haubrich ugyanakkor eleve elhatározta, hogy nem lesz véres megtorlás, és a kivégzések elmaradását döntően Guido Romanelli²¹ intervenciója, illetve Kun Bélának az azt akceptáló döntése magyarázza.

A pénzhamisítás büntettét úgy követték el a népbiztosok, hogy az Osztrák–Magyar Bankot bankjegyek, ún. fehér pénzek előállítására utasították. Bár az ügyesség a kormányzótanácsi jegyzőkönyvekben nem talált a bankjegyek

¹⁹ BFL VII.5.c 6274/1920 6358–6371.

²⁰ BFL VII.5.c 6274/1920 6376.

²¹ Az olasz katonai misszió budapesti parancsnoka.

előállításának elrendelésére vonatkozó határozatot, a bíróság úgy vélte, hogy nyilvánvalóan a Forradalmi Kormányzótanács intézkedett pénzügyi kérdésekben is, így ebben is bűnösök a népbiztosok.²²

A bíróság ugyanakkor elismerte, hogy a vádlottak egyes túsók kiszabadításáért közbenjártak, és a terrorcsapatok kivégzéseinek és akcióinak kiderülése után a lefegyverzésüket és feloszlátásukat követelték, azonban a népbiztosoknak, mint kormányzótanácsi tagoknak tudniuk kellett már korábban is a tevékenységükről, és azokhoz ily módon hozzá is járultak.²³

A tárgyalás során a bíróság folyamatosan hangsúlyozta politikamentességét, elfogulatlanságát és igazságosságát. A bíróság „különösen ügyelt arra, hogy szemfényvesztő képek el ne homályosítsák éleslátását, hogy a cselekmények és tények megállapításában, méltatásában és bírálataiban a nyugodt megfontolás legyen a vezérfonala, pártatlan legyen a mérlegelése, törvényes és igazságos az ítélete.”²⁴ Ugyanakkor éppen ennek a gondolatnak és magatartásnak a túlhangsúlyozása mutatja a bíróság ezzel teljesen ellentétes álláspontját. Erre a gyorsított bünvádi eljárások kapcsán megmutatkozó problémás magatartásra a korszak jogászai is felhívták a figyelmet. „A bolsevik ügyekben majdnem minden vádbeszéd a proletárdiktatúra elleni vehemens kirohanással kezdődik. A vádbeszéd egyik legjelentékenyebb része az a retrospektív bevezetés, amely a proletárdiktatúra bűneivel egész általánosságban foglalkozik, forralva azt a hangulatot, melytől a bíróságnak az objektivitás érdekében el kellene zárkóznia.”²⁵

A bíróság a tárgyalás során nyíltan értékítéletet mondott Magyarország történelmének elmúlt két éve, azon belül is elsősorban a Tanácsköztársaság felett. A proletárdiktatúrát bűnszervezetnek, „hamis jelszavakkal dolgozó közkereseti

²² BFL VII.5.c 6274/1920 6377–6381.

²³ BFL VII.5.c 6274/1920 6354.

²⁴ BFL VII.5.c 6274/1920 6329.

²⁵ Jogtudományi Közlöny 54. (1920: 15. sz.)

társaságnak”²⁶ nevezték, amely a „csőcselék rokonszenvét kereste.”²⁷ Vezetőit, a népbiztosokat pedig hazaárulónak, számító, vakmerő hazárdőröknek, kalandőröknek titulálták. A Tanácsköztársasággal kapcsolatos összegző véleményt az ítélet tartalmazza:

„Négy és fél hónapos uralmukkal, valamint az ő eljárásuk folyamányaként jelentkező idegen megszállással egy évszázadra tönkretették ennek az országnak a jólétét és boldogságát, leírhatatlan kárt okoztak azzal is, hogy megmételtyezték a lelkeket, osztálygyűlöletből fakadt eszeveszett tanaikkal, oktan pénzparlásukkal a tönk szélére juttatták az országot, romboltak, pusztítottak oly módon, hogy a tatárjárás sem ütött ily mérvű vérző sebeket a nemzet testén.”²⁸

A népbiztosokat védő ügyvédek több alkalommal is kifejezésre juttatták, hogy nem valósult meg a tárgyalás során a bírói függetlenség, és hogy Stocker Antal és a másik négy bíró megnyilvánulásaiban nyoma sem volt az elvárható objektivitásnak. A bírák a tárgyalás kezdetétől fogva éreztették, hogy a vádlottakkal szemben sértettként éreznek, és „hogy ők ab ovo a legsúlyosabb mértékben elítélik a vádlottakat, hogy azokat gyűlöletre és megvetésre méltónak tartják.”²⁹ Sőt több alkalommal nyíltan kijelentették, hogy ők a Tanácsköztársaság fennállása alatt sérelmet szenvedett osztályok tagjai. „Nincs itt közöttünk senki, akinek szenvedést, bajt és bánatot ne okozott volna ez az uralom. Megfosztottak mozgási szabadságunktól, kiforgattak munkakörünkből, elvették munkakedvünket,

²⁶ BFL VII.5.c 6274/1920 6329.

²⁷ BFL VII.5.c 6274/1920 6330.

²⁸ BFL VII.5.c 6274/1920 6388.

²⁹ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban PIL), Hébelt Ede személyi gyűjteménye, Védőügyvédi iratok a népbiztos perből, VI. 703. f. 48. őe. 7.

meggyalázták tűzhelyünket, feldúlták otthonunkat, éhezettek, kínoztak és meggyötörtek bennünket.”³⁰

A vádlottak iránti harag és sértettség teljesen átszővi Stocker Antal és Aczél Imre szavait a tárgyalás folyamán. A népbiztosokat és ügyvédeiket folyamatosan sértegették, durva hangon rendre utasították őket. A főügyész-helyettes a vádlottakhoz sok esetben nem kérdéseket intézett, hanem sértő hangú, hangulatbefolyásoló, személyeskedő megjegyzéseket tett. „Szégyelljék magukat! Kirabolták az országot. Érez-e megbánást?”³¹ „Büszke vagyok arra, hogy engem Önöktől egy világ választ el.”³² Az egyik tárgyalási napon, amikor a védők indítványt kívántak előterjeszteni, a főügyész-helyettes ezt válaszolta: „Ne éljenek vissza a nemzet türelmével. Már végsőkéig feszítik a húrokat. A nemzet haragja fogja Önöket elsöpörni helyükről.”³³

A népbiztosokat védő ügyvédek – elsősorban Blauner Mór, Nagy Mihály, Gál Jenő, Nagy György – a tárgyalás kezdetétől fogva erélyes, a bírósági eljárást kritizáló védői felszólalásokat tettek ügyfeleik érdekében. Tisztázták a vád tárgyává tett cselekmények motívumait, rámutattak a vádpontok alaptalanságára, jogi hézagaira, illetve a népbiztosok ártatlanságára. Közben munkájukat a bíróság egyértelmű rosszindulattal szemlélte és amennyire lehetett, akadályozta azt.

Aczél Imre 1920. szeptember 3-án már nem a népbiztosok, hanem a védőik ellen intézett támadást. Erre az indokot az szolgáltatta, hogy a rendőrség augusztus végén Budapesten elfogta a Bécsbe utazó Natonek Istvánt, aki Ágoston Péter egyik védője volt, Nagy Mihály megbízásából leveleket és iratokat akart Bécsbe vinni. Aczél Imre szerint a nála talált levelek azt bizonyították, hogy Nagy Mihály a népbiztosok védelme ügyében a bécsi kommunistákkal állt összeköttetésben. A védők szerint ez a hamis vád azt szolgálta, hogy a főügyész-helyettes kompromittálja

³⁰ BFL VII.5.c 6274/1920 5699.

³¹ PIL VI. 703. 48. 9.

³² PIL VI. 703. 48. 8.

³³ Uo.

a bíróság munkáját megnehezítő védőket, valamint hogy azt bizonyítsa a vádlottakról, hogy nem mérsékelt szociáldemokraták, hanem kommunisták, lévén a kommunisták anyagilag támogatják őket. Ezzel szemben az ügyvédek azt igazolták, hogy Bécsben a szociáldemokrata emigrációval álltak kapcsolatban. Ez utóbbi csoport szervezte meg a népbiztosok védelmét és a per költségeinek fedezéséhez szükséges pénzt is az ő közreműködésüknek köszönhetően gyűjtötte össze az Osztrák Szociáldemokrata Párt. Jogi szempontból nem lehetett kivetnivalót találni abban, hogy az ügyvédi költségeket külföldről fedezték, és a védelem koncepcióját külföldön élő személyekkel megtárgyalták. A bíróságnak ezzel a támadással alapvetően az volt a célja, hogy a védőket lemondásra kényszerítse. Ez azonban sikertelennek bizonyult, az ügyvédek tovább folytatták munkájukat. Ellenben várható volt, hogy a bíróság igyekezni fog olyan helyzetet teremteni, amellyel sikerül ellehetetleníteniük a védőket.

Egy hónappal később, 1920. október 4-én Stocker Antal törvényellenesen megtiltotta, hogy a tanúkihallgatáskor Ágoston Péter észrevételeket tegyen. Ennek kapcsán Kis Jenő ügyvéd szóváltásba keveredett az elnökkel, aki kiutasítással fenyegette meg. Kis Jenő ezt nem várta meg és két védőtársával – Berend Béla, Székely Aladár – együtt elhagyta a tárgyalótermet, aminek következtében a bíróság a három védőt kizárta a tárgyalásból. Az esetre reagálva és a védőtársak iránti szolidaritásból a többi ügyvéd lemondott, így a népbiztosok védelem nélkül maradtak. A bíróság 1920. október 8-án hivatalból rendelt ki védőket számukra. Aczél Imre aznapi felszólalásában annak a véleményének adott hangot, hogy a kirendelt védők közreműködésével hamar be fogják tudni fejezni a tárgyalást, amit a régi védők eddig akadályoztak.³⁴

„Ez a tárgyalás immár több mint 3 hónap óta folyik, annak egyik fő oka az az agresszív és provokáló magatartás, amelyet a régi védők többsége ezen a

³⁴ Rév E.: A népbiztosok i. m. 172–190.

tárgyaláson kezdettől fogva végig állandóan tanúsított. [...] A régi védők többsége minden tőlük telhetőt elkövetett arra nézve, hogy ez a bűnper befejezéshez ne jusson és hogy lehetetlenné tegyék azt, hogy a magyar nemzet, a magyar állam és magyar állampolgárok sérelmére elkövetett főbenjáró bűnök itt, igazságos megtorlásban részesüljenek.”³⁵

Azonban éppen azzal okoztak kellemetlen perceket, órákat a bíróság számára, hogy láthatóvá tették a vádpontok alaptalanságait, amely magatartás egyértelműen nem kedvezett a vád számára. Ebből a felszólalásból ugyanakkor a kirendelt védők számára is világossá vált a megváltozott helyzet, amelyhez alkalmazkodniuk kellett. Ellátták a védelmet, de már jóval kevésbé erélyesen.

A főtárgyalás utolsó napja 1920. november 22-én volt. Az ítélethirdetésre azonban csak 1920. december 28-án került sor, tehát a vádlottaknak több mint egy hónapot kellett várniuk az ítéletre. Az eltelt idő jelzi, hogy az ítélet meghozatala körül tárgyalások folytak. E tárgyalásokra több tényező is kihatással volt, ugyanis a Nemzetközi Szállítómunkás Szövetség 1920 nyári bojkottja mellett nemzetközi fellépés és tiltakozás kísérte a pert. Több külföldi, alapvetően szociáldemokrata szervezet – például a svéd szociáldemokrata párt, az Amszterdami Nemzetközi Szindikátus Irodája – és magánszemélyek – például Albert Einstein – is felháborodásuknak adtak hangot a népbiztosok pere kapcsán.³⁶ 1920. december 15-én pedig egy nemzetközi kiáltvány jelent meg a bécsi *Világosság* című szociáldemokrata lapban, amelyben – többek között G. B. Shaw, H. G. Wells, Romain Rolland, Sigmund Freud, Heinrich Mann, Henri Barbusse, Modigliani, Karl Renner – követeltek kegyelmet a népbiztosok számára.³⁷

³⁵ Rév E.: A népbiztosok i. m. 186.

³⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Igazságügyiminisztériumi Levéltár, Általános iratok (a továbbiakban K 579), Vántus Károly és társainak kegyelmi ügye 653. 3. 1921-UK-146 11–20.

³⁷ Rév E.: A népbiztosok i. m. 222–226.

A népbiztosok ügyébe leghathatósabban Szovjet-Oroszország avatkozott be. Már 1920. augusztus 6-án Csicserin külügyi népbiztos táviratot intézett Teleki Pál miniszterelnökhöz, amelyben határozottan tiltakozott a népbiztosok pere ellen. Kijelentette, hogy a *justizmord* által fenyegetett népbiztosok Szovjet-Oroszország védelme alatt állnak és parancsot adtak 1000 magyar, még Szovjet-Oroszországban tartózkodó hadifogoly tiszt internálására, akik közül tízet túsznak nyilvánítottak.³⁸ Az orosz távirattal kapcsolatban Fridtjof Nansen menekültügyi főbiztos is felvette a kapcsolatot a magyar kormánnyal. Teleki Pál 1920 augusztusában Nansennek írt táviratában bizalmasan már azt közölte, hogy nem valószínű, hogy a népbiztosok halálra lesznek ítélve, és amennyiben mégis halálos ítéletet hoznának ellenük, azt nem fogják végrehajtani.³⁹

Tehát már a bírósági tárgyalás megkezdése után egy hónappal Teleki Pál azon a véleményen volt, hogy a túsok megmentése és a magyar hadifoglyok hazahozatala érdekében nem fogják a népbiztosokat kivégezni. Szovjet-Oroszország táviratára azonban csak jóval később, 1920. december 28-án, az ítélethirdetés napján reagált a magyar kormány, amikor is azt közölték, hogy az összes magyar hadifogolyért cserébe az ítélethirdetés után kiengedik a népbiztosokat.⁴⁰ Ez esetben az időzítés nagyon lényeges volt. A magyar kormány ugyanis tisztában volt azzal, hogy ha jó alkut szeretne kötni az oroszokkal a hadifoglyok hazahozatala érdekében, akkor a népbiztosok ügyében hozott ítéletnek – nem csupán a per alapfunkciójából következően, hanem ezen szempontra is tekintettel – súlyosnak kell lennie.

Ezekről a háttértárgyalásokról és egyeztetésekről az ügyészség és a bíróság is tudhatott az igazságügy-miniszter, Tomcsányi Vilmos Pál révén, aki a minisztertanács tagjaként ismerte a szovjet távirat tartalmát, de komolyan ellenezte a

³⁸ Az ellenforradalom hatalomrajutása i. m. 482.

³⁹ MNL OL, Miniszterelnökségi Levéltár, Minisztertanácsai jegyzőkönyvek (a továbbiakban K 27) 2641. 2–5.

⁴⁰ Az ellenforradalom hatalomrajutása i. m. 483–485.

szovjetekkel való alkudozást.⁴¹ A Budapesti Büntető Törvényszék Stocker Antal vezette tanácsa a népbiztosokat minden vádpontban: felségsértésben, lázadásban, gyilkosságra való felbujtásban, többrendbeli gyilkosságban, pénzhamisításban és Haubrich Józsefet gyilkosság büntettének kísérletére való felbujtásban bűnösnek találta. Ennek alapján Vántus Károlyt, Bokányi Dezsőt, Ágoston Pétert és Haubrich Józsefet halálra, a másik hat népbiztost pedig életfogytiglani fegyházbüntetésre ítélte.⁴²

Az ítélethirdetést követően a négy halálraítélt népbiztos kegyelemért folyamodott, megkegyelmezésük érdekében a Magyarországi Szociáldemokrata Párt és a Magyarországi Szakszervezeti Tanács is kérvényt terjesztett elő. Ez azzal magyarázható, hogy a volt népbiztosok nem tudtak a kezdődő hadifogolycsere tárgyalásokról, így abban a tudatban voltak, hogy halálos ítéletet végre fogják hajtani. A kérvények benyújtása után az öttagú bírósági tanács kegyelmi tanácská alakult, amely hosszas tárgyalás után azt a javaslatot terjesztette Tomcsányi Vilmos Pál igazságügy-miniszter elé, hogy a négy halálraítélt népbiztos közül csupán Haubrich Józsefet ajánlják kegyelemre.

Tomcsányi Vilmos Pál ezt követően, 1921 februárjában a népbiztosok megkegyelmezésének ügyében egy előterjesztést írt Horthy Miklósnak, amelyben a következőket fejtette ki. Haubrich József megkegyelmezésében egyetértett a Kúria döntésével, azonban a másik három népbiztos esetében jogpolitikai okok miatt nem helyeselte a kegyelem elutasítását. Véleménye szerint Horthy Miklósnak a kegyelem mérlegelésekor figyelembe kellene vennie, hogy a Tanácsköztársaság fő vezetőit nem lehetett felelősségre vonni, a most elítélt népbiztosok pedig másodrangú szerepet töltek be, és a mérsékelt irányzat képviselői voltak. Kiemelte a halálra ítélt népbiztosok erős összefonódottságát a Magyarországi Szociáldemokrata Párttal, és azt, hogy többen még mindig nagy népszerűségnek örvendenek az ipari munkásság

⁴¹ Petrák Katalin: Magyarok a Szovjetunióban. 1922–1945. Bp. 2000. 32.

⁴² BFL VII.5.c 6274/1920 6255–6392.

körében. Ennek folyamányaként a halálos ítéletek végrehajtása a munkásságban komoly elkeseredést válthatna ki, ugyanakkor az államfői kegyelem jótékony hatást gyakorolna a munkások lelkiületére.⁴³

Az államfő kegyelmet gyakorolt, és a négy népbiztos halálos ítéletét életfogytig tartó fegyházbüntetésre módosította.⁴⁴

A magyar hadifoglyok hazahozatalának és a népbiztosok kicserélésének jogi megalapozására a Nemzetgyűlés 1921 augusztusában elfogadta az 1921. évi XL. törvénycikket „a büntetés végrehajtásának kivételes elhalasztásáról és félbeszakításáról.” A törvénycikk kimondta, hogy az igazságügy-miniszter határozatlan időre elhalasztja, félbeszakítja a Tanácsköztársasággal kapcsolatos bűntett miatt elítéltek büntetésének végrehajtását, és az elítélteket átadhatja Oroszországnak magyar hadifoglyokért cserébe.⁴⁵ Így az elítélt népbiztosok 1922. február 16-án a hadifogolycsere-egyezmény keretében elhagyták Magyarországot, és a Szovjetunióba távozhattak.⁴⁶

⁴³ MNL OL K 579 653. 3. 1921-UK-146 38–40.

⁴⁴ BFL VII.5.c 6274/1920 6392.

⁴⁵ <http://1000ev.hu/index.php?a=3¶m=7496> (2013. 05.27.)

⁴⁶ Kolontári Attila: Magyar-szovjet diplomáciai, politikai kapcsolatok 1920–1941. Bp. 2009. 13–55.

Laura Csonka

THE IMPEACHMENT AFTER THE HUNGARIAN COUNCIL REPUBLIC: THE TRIAL OF COMMISSARS IN 1920

After the fall of the Hungarian Council Republic the new regimes decided to the impeachment of the former government and its representatives. In July of 1920 ten former, basically social democrats commissars of the Hungarian Council Republic brought to justice and they were accused with high treason, insurrection, murder and counterfeiting currency. The developing Horthy-system has ideological and political goals with the trial, because with the impeachment of commissars the new system could legitimize own power and criminate the Hungarian Council Republic and the ideology of Bolshevism. It turned out to the adverse attitude of the court of justice. After the four-month-long trial the court of justice passed a sentence upon the former commissars, they were found guilty in all counts. Four persons of them were condemned to death and six of them were sentenced to life imprisonment. The enforcement of judgement was prevented by the intervention of Soviet Union and the former commissars could leave the country thanks to the Hungarian-Soviet cartel.

Klestenitz Tibor

AZ ELSŐ ALFÖLDI KATOLIKUS NAGYGYŰLÉSEK – EGY ÚJ RENDEZVÉNYTÍPUS MEGSZÜLETÉSE*

Az országos katolikus nagygyűlések az 1920-as évek elején már jelentős hagyományokkal rendelkeztek Magyarországon, hiszen az első ilyen eseményre 1900-ban került sor Budapesten. A legelső katolikus nagygyűlést 1848-ban rendezték meg Mainzban a széttagolt német területeken élő hívek összefogására, akik sokszor nehezen ismerték ki magukat a „népek tavaszának” zűrzavaros eseményei között.¹ Az új rendezvénytípus, amelyet a tömeges politikai részvétel elterjedése, valamint a hírközlés és a közlekedés forradalma tett lehetővé és egyben szükségessé, idővel Európa számos országában megjelent. A nagygyűlések elviekben egyfajta katolikus parlamentként működtek, ahol a résztvevők – klerikusok és világiak egyaránt – megvitathatták az egyházat érintő kérdéseket.

Magyarországon 1900-tól az első világháború kitöréséig kétszer, 1905-ben (a belpolitikai feszültségek miatt) és 1912-ben (a bécsi nemzetközi eucharisztikus kongresszusra való tekintettel) maradt el az összejövetel. Témánk szempontjából fontos tényező, hogy vidéken mindössze két ízben, 1907-ben Pécsen és 1909-ben Szegeden tartottak országos nagygyűlést.² A szervezés a Magyarországi Katolikus Egyesületek Országos Szövetségének (1908-tól Országos Katolikus Szövetség, OKSZ)

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ *Gabriel Adriányi*: Fünfundzwanzig Jahre Ungarischer Kirchengeschichte. Mainz 1974. 42.

² *Szögi László*: A katolikus nagygyűlések Magyarországon. In: *Egyházak a változó világban*. Szerk. Bárdos István–Beke Margit. Esztergom 1991. 509–512.

a feladata volt.³ Ez a szervezet szabályzata szerint évente volt köteles nagygyűlést tartani, valamint a hozott határozatok végrehajtásáról gondoskodni.⁴ A rendezvények koreográfiája a dualizmus korában nagy folyamatosságot mutatott. A hivatalos program három fő részből állt: istentiszteletekből, ünnepélyes nyilvános ülésekből és szakosztályi ülésekből. A nyitó *Veni Sancte* után a résztvevők menete az alakuló ülés helyszínére (a legtöbb esetben a pesti Vigadóba) vonult, ahol elhangzott a megnyitó beszéd, megalakult a hivatalos elnökség, valamint üdvözlő táviratot küldtek a pápának és a királynak. A nyitóbeszédet mindig a nagygyűlés elnöke mondta el – ezt a tisztet aktív miniszterségeinek éveit leszámítva Zichy János gróf töltötte be. A nyilvános üléseken ünnepélyes szónoklatok hangzottak el, amelyekhez a közönségnek nem volt lehetősége hozzászólni. A szakosztályi üléseken ezzel szemben érdemi vita alakulhatott ki, és a benyújtott határozati javaslatokról egyes esetekben komoly eszmecserék zajlottak. Általában három szakosztály tanácskozott, amelyek hitbuzgalmi, közművelődési és szociális kérdésekkel foglalkoztak.

A kortárs katolikusok egy része meglehetősen rossz véleménnyel volt a nagygyűlésekről, amelyeket költséges, de üres parádénak, tartalmatlan és céltalan rendezvényeknek ítélték, és főleg azt nehezményezték, hogy a határozatok legnagyobb része papíron maradt. A vádra válaszul a szervezők 1908-ban a *Szövetségi Értesítő* című lapjukban összegyűjtve közzétették a határozatokat, és tételesen beszámoltak arról, mit tettek a megvalósítás érdekében. Ahogyan hangsúlyozták, a határozatok három nagy csoportra tagolódtak: legnagyobb részük elvi állásfoglalás volt, amelyek arra voltak hivatottak, hogy az egész társadalmat érintő nagy kérdésekben – például a szociálpolitika, a kivándorlás, a munkáskérdés ügyében – kifejtsék a katolikus közvélemény álláspontját. A második csoportba azok a követelések tartoztak, például a katolikus autonómia létrehozása vagy az eredetileg Pázmány Péter által alapított budapesti egyetem egyházi jellegének elismerése,

³ A szervezetről részletesebben: *Gianone András: Az Actio Catholica története Magyarországon 1932–1948.* Bp. 2010. 18–20.

⁴ Alkotmány 1902. október 19. 1.

amelyek teljesítése egyedül a kormánytól és az országgyűléstől függött. Végül következtek a konkrét célkitűzések, amelyeket az Országos Katolikus Szövetség igyekezett is megvalósítani – több-kevesebb gyakorlati eredménnyel.⁵

Amikor a világháborút követően először 1920-ban ismét katolikus nagygyűlést rendeztek, a feltételek alapvetően megváltoztak, a katolicizmus – a korábbi világnézeti ellenzéki szerepből – az ekkor már a „keresztény restaurációt” hirdető állam egyik fő szövetségesévé lépett elő. A királykérdés kiéleződése azonban már a következő évben ismét feszültséget keltett, és az 1921-es nagygyűlés, amelyet néhány nappal a második királypuccs után kellett volna megtartani, el is maradt.⁶ IV. Károly restaurációs kísérletének meghiúsulása miatt a politikai katolicizmus legitimista szárnya kiábrándult a rendszerből, a legintranszigensebb katolikusok pedig Bethlen István miniszterelnök hatalmi rendszerében egyre inkább protestáns érdekszövetséget láttak: megszületett a „protestáns kurzus” vádja.⁷ A második királypuccs hatására bekövetkező politikai átrendeződés a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának szétesését hozta magával, a különböző párttöredékek pedig az 1922-es választásokon csak szerény eredményeket voltak képesek elérni.⁸ A politikai katolicizmusnak tehát újjá kellett szerveznie önmagát.

Ilyen előzményeket követően került sor 1922-ben – a jezsuita páter, Bús Jakab kezdeményezésére – a szegedi, majd 1923-ban a kecskeméti helyszínnel megtartott első alföldi katolikus nagygyűlésekre. Ezek lényegében a budapesti rendezvények kicsinyített változataként írhatók le, ahol regionális problémákról és országos jelentőségű kérdésekről is tanácskoztak. A kezdeményezés sikerének eredményeként az új rendezvénytípus intézményesült, és az 1920-as években a budapesti országos nagygyűlésekkel párhuzamosan az alföldi katolikus nagygyűléseket is évenként megrendezték. Ugyanakkor – alap kutatások hiányában – nem tudjuk, hogy ezek az

⁵ Szövetségi Értesítő 2. (1908: 3. sz.) 180–181.

⁶ Haller István: Az elmaradt katolikus nagygyűlés. In: Nemzeti Újság 1921. november 13. 1–2.

⁷ Klestenitz Tibor: A katolikus sajtómozgalom Magyarországon 1896–1932. Bp. 2013. 229.

⁸ Szabó Ágnes: A konszolidáció kezdete – 1922. In: Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998. Szerk. Földes György – Hubai László. 2. kiadás. Bp. 1999. 104.

események az országos nagygyűlések kiterjesztését, „exportját” jelentették-e vajon, vagy esetleg a budapesti rendezvényekkel szemben jöttek létre, és az azokkal való elégedetlenség jeleként kell értelmeznünk őket.

A tanulmány ezért arra vállalkozik, hogy a sajtóanyag és a levéltári források⁹ segítségével bemutassa az első szegedi és a kecskeméti gyűlések előkészítését, lefolyását, a fontosabb megnyilatkozások tartalmát, illetve az események hatását. Arra keresi a választ, hogy az alföldi nagygyűléseken megfogalmazott célkitűzések mennyiben illeszkedtek a politikai katolicizmus aktuális törekvéseihez, illetve az államilag támogatott keresztény-nemzeti ideológiához.

Harcban a laicizálódás ellen – az első alföldi katolikus nagygyűlés előkészítése

A magyar közvéleményre az I. világháború elvesztését követően erős válságtudat volt jellemző. A politikai megrázkódtatásokhoz súlyos társadalmi, gazdasági és szociális válság járult. A megpróbáltatások sorozata az egész társadalomra mély hatást gyakorolt, a közhangulatot a hagyományos értékek, a rend és tekintély iránti vágyakozás jellemezte.¹⁰ Az irracionális indulatok és várakozások légkörében a türelem és megbocsájtás szükségességének hirdetése kifejezetten népszerűtlen álláspontnak számított.¹¹ A politikai katolicizmus vezetői a válság egyik legfontosabb okát a hittől való elfordulásban, a hagyományos értékek elvesztésében és a materializmus terjedésében vélték megtalálni, a megújulást pedig a keresztény értékek általánossá tételétől várták. 1919-ben, a Tanácsköztársaság bukása után sokan

⁹ Ezúton is köszönöm Lénár Andor baráti segítségét, aki megosztotta velem váci levéltári kutatásainak eredményeit. A téma megismeréséhez a jövőben további fontos adalékokkal szolgálhatnak a szegedi jezsuita rendház iratai a Jézus Társasága Magyarországi Rendtartományának Levéltárában, az anyag azonban rendezetlenség miatt jelenleg nem kutatható – Mihalik Béla Vilmos levéltár-igazgató szíves közlése.

¹⁰ Romsics Ignác: Magyarország története a XX. században. 3. kiadás. Bp. 2003. 135.

¹¹ Gratz Gusztáv: A forradalmak kora: Magyarország története 1918–1920. Bp. 1935. 234.

bíztak abban, hogy a kommunista egyházüldözés következtében a klérus és a laikusok közelebb kerülnek egymáshoz, ami a hitélet fellendülésével fog járni.¹²

A remények azonban nem váltak valóra.¹³ A jezsuita rend egyik tehetséges képviselője, Bús Jakab páter, aki ekkoriban a szegedi rendházat irányította, hangot is adott csalódottságának. „Valami szokatlan hidegséggel és érzéketlenséggel találkozok az ember a kat. hívek hitéletében Szegeden. Sokszor bejártam az országot. Közelről láttam kat. testvéreim hitéletét, de ily közönyösséget a hit iránt – úgy emlékszem – sehol nem találtam”¹⁴ – írta a páter a rendje által létrehozott helyi folyóirat, a *Katolikus Ébredés* hasábjain. A lap tanúsága szerint a szegedi jezsuiták eleve meglehetősen kritikusan szemlélték koruk eseményeit, és egyáltalán nem voltak elégedettek a „keresztény” állam politikájával. Úgy vélték például, hogy a vallástól való elidegenedésért részben az állami közoktatás a felelős, amely szerintük kiszorította a nevelés folyamatából a szülőket, és a „gyermeket nem a szeretet szellemével, hanem az állami gépezet rideg számításával” kezelte. Ezért megalapították a Katolikus Szülők Szövetségét, hogy szervezeten lépjenek fel a valláserkölcsei oktatás elsőbbségeért.¹⁵

A jezsuiták 1922 júliusában határozottan megkongatták a vészharangot. Mivel véleményük szerint a keresztény kurzus alatt „alaposan lejáratták a dísz- és alkalmi keresztények a keresztény világfelfogás teremtő és újjászervező erejébe vetett hitet”, szükségesnek tartják, hogy a hívők – elsősorban a Dél-Alföld népének bevonásával – tartsanak Szegeden nagygyűlést, „melynek legfőbb célja a kat. öntudat felébresztése és a katolikus világfelfogásnak az ország újjáalkotó munkájában mint elengedhetetlen tényezőnek beigazolása lesz”.¹⁶

¹² Norbert Spannenberger: Die katholische Kirche in Ungarn 1918–1939. Positionierung im politischen System und „Katholische Renaissance”. Stuttgart 2006. 39.

¹³ Minderről részletesebben: Klestenitz Tibor: Reformtörekvések a magyar katolikus egyházban az I. világháború után. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok. 24. (2012: 1–2. sz.) 67–84.

¹⁴ Bús I. J.: Szeged hitélete. *Katolikus Ébredés* 2. (1922: 1 sz.) 1.

¹⁵ Dr. A. K.: A szegedi kath. szülők szövetsége. *Katolikus Ébredés* 1. (1921: 1. sz.) 2–3.

¹⁶ *Katolikus Ébredés* 2. (1922: 7. sz.) 7.

A felhívás kiadását követően Muntyán József törvényszéki bíró, egyházközségi elnök vezetésével meg is alakult az előkészítő bizottság, amelynek munkáját számos albizottság segítette. Ezek voltak felelősek az ifjúsági ünnepség, a szakosztályi munka, a díszgyűlés és a templomi ünnepség előkészítéséért, valamint a pápai nuncius fogadásának és a körmenetnek a megrendezéséért, illetve a résztvevők elszállásolásáért. Néhány környékbeli településen – Algyőn, Battonyán, Kisteleken, Kiskunmajsán és Mindszenten – szintén alakultak előkészítő bizottságok, amelyek helyben népszerűsítették a rendezvényt. Munkájukat megkönnyítette, hogy a nagygyűlésre utazók 50 százalékos vasúti kedvezményt kaptak.¹⁷ A részvételért ugyanakkor díjat kellett fizetni, az egységesen megállapított húsz korona azonban – az inflációt figyelembe véve – nem volt jelentős összeg.¹⁸

A szegedi nagygyűlés eseményei

Az 1922. szeptember 8. és 10. között megtartott nagygyűlés ünnepélyes *Veni Sancte*-vel kezdődött, amit a leányifjúság díszgyűlése követett a belvárosi moziban. Somogyi Szilveszternének, a polgármester feleségének megnyitója után a katolikus öntudatról és összetartásról, a katolikus tanítónő feladatáról és Szűz Mária tiszteletéről következtek előadások, amelyeket egy lánygimnáziumi növendék, egy tanítójelölt és egy kereskedelmi iskolai növendék tartott. Ezután Csombay Anna dohánygyári munkás szólalt fel *Mit köszön a munkásnő a Katolikus Egyháznak* címmel. A záróbeszédet Brém Lőrinc, a nagyváradi egyházmegye Magyarországon maradt területeinek apostoli kormányzója mondta el, majd utolsó programpontként egy allegorikus színeképet mutattak be.

¹⁷ Szegedi Új Nemzedék 1922. szeptember 5. 3.

¹⁸ Szegedi Új Nemzedék 1922. augusztus 31. 3.

A következő rendezvényre, az első alföldi katolikus diáknagygyűlésre a városháza közgyűlési termében került sor. A szónokok (a Magyar Katolikus Főiskolai Diákszövetség és a Szent Imre Kör képviselőiben) egyesületeik céljairól, az ifjúság katolikus alapon való megszervezéséről és a főiskolai keresztény filozófiai tanszékek felállításának szükségességéről értekeztek. A Korzó moziban ifjúsági díszgyűlést rendeztek, ahol a szónokok döntő többsége ugyancsak a tanulóifjúság és a diákvezetők köréből került ki. A beszédek tárgykörét és szellemiségét jól jellemzi Katona Sándor állami felsőkereskedelmi iskolai tanuló felszólalásának címe: *Az ifjúságnak nagyobb a feladata, mit bármikor, mert egy tönkretett ország számára kell jövőt teremtenie.* Az első nap programjának spirituális csúcspontját az éjjeli szentségimádás és a Bús Jakab által tartott éjszakai szentmise jelentette.

A következő napon a szakosztályi ülésekre került sor. A hitbuzgalmi szakosztály Muntyán József vezetésével a városházán tanácskozott a katolikus világfelfogás alapjairól és az egyházközségek hivatásáról, majd Hanauer Á. István váci püspök mondott záróbeszédet. A szociális szakosztály ülését Horváth Győző felszentelt püspök nyitotta meg, majd a társadalmi szervezkedésről, a tisztviselőkérdésről és a kereskedelemről hangzottak el előadások, zárszót pedig Láng János, a Keresztény Nemzeti Egység Pártjának nemzetgyűlési képviselője mondott. A kulturális szakosztály a katolikus kör nagytermében ülésezett. Lippay György tankerületi főigazgató megnyitóját követően a szülők jogairól és kötelességeiről, a katolikus szellemnek az oktatásban való érvényesüléséről és a sajtóról tanácskoztak. Az alsóvárosi plébánia nagytermében Szent Ferenc harmadrendje¹⁹ tartott közgyűlést Zadravecz István tábori püspök elnöklete alatt. A nap csúcspontját ismét az este hozta el, amikor a vasúti pályaudvaron ünnepélyesen fogadták Lorenzo Schioppát, akinek a személyében 1444 óta először érkezett pápai nuncius Szegedre.

¹⁹ Harmadrend (ordo tertius): olyan egyházi társulás, amelynek tagjai valamely szerzetesrend felsőbb irányítása alatt apostoli életet igyekeznek élni és a keresztény tökéletességre törekednek. Világiak és világi papok egyaránt tagjai lehetnek.

A zárónap délelőttjére maradt az ünnepélyes díszgyűlés, amelynek a Korzó mozi nyári helyisége adott helyet. A *Himnusz* után Somogyi Szilveszter polgármester és Muntyán József mondtak köszöntőt, majd Lorenzo Schioppa beszéde következett. Ezután a résztvevők táviratban köszöntötték a pápát, a kormányzót és a prímást, majd Tóth Imre, a katolikus kör elnöke és Láng János képviselő beszélt. Utolsó szónokként Bangha Béla jezsuita páter a katolikus sajtóról elmélkedett, végül Glattfelder Gyula csanádi püspök záróbeszéde és a pápai himnusz következett. A nagygyűlés lezárásaként eucharisztikus körmenetet tartottak az alsóvárosi templomhoz,²⁰ amelyen a becslések szerint 30–50 ezer ember vett részt.²¹

A nagygyűlés szónokai a világháborús összeomlásért a hitélet hanyatlását tették felelőssé, és a nemzeti felemelkedést a buzgó vallásosságtól várták. Muntyán József például „a közélet tényezőinek hitetlenségéről, a hívőknek közönyéről, a hit ridegségéről” beszélt. Fel kell rázni a társadalmat, a tömegeket és a vezetőket egyaránt”²² – jelentette ki. Ez a felfogás magyarázza, hogy a rendezők feltűnően nagy súlyt fektettek az ifjúsági rendezvényekre, hiszen a jövő generációk magatartását döntő fontosságúnak ítélték. A leányifjúság díszgyűlésén Somogyi Szilveszterné nyíltan ki is mondta, hogy szerinte a katolikus fiatalság nem áll azon az erkölcsi magaslaton, amelyen állania kellene. Ezért felszólította hallgatóságát, hogy szakítsanak a múlttal, a „hibás liberális nevelés” következményeivel, és legyenek példaképei a katolikus megújulásnak.²³ Ezeket az elvárásokat szentesítette a hatalom tekintélyével a diákgyűlésen a kormány képviselőjében résztvevő katolikus politikus, Gévy Wolff Nándor államtitkár, aki az eseményben egyenesen a *Regnum Marianum* kiépülésének kezdetét látta.²⁴

²⁰ Katolikus Ébredés 2. (1922: 9. sz.) 2–5.

²¹ Szegedi Új Nemzedék 1922. szeptember 12.; Nemzeti Újság 1922. szeptember 12. 3.

²² Szegedi Új Nemzedék 1922. szeptember 10. 1.

²³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) K 428 a sorozat. Napi tudósítások. 1922. szeptember 9. 10.

²⁴ Nemzeti Újság 1922. szeptember 10. 4.

Ugyanezt az üzenetet húzta alá az eseménysorozat leglátogatottabb része, a nuncius programja. Schioppa először misét pontifikált a Szent Rókus templomban, majd felkereste a városi szegényházat. Ezután fogadta a tisztelgő küldöttségeket, akiknek „tudtukra adta, hogy mennyire tisztában van Magyarország jelenlegi sanyarú helyzetével; hogy a legyőzöttek számára is felderülhet még az igazság, a megértés csillaga”. Ezután a mintegy tízezer fő részvételével megtartott díszgyűlésen kijelentette: „a békét aláírták, de nem teljesítették, hirdették, de nem valósították meg; a békét egyre vágyva várjuk, de még most sem következett be. [...] Gyűljetek a pápa köré, mert ő az igazság hirdetője, az igazságosság védelmezője, a szeretet fáklyája” – mondta. Tóth Imre, a helyi katolikus kör elnöke a beszédre adott válaszában összekapcsolta a revízió és a rekatolizáció ügyét, azt hangoztatva, „hogy a magyaroknak vissza kell térniük Istenhez, mert akkor a területében ép, a kettős kereszt fényétől beragyogott Regnum Marianum, a régi Nagymagyarország hamarosan újra” az övéké lesz.²⁵

A nagygyűlés sajátos vonásai

A szegedi nagygyűlés – ahogy a programjából kitűnik – sok vonatkozásban az országos mintát másolta, ugyanakkor néhány markáns eltérés is megmutatkozik. A legfontosabb, hogy Szegeden csupán egyetlen nyilvános ülést tartottak a Budapesten szokásos hárommal szemben, ami arra utal, hogy az itteni szervezők az érdemi munka, vagyis a megindítandó katolikus mozgalom számára való programadás elsőbbségét kívánták hangsúlyozni a „nyilvános parádékkal” szemben. Ezt igazolja Bús Jakab egyik írása is, amely az esemény után azt hangsúlyozta, hogy ez a

²⁵ MNL OL K 428 a sorozat. Napi tudósítások. 1922. szeptember 11. 2.; Szegedi Új Nemzedék 1922. szeptember 12. 1–2.; Nemzeti Újság 1922. szeptember 12. 3.

nagygyűlés nem volt „meddő”, nem új illúziókkal szaporította a régieket, hanem valóban képes volt megindítani a lelki megújulást.²⁶

Szintén szembeötlő vonás az ifjúság szerepének kiemelt kezelése: az első nap programja szinte kizárólag a fiatalok problémáival foglalkozott. Ennek, ahogyan már utaltunk rá, elsősorban ideológiai okai lehettek, hiszen a keresztény megújulás szempontjából a jövő generációk megnyerése elsőrangú fontossággal bírt. A szervezők emellett láthatóan törekedtek arra, hogy az események ne csak az értelmiséget szólítsák meg – ez a fajta társadalmi exkluzivitás a dualizmus korának nagygyűlésein állandó problémát jelentett.²⁷ Ezért kísérleteztek azzal, hogy tizenéves fiatalokat, munkáslányokat is a szónokok között szerepeltettek, hiszen az ő mondanivalójukkal hallgatóságuk könnyebben azonosulhatott.²⁸

Az elfogadott határozatok²⁹ elemzése ugyanakkor megmutatja, hogy az Alföld speciális társadalmi és szociális problémái – meglepő módon – szerény súllyal jelentek meg az eseményen. Tulajdonképpen csupán három határozat sorolható ebbe a körbe: a hitbuzgalmi szakosztály a tanyavilágban élő hívek vallási szükségleteinek kielégítését szorgalmazta, a szociális szakosztály az alföldi tisztviselők és munkások életkörülményeinek javításáért emelt szót,³⁰ a diákgyűlés pedig a szegedi Szent Imre Kör támogatására hívott fel. Az összes többi határozat országos jellegű, általános problémákat érintett, ezek a témák tehát inkább egy országos nagygyűlés „illetékességébe” tartoztak volna.

²⁶ P. Bus S. J.: Az alföldi katolikus nagygyűlés után. *Katolikus Ébredés* 2. (1922: 10. sz.) 1.

²⁷ LY [Gerely József]: A szegedi nagygyűlés. *Egyházi Közlöny* 1909. szeptember 3. 416–417.

²⁸ Ezzel a módszerrel már az 1893–1894-ben tartott, az egyházpolitikai reformok ellen tiltakozó katolikus gyűlések szervezői is kísérleteztek, mert úgy találták, hogy „a nép igen jó néven veszi, ha őt a saját véréből való szónokokkal tisztelik meg; mert ezek legjobban találják be magokat eszejárásába”. *Nyitramegyei Szemle* 1894. június 17. 2.

²⁹ *Katolikus Ébredés* 2. (1922: 10. sz.) 2–3.

³⁰ A témát egyetlen mondat érintette: „Az Alföldön alkalmazott tisztviselők és munkások gazdasági helyzete az Alföld rendelkezésre álló eszközeivel azonnal javítandó.” A kissé rejtélyes megfogalmazás mögött talán az az igény húzódott meg, hogy a Nagyatádi Szabó István-féle földreformot terjesszék ki, tegyék általánosan elérhetővé a tisztviselők és a munkások számára is, akik közül a törvény szerint csak a földdel nem rendelkezők igényelhetek – legfeljebb egy kataszteri holdat.

A hitbuzgalmi szakosztály kimondta, hogy a katolicizmus célja az ateizmus elleni küzdelem, amiben felekezetre és pártállásra való tekintet nélkül mindenki közreműködésére számít. Ugyanakkor leszögezte: „hitelveinket fel nem adjuk és szertartásainkat a másokéval össze nem keverjük”. Ebben az „általános kereszténység” gondolatával való szembeszállás érhető tetten, amely a nemzeti egység igényére hivatkozva a felekezetek közötti különbségek elmosására törekedett.³¹

A szociális szakosztály követelése volt, hogy a hatóságok erélyesen lépjenek fel a gyárakban észlelhető állítólagos szociáldemokrata „terrorral” szemben. Emellett sürgették, hogy az állam a rászorulókat segélyezése helyett „minden áron, kerüljön bármibe, munkát és jövedelmi forrást teremtsen, hogy mindenki megkereshesse kenyerét”. Követelték továbbá, hogy tiltsák be a „haza- és vallásellenes” szervezeteket, illetve szigorú rendszabályokat kértek „a népbolondító gonosz demagógia” ellen. Ennek hátterében feltehetően a keresztényszocialisták visszaszorulása és a szociáldemokrata munkásmozgalom állami elismerése³² miatti elégedetlenség húzódott meg.

A kulturális szakosztály azt kezdeményezte, hogy a főiskolákon alakuljon katolikus bölcseleti tanszék, valamint – hogy az állami és községi iskolák munkáját ne veszélyeztesse a tanítók esetleges ateista meggyőződése – a „hitetlen, szabadkőműves elemek” eltávolítását kérte a tanári karból. Ez különösen harcias követelésnek tűnik, ha összevetjük Kocsán Károly tanítónak az 1920-as országos nagygyűlésen elhangzott javaslatával. Eszerint csak azokat a tanítókat büntessék meg, akiket „nem csupán az elkeseredés szülte pillanatnyi szédület kergette a

³¹ Klestenitz T.: A katolikus sajtómozgalom i. m. 132., 211–214. A katolikusok egyébként különösen nagy vallási sérelmet láttak az 1922 szeptemberében, néhány nappal a nagygyűlés előtt tartott ópusztaszeri Árpád-ünnepben, amelyen a Zadravecz István által mondott szentmisét a program szerint közvetlenül egy református istentisztelet követette. Szegedi Új Nemzedék 1922. szeptember 3. 1.

³² Gergely Jenő: A keresztényszocializmus Magyarországon 1924–1944. Gödöllő 1993. 12.

bolsevizmus karjaiba” 1919-ben.³³ A szegedi szakosztály azt is követelte emellett, hogy a túlnyomóan katolikus többségű településeken még az állami és községi iskolákban is csak katolikusok taníthassanak; valamint, hogy az iskolaszékekben és a felügyelőbizottságokban a hithű katolikusok számarányuknak megfelelő helyet kapjanak. Az Első Alföldi Katolikus Diáknagygyűlés legfontosabb követelése a *numerus clausus* kiterjesztése volt az összes főiskolára. Ezek a radikális igények a bethleni konszolidáció kezdeteinek felemás megítélése, a „visszarendeződéstől”, azaz a politikai rendszer túlzottnak tartott liberalizálódásától való félelem miatt fogalmazódhattak meg a nagygyűlés résztvevőinek körében.

Az alföldi nagygyűlés intézményesítésének kezdetei

A gyakorlati szempontból leglényegesebbnek bizonyuló intézkedést a hitbuzgalmi szakosztály tette: kimondták, hogy a nagygyűlés határozatainak végrehajtásáról a megfelelően kiegészített előkészítő bizottságnak kell gondoskodnia, amit társadalmi mozgalmak megindításával, a hívek megszervezésével kell elérnie.³⁴ Ez ugyanis azt jelentette, hogy az alföldi nagygyűlés szervezői állandósítani, intézményesíteni kívánták az eseményt. Ez az igény az országos nagygyűlésekkel szembeni kritikaként is értelmezhető. A *Katholikus Ébredés* egyik szerzője például a „tüntető és hangulatgerjesztő” gyűlések tartását pusztába kiáltott szónak tartotta, ami nem alkalmas a katolicizmus társadalmi hivatásának beteljesítésére.³⁵ Az elégedetlenséget még pontosabban fejezte ki Muntyán József, aki egy cikkében a korábbi idők gyakorlatával való szakítást sürgette, és áttételes formában felvetette a politikai katolicizmus országos elitjének felelősségét: „Ne beszéljünk többé központról és ne emlegessünk perifériákat! Szavak ezek csupán; legtöbb esetben annyit jelentenek,

³³ Nemzeti Újság 1920. október 27. 4.

³⁴ Katholikus Ébredés 2. (1922: 10. sz.) 2.

³⁵ Katholikus Ébredés 3. (1923: 15. sz.) 6.

hogy az elsőben semmi sem történik, az utóbbiakkal pedig senkise törődik”³⁶ – írta. Az esemény előtt a sajtóhírek szerint még az is vita tárgyát jelentette, hogy jogosult-e egyáltalán az alföldi katolikus nagygyűlés megrendezése.³⁷ A sikeres lebonyolítást követően viszont a szegedi szervezők érezhetően megnövekedett öntudattal számoltak be arról a benyomásukról, hogy „a nagygyűlés impozáns lefolyása, úgy tömeghatás, mint a távolabbi jövőre kiható szervezési eredményei tekintetében az eddigi katolikus nagygyűlések fölött” állt.³⁸

Ennek fényében nem meglepő, hogy az Országos Katolikus Szövetség elnöke, Zichy János gróf által irányított Központi Sajtóvállalat fő orgánuma, a *Nemzeti Újság* is foglalkozott a kérdéssel. A cikket jegyző Túri Béla fontosnak tartotta leszögezni: „Szeged vezetésével az alföldi katolikusok is nem azért tartanak nagygyűlést az országos katolikus nagygyűlést megelőzőleg, mintha Szeged külön utakon akarna járni.” Túri hangsúlyozta, hogy az alföldi nagygyűlés vezetői is egységes fellépést kívánnak, szervezkedésük pedig erősíti az országos katolikus mozgalmat: „Az egészséges organizmus egysége pedig tagjainak izmosságától, aktivitásától nemcsak nem gyöngül, ellenkezőleg, ezen nyugszik, ebből meríti erejét.”³⁹

A következő hónapokban a szegedi végrehajtó bizottság jelentős energiákat fektetett a helyi szervezkedés elindításába. Már novemberben elkezdtek a helyi katolikus napok előkészítését.⁴⁰ Mindszenten november 5-én, Kiskundorozsmán december 10-én, Kiskunmajsán december 17-én, Kiskunfélegyházán szintén december 17-én tartottak katolikus napot, ahol a szegedi határozatok felolvasása és értelmezése után megalakították a helyi bizottságokat.⁴¹ A kiskunmajsai esemény megtartása akadályokba ütközött, mivel az illetékes főszolgabíró egy nappal korábban úgy döntött, hogy a gyűlés megtartását a templomtéren nem engedélyezi,

³⁶ *Muntyán István*: Az alföldi katolikus nagygyűlésre. Szegedi Új Nemzedék 1922. szeptember 10. 1.

³⁷ Kecskemét és Vidéke 1922. szeptember 8. 2.

³⁸ *Katholikus Ébredés* 2. (1922: 10. sz.) 2.

³⁹ *Túri Béla*: Pusztaszeri tűz. *Nemzeti Újság* 1922. szeptember 10. 1.

⁴⁰ *Katholikus Ébredés* 2. (1922: 11. sz.) 2–3.

⁴¹ *Katholikus Ébredés* 2. (1922: 12. sz.) 2–3.

amit a közrend és a felekezeti béke védelmével indokolt. Végül magánterületen, a katolikus iskola udvarán rendezték meg a gyűlést.⁴²

Az eseményeket a szervezők sikeresnek értékelték. A legfőbb eredménynek azt tartották, hogy a helyi értelmiség jelentős része támogatta a kezdeményezést.⁴³ Ugyanakkor a „nép” hozzáállásában is javulást tapasztaltak, hiszen az érintett községben, ahol korábban általános bizalmatlanságba ütköztek, a hívők meggyőződhetek arról, hogy a szervezők „nem adót jönnek kérni, nem szavazatért szónokolnak, hanem oly szívhez szóló és mentő eszméket hangoztatnak”. A kedvező fogadtatáson felbuzdulva májusban megrendezték a debreceni katolikus napokat, amelyeket a Bangha Béla jezsuita atya által tartott istentisztelet és körmenet vezetett be. Ezután a keresztény tisztviselők, iparosok és munkások párhuzamos gyűlései következtek, majd nyilvános díszgyűlést rendeztek az Arany Bika Szállóban, másnap pedig a város és környékének katolikus szervezetei tartottak értekezletet Ernst Sándor és Bangha Béla részvételével.⁴⁴ Június 17-én Kiskunfélegyházán tartottak újabb katolikus napot.⁴⁵

Pécs vagy Kecskemét? A katolikus mozgalmak „unitásának” kérdése 1923-ban

Az intézményesülés legfontosabb lépését a következő nagygyűlés megrendezése jelentette. A lehetséges helyszínek közül Kecskemét emelkedett ki, ahol jelentős érdeklődés mutatkozott a mozgalom iránt: ezt jelzi, hogy az 1922. évi szegedi

⁴² Katolikus Ébredés 3. (1923: 1. sz.) 3.

⁴³ Váci Püspöki és Káptalani Levéltár (a továbbiakban VPL) 5827-1922. Bús Jakab Hanauer Á. István püspöknek, 1922. november 13.

⁴⁴ Katolikus Ébredés 3. (1923: 19. sz.) 4–5.

⁴⁵ Katolikus Ébredés 3. (1923: 26. sz.) 5.

eseményen a városból mintegy hatvan fő jelent meg,⁴⁶ tehát ugyanannyian, mint a novemberi országos katolikus nagygyűlésen.⁴⁷

Amikor az 1906 és 1910 közötti koalíciós kormányzás idején megfogalmazódott a törekvés az országos katolikus nagygyűlések vidéki megrendezésére, Kecskemétet is felkérték a házigazda szerepére, a város katolikus közösségének vezetői azonban ekkor nemet mondtak, még nem tartották alkalmasnak a körülményeket. 1923 tavaszán azonban maga a váci egyházmegye püspöke, Hanauer Árpád István vetette fel a lehetőséget a város plébánosának, Révész Istvánnak,⁴⁸ aki nyitottnak bizonyult az elképzelésre. (Kecskemét ekkoriban még a váci egyházmegyéhez tartozott.) Révész már korábban is tevékeny szereplője volt a katolikus közéletnek, az 1913-as országos nagygyűlésen beszédet mondott, amelyen az Alföld pasztorációs problémáinak jelentőségére hívta fel a figyelmet.⁴⁹

A szegedi végrehajtó bizottság kérésére június 25-én a szegedi és a kecskeméti katolikus vezetők egyeztetést tartottak,⁵⁰ és Kecskemét magára vállalta a szervezés munkáját. Révész Istvánnak és Iványosi Szabó László ügyvédnek, a helyi Katolikus Egylet elnökének vezetésével megalakult az előkészítő bizottság, amely pénzügyi, elszállásolási, ünneprendező, körmenetrendező és színházi estélyt rendező albizottságot hozott létre a világi értelmiség részvételével.⁵¹ Révész az elhatározást az országos politika szempontjaival indokolta, az Alföld speciális problémáira egyáltalán nem hivatkozott. „Az újabb időkben a fokozatos és tervszerűnek látszó mellőzés sajnálatos tüneteivel kezdünk találkozni és úgy látjuk, hogy a magyar katolicizmus arra a lejtőre kezd jutni, hogy az ország közéletében nem jelent eleven

⁴⁶ Kecskemét és Vidéke 1922. szeptember 9. 2.

⁴⁷ Kecskemét és Vidéke 1922. október 8. 2.

⁴⁸ Révész István: A II. alföldi kath. nagygyűlés. In: A Kecskeméten, 1923. szeptember 8–9. napjain megtartott II. alföldi katolikus nagygyűlés emlékkönyve. Össz. Királymezey Tibor. Kecskemét 1923. 5–7.

⁴⁹ Révész István: A keresztény kultúra és a magyar alföld. Alkotmány 1913. november 12. 10.

⁵⁰ Kecskemét és Vidéke 1923. július 1. 1.

⁵¹ Révész I.: A II. alföldi i. m. 7–8.

erőt”⁵² – írta püspökének a nagygyűlés létjogosultsága mellett érvelve. Hanauer nagy meglepéssel fogadta a bejelentést, és mindent megtett a sikerért. Támogató magatartására és igyekezetére jellemző, hogy a szervezőket arra ösztönözte, minél korábban kezdjék el reklámozni a rendezvényt, hiszen „a magyar ember soká gondolkodik, míg valamire elhatározza magát. Hadd legyen a tanyasiaknak idejük a dolgot meghányi-vetni.”⁵³

A szervezés folyamata ugyanakkor nem volt mentes a zökkenőktől, amelyek ismét felszínre hozták az alföldi és az országos nagygyűlések közötti viszony kérdését. A szegedi bizottságot vezető Muntyán a kecskeméti katolikusok előtt hangsúlyozta, a cél nem az, hogy versenyezzenek az országos nagygyűlésekkel, hanem hogy összehozzák mindazokat, akiknek nincs módjukban a budapesti rendezvényen részt venni; illetve hogy lehetőséget nyújtsanak a vidék problémáinak megoldására.⁵⁴ A szervezők és Révész István korábban idézett megállapításai, illetve a szegedi határozatok szövege azonban azt sugallják, hogy a teljes igazság ennél összetettebb volt, és a szervezők valójában becsvágyóbb célokat tűztek ki annál, mint amit hivatalosan kinyilvánítottak. Az Országos Katolikus Szövetség vezetői ráadásul féltékenységgel figyelték a tőlük függetlenül megindult mozgalmat, és ez hamarosan nyílt ellenségeskedéshez vezetett.

Zichy János, az OKSZ elnöke ugyanis szeptember 8-ára katolikus napot hívott össze Pécsre.⁵⁵ Célkitűzéseit testvére, Zichy Gyula, a pécsi egyházmegye püspöke is támogatta. Nyolc nappal az esemény meghirdetését követően ugyanakkor nyilvánosságra került, hogy az alföldi nagygyűlés kezdetét ugyanarra az időpontra tűzték ki. Az OKSZ vezetőségét kellemetlenül érintette az időzítés, ezért Zsembery István ügyvezető alelnök tiltakozó levelet írt a váci püspöknek, amelyben kijelentette: „a két gyűlés napjának egyezése [...] esetleges félreértésekre adhatna

⁵² VPL 3605-1923. Révész Hanauernek, 1923. július 7.

⁵³ VPL 3605-1923. Hanauer Révésznek, 1923. július 13.

⁵⁴ Kecskemét és Vidéke 1923. július 1. 1.

⁵⁵ A katolikus nap dokumentációja megtalálható a Pécsi Püspöki Levéltárban, azonban az épület felújítása miatt az iratok jelenleg nem kutathatóak – Damásdi Zoltán levéltáros szíves közlése.

okot.” Erre hivatkozva kérte, hogy a kecskeméti rendezvényt tegyék át egy másik napra, amit a „katolikus mozgalmak unitása szempontjából” különösen kívánatosnak tartott.⁵⁶ Ugyanaznap Zichy János is levelet írt Révész Istvánnak, amelyben megismételte Zsembery érvelését, majd közölte, hogy a megyéspüspöknek nem lenne kifogása a nagygyűlés elhalasztása ellen.⁵⁷ Ez utóbbi kijelentés igencsak figyelemre méltó, hiszen a körülményekből úgy tűnik, hogy tartalma – hacsak nem feltételezzük azt, hogy Hanauer még aznap (táviratban vagy telefonon) válaszolt Zsembery megkeresésére, vagy hogy esetleg korábban, nem hivatalos formában ígéretet tett az OKSZ számára – nem felelt meg a valóságnak.

Révész István két nap múlva adott választ Zichy Jánosnak. Levelében öntudatosan érvelt amellett, hogy nem lehetséges a kecskeméti eseményt elhalasztani: ők nagygyűlést tartanak, míg Pécsen csak szerényebb katolikus nap lesz. Büszkén mutatott rá arra, hogy a szervezők az egész Alföldet mozgósították, és már egymillió koronát költöttek az eseményre. Azt is érzékeltette, hogy a püspök határozottan támogatja őket, hiszen még májusban ő vetette fel a szervezés lehetőségét. Végül egy gyakorlatias érvet is bevetett: a két rendezvény nem zavarhatja egymást, hiszen Pécsről Kecskemétre a nagy távolság miatt úgysem jönne el senki – és viszont. Ezért határozottan kijelentette, hogy a nagygyűlést a tervezett időpontban megtartják. Végül, némi tiszteletlenséget is megengedve magának a gróffal szemben, azt ajánlotta, hogy inkább a pécsi eseményt halasszák el, mert így Zichy János megjelenhetne Kecskeméten, ahol a nagygyűlés minden valószínűség szerint „fönséges keretek között és áldásos eredménnyel fog lefolyni”.⁵⁸

A plébános másolatban elküldte levelét Hanauer Á. Istvánnak is, aki biztosította őt arról, hogy mindenben helyesli választát⁵⁹ – reakciója megerősíti azt a gyanút, hogy Zichy korábban csúsztatást alkalmazott annak érdekében, hogy

⁵⁶ VPL 3605-1923. Zsembery István OKSZ ügyvezető elnök Hanauernek, 1923. augusztus 14.

⁵⁷ VPL 3605-1923. Zichy János Révésznek, 1923. augusztus 14. (másolat).

⁵⁸ VPL 3505-1923. Révész Zichynek, 1923. augusztus 16. (másolat).

⁵⁹ VPL 3605-1923. Hanauer Révésznek, dátum nélkül.

Révészt visszavonulásra bírja. Ebből is látható, hogy a kecskeméti nagygyűlés kezelése az OKSZ számára komoly problémát jelentett.

A két esemény tehát egymással párhuzamosan zajlott le. A hivatalos megfogalmazás szerint Pécsen a város és a környék katolikus egyesületei szeptember 8-án „nagygyűléssel összekötött katolikus napot” tartottak. Zichy Gyula gróf megyéspüspök szentmiséje után a Katolikus Népszövetség és a különböző egyesületek bonyolították le szakgyűléseiket. Délután a székesegyház előtti téren rendezték meg a tulajdonképpeni nagygyűlést, amelynek záróbeszédét Zichy János mondta.⁶⁰ Míg a többi szónok – ahogyan az a sokszor csak igen vázlatos beszámolók alapján megállapítható – nem foglalkozott a kecskeméti eseménnyel, Zichy tett egy bizonytalan, általánosító utalást rá. Az alföldi nagygyűlések önállósulásának tényét viszont – saját szempontjából nézve igencsak racionális módon – reflektálatlanul hagyta. Az OKSZ elnöke inkább azt hangsúlyozta, hogy az országos nagygyűlések „csak akkor hoznak értékes gyümölcsöt, ha az egész országon át eljutnak a perifériákra és finom hajszálcsovekkel bejutnak a nemzet szervezetébe”. Ezért örömdetesnek nyilvánította a vidéki nagygyűlések megjelenését, hiszen ezek szerinte azt bizonyították, hogy a Budapesten megfogalmazott eszmék jó talajra hullottak.⁶¹

Az OKSZ számára tehát, miután az alföldi kezdeményezést nem tudta ellenőrzése alá vonni, nem maradt más hátra, mint hogy ezt a tényt lehetőség szerint megpróbálja elrejteni a nyilvánosság elől. A *Nemzeti Újság* vezércikke ezért – nyilvánvaló valótlaniságot állítva – arról írt, hogy 1922-ben az OKSZ szervezte a szegedi nagygyűlést, és (mintegy melleleg, általános alanyt használva, a rendezők kilétét homályban hagyva) megemlítette, hogy egy hasonló eseményt idén is tartottak Kecskeméten. A vidéki nagygyűlések életre hívását az újság azzal magyarázta, hogy a világháború következtében a fővárost nehezebb megközelíteni,

⁶⁰ MNL OL K 428 a sorozat. Napi tudósítások. 1923. szeptember 9. 5.

⁶¹ Nemzeti Újság 1923. szeptember 11. 1.

mint régen, a gazdasági viszonyok pedig a decentralizálás felé hatnak. A cikk ugyanakkor megpróbálta az alföldi nagygyűlések jelentőségét csökkenteni azzal, hogy kifejezetten azok regionális szerepét hangsúlyozta: „**A perifériáknak megvannak a maguk sajátos helyi problémái, szükségletei;** ezeket vannak hivatva a vidéki nagygyűlések tárgyalni és megoldani”⁶² – szölt az érvelés.

A kecskeméti nagygyűlés sajátosságai

A II. alföldi nagygyűlés szeptember 8-án főpapi nagymisékkel vette kezdetét, majd a Czollner téri iskola udvarán ünnepélyes díszgyűlést tartottak. Ezt az eseményre készülve átalakították, így tízezer ember is kényelmesen elfért a helyszínen.⁶³ A program legfőbb eseményét – akárcsak Szegeden – a pápai nuncius beszéde jelentette. Délután megrendezték a ferences harmadrend nagygyűlését, majd a hitbuzgalmi, a szociális és az ifjúsági szakosztályok tanácskoztak. Este a nagytemplomban toronyzenét adtak. Másnap a délelőtti szentmisék után a karitatív és kongregációs, valamint a kulturális szakosztályok tanácskoztak, majd a Szívgyárda nevű jezsuita ifjúsági szervezet tartott zenei és irodalmi betétekkel színesített díszünnepélyt. Délután a nuncius vezetésével lezajlott az eucharisztikus körmenet, az estét pedig színházi díszünnepséggel koronázták meg, amelyen a budapesti Operaház művészeinek fellépése mellett Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök beszéde jelentette a fő vonzerőt.⁶⁴

A program szerkezete tehát az előző évihez képest jól érzékelhető változásokon esett át. A legfontosabb tényezőt a szakosztályok számának kettővel való gyarapodása jelentette: a már Szegeden is hangsúlyos ifjúsági kérdések,

⁶² Uo. (Kiemelés az eredetiben.)

⁶³ A Kecskeméti i. m. 13.

⁶⁴ VPL A Kecskeméti, 1923. szeptember 8–10. napjain tartandó II. Alföldi Katolikus Nagygyűlés részletes programja (nyomtatvány) 7–15.

valamint a karitatív és kongregációs ügyek egyaránt önálló fórumhoz jutottak. Emellett két új ünnepség, a Szívgyárda rendezvénye és a színházi estély hozott újdonságot, ami az esemény reprezentativitásának növelésére tett kísérletet jelzi. 1922-ben a szervezők még inkább a puritánsággal kívántak hatni, 1923-ban viszont már a nagygyűlés társasági esemény jellegét is hangsúlyozták, amivel az országos nagygyűlések mintájához közeledtek. A változások irányát az is jól érzékelteti, hogy Szegeden még egységes belépőket bocsájtottak ki, Kecskeméten viszont – megint csak a budapesti példához hasonlóan – differenciált jegyrendszert alkalmaztak: a legolcsóbb jegyek csak állóhelyet biztosítottak, a középkategóriások ülőhelyet is a díszgyűlés kivételével, ahol a székbiztosítás csak a legdrágább jegy megvételével volt lehetséges. A színházi ünnepély megtekintésére csak újabb belépő váltása jogosított fel.⁶⁵

A tartalmi elemeket vizsgálva megállapítható, hogy az Alföld speciális problémái összességében ismét háttérbe szorultak. Mindössze két fontosabb megnyilvánulást emelhetünk ki ezzel kapcsolatban: Hanauer püspök a díszgyűlést záró beszédében a súlyos templom- és paphiány megoldását sürgette – igencsak indokoltan, hiszen egyházmegyéjében ekkor a 950 ezer hívő pasztorálását mindössze háromszáz pap végezte.⁶⁶ Emellett súlyos politikai problémaként emlékezett meg arról, hogy „a tanyai katolikus nép egyáltalán nem vesz részt a közéletben. Ennek következtében mi katolikusok a községi, megyei és állami életben háttérbe szorulunk.” Ezért a tanyákon élő hívők hatékony megszervezését kívánta.⁶⁷ Egri Nagy János nemzetgyűlési képviselő pedig a tanyai nép szociális gondozásáról beszélt. Úgy vélte, hogy a dualizmus korszakának liberális kormányai a nemzetiségi peremvidékek miatt elhanyagolták az Alföld fejlesztését – a jelenben viszont

⁶⁵ Uo. 6., 12.

⁶⁶ Az 1920-as adatok szerint az egyházmegyében egy papra átlagosan 3137 hívő jutott, míg a korabeli felfogás szerint hatékony lelkipásztori munka csak úgy lett volna lehetséges, ha egy pap legfeljebb ezer hívőt lát el. *Lénár Andor: A papnevelés helyzete és jellemzői a Váci Egyházmegyében a két világháború között.* In: *Ahogy mi látjuk. Tanulmányok.* Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2007. 164.

⁶⁷ A Kecskeméten i. m. 38–40.

felemelése elsődleges nemzeti érdek. A vezetők nem értették meg, hogy a magyar parasztság adja a nemzeti fejlődés társadalmi alapját, így aztán „a nép minden nemzeti törekvést egyedül az urak dolgának tart, és nem a saját maga élete érdekének is”. Ezért azt javasolta, hogy a nép szociális gondozására megyénként az egyház és a közigazgatási szervek, a földbirtokosok és a gazdasági egyesületek részvételével létesítsenek állandó szervezeteket, amelyek körzetekre osztva látnák el a tanyavilág lakosságát.⁶⁸

A felszólalások túlnyomó része tehát ismét csak az országos szintű problémákat tárgyalta. A legszembetűnőbb ez a „házigazda”, Révész István esetében, aki a katolikus szervezkedés általános kérdéseiről beszélt – és a politikai katolicizmus országos elitjének felelősségét is firtatta. Úgy vélte, hogy a két forradalom során elszenvedett csapások ellenére a katolikus társadalmat továbbra sem sikerült megszervezni: mindenki vezér akar lenni, sorra alakulnak konkurens egyesületek, gyakran változnak a programok, a fennálló szervezetek ezért természetesen nem rendelkezhetnek valódi befolyással. Határozott szavai a budapesti nagygyűlésekkel szembeni kritikaként értelmezhetőek: „felesleges és céltalan, ha egy kat. nagygyűlés csak szellemi tornázásból, remek beszédekből állana minden praktikus eredmény nélkül” – jelentette ki. Ezzel szemben az alföldi katolikus mozgalmat állította követendő példának, mert az szerinte a társadalmi munkát a hitéleti megújulás programjával kötötte össze: „kat. szervezkedés kegyelmi élet nélkül lehetetlen”. A katolikus reneszánsz helyi eredményeinek leltárba vétele után Révész olyan javaslatokat fogalmazott meg, amelyekkel nyíltan megkérdőjelezte az OKSZ tevékenységének értelmét. Úgy vélte ugyanis, hogy a katolikus mozgalmaknak szükségük van egy országos központra Budapesten, amelynek megtervezése a következő országos nagygyűlés feladata lehetne. A meglevő szervezetek helyett azonban egy teljesen új alapokon álló központ létesítését sürgette, mert véleménye szerint a létező budapesti egyesületek egyike sem képes

⁶⁸ Uo. 72–75.

betölteni ezt a szerepet. Szigorú kritikájának ellentételezéseként azt is hangsúlyozta, hogy mindehhez igénybe kell venni a hagyományos gyűjtőszervezetek, az Országos Katolikus Szövetség, a Katolikus Népszövetség és a Központi Katolikus Kör segítségét is.⁶⁹ Szintén a katolikus társadalmi szervezkedés új alapokra állítását szolgálta Muntyán István határozati javaslata, amely az Alföld valamennyi községében egyházközség föllállítását, továbbá kongregációk, Szent Vince Egyesületek, legényegyletek és más hasonló egyesületek szervezését sürgette.⁷⁰

Az országos nagygyűlésekkel szembeni kritika ugyancsak igen élesen mutatkozott meg a *Katholikus Ébredés* lapjain. Az orgánum szerzői hiányolták a fórumról a komoly elméleti munkát, és azt követelték, hogy a szervezők az ünnepek szervezése helyett fordítsanak nagyobb figyelmet az érdemi kérdésekkel foglalkozó szakosztályi ülésekre.⁷¹ A folyóirat szerkesztősége szerint azonban a fő problémát az jelentette, hogy a nagygyűlések mögött nem állt szervezett végrehajtó erő. „Pedig enélkül üres erőlködés minden nagygyűlésünk. Nincsen tényező, amely számon kérje az adott szót. Elmúlik a hangulat, a lelkesültség és marad minden a régiben” – panasztak. Ezzel szemben az alföldi nagygyűlés végrehajtó bizottságának törekvéseit tartották követendőnek, és büszkén állapították meg: „az Alföldön nem elmélet ez a gondolat, hanem valóság.”⁷²

⁶⁹ Uo., 25–32.

⁷⁰ Uo. 48.

⁷¹ *Katholikus Ébredés* 3. (1923: 42. sz.) 5–6.

⁷² *Katholikus Ébredés* 3. (1923: 38. sz.) 2.

Decentralizálás vagy ellensúlyképzés? Az első alföldi nagygyűlések szerepe a kor katolikus közéletében

Az első alföldi katolikus nagygyűlések eseményeit áttekintve megállapítható, hogy a rendezvényeken megfogalmazott tartalmi üzenetek jól belesimultak a kereszténynemzeti gondolkör katolikus áramlatába. A szónokok – akárcsak a budapesti országos nagygyűléseken⁷³ – a világháborút követő összeomlást elsősorban a vallásos értékrendtől való elfordulással magyarázták, és Magyarország megújulását a katolikus egyház tanításának alapján, a pápaság nemzetközi tekintélyének támogatásával tartották elképzelhetőnek. Ez egyben az uralmon lévő politikai elit őszinte keresztény meggyőződésének megkérdőjelezését, a politikai erők burkolt kritikáját is jelentette. Ahogyan például a II. nagygyűlésen Török Kálmán prépost-kanonok megfogalmazta: „a mai keresztény irányzat is mint politikai kurzus az által nyerhetne több erőt és jelentőséget, ha igazán megkeresztényülne.”⁷⁴

A jelentős tömegeket felvonultató eseményeket a katolikus kortársak komoly sikereknek tekintették. Hanauer Á. István püspök például úgy vélekedett a kecskeméti nagygyűlésről, hogy „a katolikus lélek megmozdulása, lelkipásztori mestermű,” Révész István hosszú pályafutásának megkoronázása volt.⁷⁵ A *Nemzeti Újság* publicistája szintén „emlékezetesen szépnek” tartotta a kecskeméti eseményt, amely megmutatta, hogy mennyire jó ötlet volt a nagygyűlések decentralizációja.⁷⁶

Ez utóbbi vélemény azonban félrevezető – hiszen, mint láthattuk, az alföldi nagygyűlések az Országos Katolikus Szövetségtől függetlenül jöttek létre, az OKSZ vezetőségének nem sikerült saját ellenőrzése alá vonnia a kezdeményezést. Ez a tény pedig arra utal, hogy az alföldi nagygyűlések, amelyek túlnyomórészt országos jelentőségű kérdéseket tárgyaltak, valójában nem a budapesti rendezvények

⁷³ Klestenitz T.: Reformelképzelések i. m. 68–70.

⁷⁴ A Kecskeméti i. m. 68.

⁷⁵ VPL 4615-1923. Hanauer Révésznek, 1923. szeptember 11.

⁷⁶ Nemzeti Újság 1923. szeptember 11. 2.

decentralizálását jelentették, hanem inkább az OKSZ ellenében szerveződtek meg. Az alföldi nagygyűlések kezdeményezői, a jezsuita rend kiemelkedő személyiségei, Révész István plébános és a körülöttük tömörülő világi értelmiségiek elégedetlenül figyelték a központi katolikus szervezeteket, amelyeket tapasztalataik alapján alkalmatlannak tartottak közösségük összefogására és érdekvédelmére, ezért a katolikus társadalmi szervezkedés új alapokra helyezésére tettek javaslatot. Fenntartásaik kialakulásában a Zichy János személyével kapcsolatos ellenérzések is szerepet játszhattak, aki, miután 1910 és 1913 között a liberális munkapárti kormány minisztere volt, sok intranzigens katolikus bizalmát elveszítette.

Az alföldi nagygyűlések kapcsán már idézett vélemények mellett figyelmet érdemel Bangha Béla 1923-as cikke is, amely sorra vette, hogy mely testületektől várható a katolikus társadalmi szervezkedés irányítása. A püspöki kart nem tartotta alkalmasnak, mert úgy látta, hogy a közélet napi kérdéseibe való beavatkozás fenyegetné a tekintélyét. A Katolikus Népszövetséget azért nem ajánlotta, mert az „bizonyos politika” – vagyis a kormány – mellett erősen elkötelezte magát. Az országos nagygyűléseket szervező Országos Katolikus Szövetségről pedig úgy tartotta, hogy nem is ambicionálja ezt a szerepet. Bangha ezért az alulról való szervezkedés bátorítása, a tevékeny katolikus egyletek összefogása, közös program megalkotása mellett foglalt állást.⁷⁷

Az alföldi nagygyűléseken megfogalmazott központosítási törekvések párhuzamosságot mutatnak a világegyház fejlődésével. XI. Pius pápa 1922-ben az *Ubi Arcano Dei* kezdetű enciklikájában ajánlotta a világ püspökeinek figyelmébe az *Actio Catholica* megszervezését. A szervezetet egyfajta keretnek szánta a hívek társadalmi összefogásának a biztosítására.⁷⁸ Az új szervezet létrehozásának háttérében az a felismerés is szerepet játszott, hogy a meglévő katolikus egyesületi rendszer összességében nem bizonyult képesnek elérni fő célját, a vallásos identitás

⁷⁷ Bangha Béla: A katolikus szervezkedés kérdése. In: Magyar Kultúra 10. (1923: 4. sz.) 208–211.

⁷⁸ Gianone A.: Az *Actio Catholica* i. m. 10–11.

megegyezését és védelmét.⁷⁹ Az *Actio Catholica* intézménye már ekkor felkeltette Magyarországon egyesek érdeklődését, a főpapok közül például éppen Hanauer Á. István váci püspökét.⁸⁰ A gondolat megvalósítása azonban a konzervatív hazai katolikus közeg ellenállása miatt hosszú előkészítést igényelt, a hazai *Actio Catholica* megszervezése csak 1932-ben kezdődhetett meg.⁸¹ A világiak társadalmi szervezkedésének elfogadtatásában, a befogadó közeg előkészítésében az alföldi nagygyűlések is fontos szerepet játszottak.

⁷⁹ Karl-Egon Lönne: *Katholizismus-Forschung. Geschichte und Gesellschaft* 26. (2000: 1. sz.) 154.

⁸⁰ Lénár Andor: Az *Actio Catholica* működése a váci egyházmegyében a két világháború között. In: *Vázlatok két évszázad magyar történelméből*. Főszerk. Gergely Jenő. Bp. 2010. 88.

⁸¹ Gianone A.: Az *Actio Catholica* i. m. 8.

Tibor Klestenitz

THE FIRST CATHOLIC ASSEMBLIES OF THE GREAT PLAIN – THE BIRTH OF A NEW POLITICAL PROGRAMME

The National Catholic Assemblies appeared in Hungary in the first decade of the 20th century. After the Great War, as a result of the initiative of the Jesuit Father Jakab Bús, the regional Catholic Assemblies of the Hungarian Great Plain were established in 1922 (Szeged) and 1923 (Kecskemét). These meetings can be described as the reduced versions of the National Assemblies, where local problems and national questions were discussed as well. The speakers tried to explain the causes of the post-war crisis in Hungary, they blamed principally the widespread indifference towards religion, and suggested that the renewal of the country could only be possible on the basis of the Catholic faith and with the moral support of the papacy. It also implied the questioning of the Christian belief of the ruling political elite and the hidden critique of the leading political parties.

The paper examines the origins of the first Assemblies of the Great Plain and their connections with the organisers of the National Assemblies.

Grósz András

KISEBBSÉGPOLITIKAI MOZAIKOK EGY NÉMET FŐPÁSZTORI LÁTOGATÁSHOZ

Berning osnabrücker püspök magyarországi utazása (1933)

Tanulmányunkban olyan epizódot állítunk kutatásaink középpontjába, amely egy német püspöki látogatás eseményein keresztül világít rá a kisebbségpolitika alakulására az 1930-as évek első felében. Az osnabrücker főpap 1933. februári magyarországi utazása képet adhat a katolikus egyház német kisebbséghez való viszonyáról. Munkánk célja egyrészt a látogatás eseményeinek minél pontosabb ábrázolása, másrészt az út bel- és külpolitikai összefüggéseinek, utóéletének bemutatása.¹

A Bethlen-kormány az 1920-as évek első felében – a trianoni békeszerződés kisebbségvédelmi előírásaihoz is igazodva – számos, a több mint félmillió német kisebbség számára is kedvező rendelkezést hozott, jóllehet ezek az állami apparátus, de leginkább a helyi közigazgatás ellenállásába ütköztek.² A kisebbségek oktatási és nyelvi jogainak ügyére az elemi népiskolák döntő többségét fenntartó katolikus egyház jelentős befolyással bírt, hiszen nemcsak egy-egy iskola típusának megállapítása tartozott autonóm hatáskörébe, hanem a szentmisék énekeinek és

¹ Berning püspök látogatását bővebben említi Tilkovszky Loránt. L. *Uő*: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás Magyarországon a katolikus elemi népiskolákban (1919–1944). Századok 129. (1995: 6. sz.) 1251–1274.

² Az 4800/1923. ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására. In: A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai. 1848–1993. Szerk. Balogh Sándor – Sipos Levente. Bp. 2002. 270–275. A két világháború közötti dokumentumokat válogatta és jegyzetelte Pritz Pál.

prédikációjának nyelve is. A kisebbségi anyanyelvhasználat elsősorban tehát nem a kormánytól, hanem a helyi papság vagy az adott egyházmegyét vezető főpásztor hozzáállásától is függött, s ez a személyes hozzáállás sokat nyomott a latban. A főpapok helyi ügyekben gyakran a kisebbségek együttélését is tükröző egyházlátogatási jegyzőkönyveken alapuló *status quo*-t vették figyelembe, nem szívesen tértek el az évszázados gyakorlattól. A katolikus klérus a kormánypolitika iránt lojális magatartást tanúsított, hiszen a hazafiasság tekintetében egyfajta versenyhelyzetben volt a protestáns felekezetekkel szemben, így sokszor maga is a magyarosítás mellett érvelt, fékezve például a kisebbségi iskolatípusra való átállást is. Az egyház nem tűrt beavatkozást „belügyeibe”, őrizte autonómiáját a kisebbségi oktatással és a liturgiával kapcsolatos kérdésekben, ezt Serédi Jusztinián hercegprímás, esztergomi érsek 1930 őszén Klebelsberg Kunó kultuszminiszternek írott levelében is megerősítette.³

A kisebbségi jogokra vonatkozó rendeletek végrehajtását érintő ügyekben voltak ugyan alkalmankénti egyeztetések a kormány, a katolikus egyházi vezetés, a hazai német mozgalom vezető erejének számító Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) és a helyi közigazgatás vezető szervei között, ám ezek tartós eredményre nem vezettek.⁴ A felek között a kisebbségi ügyekben kibontakozó levélváltások jól rávilágítottak az évek óta húzódó problémák megoldatlanságára. A feszültségeket mutatta, hogy 1931-ben a kormányzat részéről - a nyomásgyakorlás eszközeként és inkább valós szándék nélküli fenyegetésként - a katolikus egyház oktatási autonómiájának korlátozása is felmerült az iskolai

³ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL) Miniszterelnökség Nemzetiségi és kisebbségi Osztály (a továbbiakban ME K28) 216. tétel (Magyarországi németek iskolai- és iskolán kívüli népművelési ügyei) C 8134/1932.

⁴ A hazai németiség nyelvi és kulturális jogaiért síkra szálló Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet 1923-ban alapította Bleyer Jakab germanista egyetemi tanár, amelyet egy évvel később ismert el a kormányzat. A szervezet elnöke a kormány bizalmát bíró Gratz Gusztáv volt külügyminiszter lett, ügyvezető alelnöke pedig a végrehajtó hatalom köreiben kevésbé népszerű Bleyer.

típusváltozások végrehajtásának „kikényszerítésére.”⁵ A kisebbségi ügyek megoldatlanságát csak súlyosbította a Népművelődési Egyesület egyre nyilvánvalóbbá váló kettéosztottsága és radikalizálódása, amelyet az 1930. évi népszámlálás németekre nézve kedvezőtlen eredményei is tovább generáltak.⁶ A Bethlen-kormány lemondása után a német mozgalom iránt ellenszenvvel viseltető Károlyi Gyula lett rövid ideig a miniszterelnök, majd Gömbös Gyula 1932 őszi kormányfői kinevezése a fajvédő eszmék kormányzati térnyerését jelentette, nehezkesebbé téve így az állami szervek és a Népművelődési Egyesület, valamint a helyi közigazgatás együttműködését. Kisebbségi ügyekben tehát a *status quo*-t őrző és a hazai német radikalizálódástól tartó katolikus egyház konfliktuskezelése függött a magyar kormány mozgásterétől, az aktuális kül- és belpolitikai szituációtól, valamint helyi szinten egy adott település társadalmi-politikai viszonyaitól is. A fent említett, az 1930-as évek elején bekövetkező események azonban nem segítették elő a katolikus klérus kisebbségi kérdéshez való hozzáállásának változását, s ebbe a sorba az osnabrücki püspök látogatása is beleillett.

Mit tudunk Hermann Wilhelm Berning német püspökről, aki 1933 februárjában Magyarországra látogatott? Az 1877-ben született Berninget a VIII. században alapított, Észak-Németországban fekvő kicsiny Osnabrücki Püspökség élére 1914-ben nevezték ki, hét évvel később pedig a katolikus német kivándorlók és utazók védelmére létrejött Szent Ráfael Egylet elöljárója lett.⁷ A szervezet

⁵ MNL OL, ME K28 216. tétel (Magyarországi németek iskolai- és iskolán kívüli népművelési ügyei) C 8134/1932. Bethlen István miniszterelnök levele Serédi Jusztinián hercegprímáshoz, 1931. március. A levél megszületésében általános külpolitikai megfontolások is szerepet játszottak, hiszen Bethlen 1930 őszi németországi látogatása után az eddigieknél hatékonyabban kívánta rendezni a magyarországi német kisebbség ügyét az intézkedések gyakorlati végrehajtása terén.

⁶ Az 1930. évi népszámlálás adatai szerint több mint 70 ezer fővel csökkent 1920-hoz képest a magyarországi németajkúak létszáma. Az adatokról bővebben: Az 1930. évi népszámlálás. I. rész. Demográfiai adatok. Szerk. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1932. 7.

⁷ Az egyesületet 1871-ben alapította Peter Paul Cahensly üzletember, későbbi centrupárti porosz képviselőházi tag „St. Raphaels-Verein zum Schutz katholischer Auswanderer” néven. Elnevezését a bibliai Ráfael főangyalról kapta, aki az utasok és hajósok védőszentje. A szervezet egyházi közreműködéssel jött létre, kezdetben az Egyesült Államokba emigráló németek segítésére; tevékenysége az évtizedek alatt azonban folyamatosan kibővült. Az osnabrücki püspök 1921-től, a

vezetőjeként Berning nagy energiát fektetett a missziós munkába, a német népközösségi elv érvényesítésére, annak a hitérettel való összekapcsolására. Ezt a törekvését a weimari állam is támogatta, hiszen az egyesület tevékenysége illeszkedett a vesztes békeszerződést követő kormányprogramokhoz, a Németország határain kívül élő németiség összefogásához.

„Segítenünk kell, hogy a külföldön élő németek németiségüket megőrizték. Ehhez mindenekelőtt külföldi vértestvéreinket szükséges jobban megismerni. Az iskolán keresztül elérhető ennek megismertetése [...] A hit megtartása a fő mozgatórugó, amely bennünket a népiségi munkában vezet. Aki a hazája és népisége iránti hűséget megőrzi, az Istenéhez idegenben is hűséges marad.”

– írta Berning püspök 1925-ben megjelent cikkében, amelyben a határon túli német iskolák és a hitélet támogatását elsődleges fontosságúnak tartotta.⁸ Az írásában megjelölt feladatokat nemcsak a kivándorló (*Auswanderer*), hanem az állami határoktól távol élő németiségre (*Auslanddeutschtum*) is vonatkoztatta.⁹

Ugyancsak a hit és népiség belső összekapcsolódását, a német népiségi munka kulturális jellegét hangsúlyozta Berning 1923-as hamburgi beszédében.¹⁰ Az osnabrücki főpásztor 1926-ban élesen bírálta az első világháborút lezáró Versailles-i

német kikötővárosok főpásztoraként vette át a katolikus német kivándorlók vezetésének ügyét, s lett az egyesület elöljárója. Lásd bővebben *Berning, Wilhelm dr.*: Die Tätigkeit des St. Raphaelsvereins für die deutschen Auswanderer. In: Der Auslandsdeutsche. Halbmonatsschrift für Auslandsdeutschtum und Auslandkunde. Stuttgart 14. (1931: 13. sz.) Erstes Juliheft 418–420.

⁸ A szerző fordítása, a szöveg eredetileg így hangzik: „Wir müssen helfen, dass die in Auslande lebenden Deutschen ihr Deutschtum bewahren. Dazu ist zunächst eine größere Kenntniss unserer Blutsbrüder im Auslande notwendig. Durch die Schule schon kann Aufklärung geschaffen werden. [...] Die Erhaltung des Glaubens ist eine Haupttriebfeder, die uns bei unserer Deutschtumsarbeit leitet. Wer seiner Heimat und seinem Volkstum die Treue bewahrt, der bleibt auch seinem Herrgott in dem Fremde treu.” L. *Wilhelm Berning, dr.*: Vaterlandsliebe für das deutsche Ausland. In: Die Getreuen. Zeitschrift für die Katholiken deutscher Zunge in aller Welt 2. (1925: 4. sz.) Juli–August 85–89.

⁹ *Berning, W.*: Vaterlandsliebe i. m. 88.

¹⁰ Der deutsche Bischof (Wilhelm Berning). In: Die Getreuen. Zeitschrift für die Katholiken deutscher Zunge in aller Welt 2. (1925: 2. sz.) 44.

békeszerződést, de kiállt a kisebbségekkel szembeni jogtalanságok ellen és a népek önrendelkezési joga mellett is.¹¹ A püspök nem 1933-ban találkozott először magyar főpappal: az 1926. júniusi chicagói eucharisztikus világkongresszuson Berning Csernoch János hercegprímással is találkozott.¹² Berning püspök tevékenységében világosan kifejezésre juttatta, hogy az általa vezetett Szent Ráfael Egylet a birodalmon kívüli német iskolák támogatására is törekszik, XI. Pius pápa (1922–1939) támogató szavaira hivatkozva pedig német papok küldését sürgette a külföldön élő németység részére a német nyelvű hitoktatás és az anyanyelven történő pasztorálás biztosítása érdekében.¹³ Egy későbbi cikk szerint 1928 áprilisában XI. Pius Berninggel folytatott megbeszélésén az anyanyelven történő lelkipásztori gondoskodást a hívek természetes jogának nevezte.¹⁴ A püspök 1930 decemberében pápai megbízást kapott a Kelet-Európában és az Európán kívül élő német katolikusok lelki gondozásának elősegítésére. Az Eugenio Pacelli bíboros államtitkár (a későbbi XII. Pius pápa) által szignált levél eredetileg olasz nyelven íródott, de németre is lefordították, ez pedig az események későbbi menetét tekintve kulcsfontosságú szerepet kapott.¹⁵

Berning lényegében erre a pápai megbízásra hivatkozva utazott Magyarországra 1933 februárjában; amelyre azt követően kerülhetett sor, hogy Bleyer Jakab a magyarországi németység iskolaügyének rendezése és Serédi hercegprímás befolyásolása érdekében német és osztrák egyházi vezetők segítségét kérte.¹⁶ Berning budapesti érkezése váratlanul érte a magyar katolikus egyházi

¹¹ Lásd Reinhard Richter: *Nationales Denken im Katholizismus der Weimarer Republik*. Münster 2000. 309.

¹² Lásd Tilkovszky Loránt: „Budapesti Munkaközösség a békeszerződések revíziójáért” (1925–1933). *Századok* 118. (1984: 4. sz.) 621–657.

¹³ Berning, W.: *Vaterlandsliebe* i. m. 88.

¹⁴ Johannes Huber, dr.: *Rückblick und Ausblick*. In: *Neues Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn* 3. Januar 1937. (3. Jg.) Nr. 1. 2.

¹⁵ A megbízólevél teljes német szövegű fordítását közli: *Nation und Staat* 4. Jg. (April 1931) Heft 7. 506–507.

¹⁶ Tilkovszky L.: *Nemzetiségi anyanyelvű oktatás* i. m. 1262.

vezetést, bár a püspök néhány nappal korábban már Romániában és Jugoszláviában is tájékozódott az ott élő németiség hitéleti helyzetéről.¹⁷

A korabeli sajtó beszámolója szerint Berning jugoszláviai és romániai látogatásain – így Nagybecskerekén és Temesváron is – pápai üzenetként hangsúlyozta ki a szabad anyanyelvhasználat és az anyanyelvi hitoktatás fontosságát, mint „természetes és természetfeletti jogot”, „[...] mert a vallás is csak úgy hat a szívre, ha az anyanyelven keresztül ismerik meg.”¹⁸ A püspök nemcsak egyházi vezetőkkel, hanem a helyi németiség vezetőivel is tárgyalt, és a lapok tudósításai szerint örömének adott hangot amiatt, hogy a német kisebbségek ragaszkodnak népiségükhöz.¹⁹ Jugoszláviai és romániai útjait követően Berning 1933. február 22-én érkezett Esztergomba, ahol felkereste Serédi Jusztinián hercegprímást. Bár pontosan nem tudjuk, hogy az osnabrücker püspök milyen instrukciók alapján utazott Magyarországra, de egyrészt – a szentszéki megbízáson túl – a Szent Ráfael Egylet vezetői tisztsége hivatkozási alapot adott számára a hazai német hitéleti helyzet iránti érdeklődésre, másrészt Bleyer német egyház felé tett kapcsolat felvételi törekvéseinek sikerét is jelezhette.²⁰ Az mindenesetre tény, hogy a látogatástól meglepett Serédi előtt – a megbeszélésről később részletesen beszámoló püspökkari jegyzőkönyv szerint – a püspök nem titkolta, hogy Bleyerrel már kapcsolatba lépett, információi is a vele való előzetes konzultációra illetve tájékozódásra utaltak.²¹

¹⁷ Dr. Wilhelm Berning, Bischof von Osnabrück in Budapest. In: Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn 5. März 1933. (13. Jg.) Nr. 10. 5.

¹⁸ Prímási Levéltár Esztergom (a továbbiakban PLE) Egyházkormányzati iratok Cat. DC 921/1933

¹⁹ PLE Egyházkormányzati iratok Cat. DC 921/1933

²⁰ Tilkovszky Loránt: Az egyházak „nemzetiségpolitikája” és a magyarországi németiség 1919–1945. In: Német nemzetiség – magyar hazafiság. Tanulmányok a magyarországi németiség történetéből. Pécs 1997. 84–100.

²¹ A magyar katolikus püspöki kar 1933. március 22-i ülésének jegyzőkönyve. 27. napirendi pont. In: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919–1944 között. I. kötet Szerk. Beke Margit. München–Budapest 1992. 491.

Más forrásokból tudjuk, hogy Bleyer az osnabrücker püspök előtt részletesen elemezte a magyarországi németiség megoldatlan iskolahelyzetét és anyanyelvi állapotát, a katolikus egyházat pedig a „magyarosítás intézményének” nevezte; hozzátéve, hogy a magyarországi német katolikusok hűségese gyermekei az egyháznak, de kiállnak németiségükért is.²² Így Berning lényegében azokat a német kisebbségi sérelmeket sorolta fel Serédi előtt, amelyeket az 1920-as évektől kezdve memorandumaiban és parlamenti felszólalásaiban Bleyer már jelzett, tehát a hittantanítás, az istentiszteleten használt ének-, és prédikációnyelv, valamint az egyházi fenntartású kisebbségi iskolák B-típusváltása lassúságának, elakadásának problémáját.²³ Berning utalt arra is, hogy kész lenne a német nyelvű papképzés elősegítésére lelkipásztorokat küldeni Németországból, illetve szemináriumi képzésre teológusokat fogadni hazájában.²⁴

Serédi – meghallgatva az osnabrücker püspök felvetéseit – elsősorban a főpásztori látogatás céljának legitimitását vitatta, mondván, az Apostoli Szentszék e kényesnek számító látogatásról nem értesítette a magyar megyéspüspököket, amit meglehetősen furcsa eljárásnak tartott, másrészt kétségbe vonta, hogy az 1930-as pápai megbízólevélben szereplő, kivándorlásra utaló *emigrati* kifejezés vonatkoztatható lenne az évszázadok óta Magyarországon élő németiségre. A hercegprímás később, az 1933. márciusi püspökkari ülésen egyértelművé tette, hogy Berning küldetéséről állásfoglalást kíván kérni Pacelli szentszéki államtitkártól.²⁵ Serédi reakciójából kirajzolódott a magyar katolikus egyházi vezetés kisebbségi kérdésben követett álláspontja: egyrészt – az 1930-as évek első felében már nem minden ok nélkül – óvott a nagynémet politikai célok kisebbségi kérdésbe való

²² Lásd *Tilkovszky Loránt*: Teufelkreis. Die Minderheitenfrage in deutsch-ungarischen Beziehungen. 1933–1938. Bp. 1989. 29.

²³ Ezeket a sérelmeket Bleyer Bethlen István miniszterelnökhöz írt 1930. június 28-i levelében is megnevezte. MNL OL ME K28 216.tétel (Magyarországi németek iskolai- és iskolán kívüli népművelési ügyei) C 8134/1932.

²⁴ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 491.

²⁵ Uo. 492.

beszüremkedésétől, ugyanakkor olyan kéréseket is az *alldeutsch* eszméhez és visszánémetesítési törekvésekhez sorolt, amelyek jogos anyanyelvi kívánságokból fakadtak. Másrészt a tartózkodás onnan is eredt, hogy a püspöki kar tartott a magyar közvélemény és a helyi közigazgatás sovíniszta hangadóitól, akik az egyházat a német kisebbségnek tett engedmények miatt hazafiatlansággal vádolták, ami – Serédi szerint – a felizgatott magyar többség vallástól való elfordulását idézheti elő, s ezt mindenképpen el kívánták kerülni.²⁶

A tárgyalás tartalmi kérdéseit tekintve az esztergomi érsek kijelentette, hogy „lehetőség szerint” gondoskodni kell a kisebbségek anyanyelvi hitoktatásáról és vallási kötelezettségeik saját nyelvű végzéséről.²⁷ Serédi Berningnek tett válaszában utalt arra is, hogy az iskolatípus kérdésében a lakosság többségének érdekét kell figyelembe venni, de szerinte az erre befolyással lévő tényezők (politika, államsegély) a püspöki kar hatáskörén kívül esnek. A hercegprímás az iskolakérdésben a magyar kormánytól várta el, hogy összhangot teremtsen a felek különböző álláspontjai között, így ezzel saját felelősségét is elhárítani igyekezett. „Nem fogunk e kényes kérdésben az egyenes és következetes megoldáshoz eljutni mindaddig, míg a magyar királyi kormány e vonatkozásban nem teremt teljes harmóniát a saját álláspontja és Bleyerék túlzó, a bölcs tapintatot nem tekintő fellépése, és az alsóbb állami fórumok eljárása között.” – írta Serédi hasonló álláspontját megfogalmazva még 1930. novemberi levelében Klebelsbergnek.²⁸

Berning megértéssel próbált viszonyulni a hercegprímás tartózkodó álláspontjához, de válaszában fellelhetőek voltak azok az érvek is – határon kívüli német és magyar kisebbségek összefogása, a magyarországi német kisebbség

²⁶ „Nem érdeke az egyháznak, de a hazának sem, hogy a katolikus papság ily súlyos meggyanúsításokra vezető feladattal bizassék meg.” – így jellemezte találóan egy Klebelsbergnek 1930 őszén írt levelében az iskolai típusváltás ügyében vitt, hezitálással és félelemmel vegyes tartózkodó egyházi magatartást Fetser Antal győri püspök. L. MNL OL ME K28 216. tétel (Magyarországi németek iskolai- és iskolán kívüli népművelési ügyei) C 8134/1932.

²⁷ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 491.

²⁸ MNL OL, ME K28 216. tétel (Magyarországi németek iskolai- és iskolán kívüli népművelési ügyei) C 8134/1932.

helyzetének javítása a külhoni magyarság ügyének érdeke stb. – amelyeket a püspöki kar meggyőzéséhez részben Bleyer adhatott a német főpap szájába.²⁹ A találkozó végén Serédi arra kérte Berninget, hogy kéréseit írásban is nyújtsa be, amelyre 1933 áprilisában került sor.³⁰

A német főpapi kérések püspökkari beadását megelőzően és az osnabrücki püspök elutazását követően Bleyer 1933 márciusában levélben is felhívta Berning figyelmét az aktuális – és valószínűleg köztük már korábban átbeszélte – problémákra. Érintette benne azt az évek óta képviselt álláspontját, amely az iskolai típusváltozásokat nem a helyi szülői értekezletekhez, hanem a településen élő németek számához kötötte volna, gátat szabva így a helyi közigazgatás befolyásoló szerepének. A német nyelv kedvezőtlen helyzetére utalva Bleyer rámutatott arra is, hogy az anyanyelv hitéletet érintő kérdéseiben az egyháznak meghatározóbb a szerepe az államénál, hiszen a hittanórák és a szentmisék – ezen belül a leventeifjúság által látogatott istentiszteletek – ügyében a megyéspüspökök abszolút függetlenek és az ő befolyásuk a döntő.³¹

Nem véletlen tehát, hogy Berning Serédinek – Bleyer információi alapján is elkészített – beadványában pontos statisztikai adatokat közölt a kisebbségi típusú iskolák korabeli számáról. A német énekek és prédikációk ügyében jelentkező problémák mellett a levente misékkel összefüggő gyakorlatot is szóvá tette, amikor

²⁹ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 492. A határon túli német és magyar kisebbségek együttműködését Bleyer mellett Kánya Kálmán külügyminiszter ugyancsak említhette a püspöknek, hiszen Berning a hercegprímással való találkozója előtt vele is találkozott, ezen a megbeszélésen pedig szó eshetett a Gömbös-kormány külpolitikai elképzeléseiről, amely – a gazdasági érdekeket szem előtt tartva – ezt az összefogást maga is szorgalmazta. Vö. Külügyminisztériumi feljegyzés Gömbös miniszterelnök Hitler kancellárhoz intézett üzenetéből. Berlin, 1933. február 6. In: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. 1933–1944. Szerk. Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula. Bp. 1968. 43.

³⁰ PLE Egyházkormányzati iratok Cat. DC 921/1933

³¹ Bleyer Jakab levele Berning osnabrücki püspökhöz, 1933. március 1. (Bleyer-hagyaték). Közli: *Hedwig Schwind*: Jakob Bleyer. Ein Vorkämpfer und Erwecker des ungarländischen Deutschtums. München 1960. 117.

sok esetben a német fiatalokat nem a német, hanem a magyar nyelvű istentiszteletek látogatására kötelezték.³² A dokumentumban Berning a magyarországi németek katolikus hitének megtartása szempontjából fontos elemként emelte ki azt, ha sikerül elérni a szülői ház, az iskolai hitoktatás és a templomi vallásgyakorlás egységes anyanyelvhasználatát: „A népiség és hit közötti szoros összefüggés folytán tudom, milyen könnyen veszélybe kerül a hit, ha az öröklött népiség kárvallottnak érzi magát.” – írta a püspök, akinek beadványában katolikus német tanítóképző alapításának ötlete is felmerült.³³

Az osnabrücker főpásztor kéréseiről 1934 tavaszán a magyar püspöki kar ülésén volt ismét szó, ám a főpapok elsősorban nem a levél tartalmi kérdéseivel, hanem Berning fellépésének jogszerűségével foglalkoztak. Eszerint Serédi Jusztinián személyesen konzultált Pacelli szentszéki bíboros államtitkárral, aki megerősítette számára, hogy az 1930. decemberi pápai megbízásban szereplő, kivándoroltakra utaló *emigrati* kifejezés nem vonatkozik az évszázadokkal korábban Magyarországra települt/telepített németekre. Ezzel az ügyet a püspöki kar lezártak tekintette.³⁴

A Pacelli bíborossal jó kapcsolatokat ápoló, kiváló kánonjogász esztergomi érsek számára egyfajta elégtételt jelentett saját korábbi álláspontjának szentszéki megerősítése, ugyanakkor figyelemreméltó, hogy Berning jogkörének kérdése mennyire más értelmezéseket kapott a különböző felek között. A Bleyer lapjának számító *Sonntagsblatt* azzal egészítette ki az osnabrücker püspök látogatásáról szóló cikkét, hogy közölte az 1930-as pápai megbízás német fordítását, nyomtatékosítva Berning kiterjedt jogkörét a birodalmi határokon túl élő németekre.³⁵

³² PLE Egyházkormányzati iratok Cat. DC 921/1933

³³ PLE Egyházkormányzati iratok Cat. DC 921/1933 A szerző fordítása, a szöveg eredetileg így hangzik: „Bei dem engen Zusammenhang zwischen Volkstum und Glauben, weiß ich, wie leicht der Glaube in Gefahr kommt, wenn das ererbte Volkstum sich geschädigt fühlt.”

³⁴ A magyar katolikus püspöki kar 1934. március 20-i ülésének jegyzőkönyve. 13. napirendi pont. In: A magyar katolikus püspöki kar tanácskozásai i. m. 27.

³⁵ Bischof Dr. Wilhelm Berning von Osnabrück Protektor der deutschen Auslandskatholiken. In: *Sonntagsblatt. Wochenzeitung für das deutsche Volk in Ungarn* 12. März 1933. (13. Jg.) Nr. 11. 5–6.

Nem véletlen, hogy a hercegprímási hivatalban a fent említett újságcikk mellé kézzel írt megjegyzést írtak: „Megtévesztő fordítás! Az eredeti szöveg kivándorlót mond!”³⁶ A szentszéki megbízólevél német fordítását a különböző országokban élő németiséget képviselő, a népközösség elvét magukénak valló német politikusokat – így Bleyer Jakabot és Rudolf Brandschot is – tömörítő Európai Nemzetiségi Kongresszus lapja, a *Nation und Staat* és a Szent Ráfael Egylet folyóirata, a *Getreuen* hozta 1931 tavaszán.³⁷ Úgy véljük, e lapok erősíteni kívánták a dokumentumban biztosított püspöki hatáskör külföldi németekre és a térségre vonatkozó kiterjedését; és minden bizonnyal ezekből a sajtóorgánumból vette át a *Sonntagsblatt* is a szöveget.

A Magyarországi Német Népművelődési Egyesületet is felkereső Berning fellépése Bleyer számára olyan fegyvertényt jelentett, amely révén egyrészt – bár tiszavirág életűen – nyomást gyakorolhatott a püspöki karra, másrészt német egyházi kapcsolatait is erősíthette. Annyi bizonyos, hogy a többi fél is a saját igazát kívánta láttatni a levéllel: a szentszéki állásfoglalás tükrében Berning a maga és szervezete jog-, valamint hatókörét – ahogy már az 1920-as években láthattuk – a német katolikus emigránsok mellett a kelet-, és a közép-európai németiségre is ki akarta terjeszteni és ez összhangban volt a kibontakozó német kormánypolitikával. A püspök ígéretet tett arra, hogy még 1933 folyamán újra felkeresi Magyarországot, bár erre végül nem került sor.³⁸

Az autonómiája felett érzékenyen őrködő és bármiféle külső vagy belső beavatkozási kísérlettel szemben fellépő magyar katolikus egyház, élén Serédi Jusztinián hercegprímással minél előbb le kívánta zárni a Berning-küldetés ügyét, ezért Rómához fordult. A megkeresés tartalmi részével kevésbé foglalkozott. Serédi elődjével, az 1927-ben elhunyt Csernoch János esztergomi érsekkel ellentétben

³⁶ PLE Egyházkormányzati iratok Cat. DC 921/1933

³⁷ *Nation und Staat*. 506–507. Az Európai Nemzeti Kongresszusról bővebben: *Eiler Ferenc: Kisebbségvédelem és revízió. Magyar törekvések az Európai Nemzetiségi Kongresszuson (1925–1939)*. Bp. 2007.

³⁸ Bischof Dr. Wilhelm Berning von Osnabrück i. m. 5.

tartózkodóan és nem egyszer ellenszenvvel viseltetett a német kisebbségi igények iránt, ugyanakkor ebben egyrészt szigorú jogi gondolkodása, precíz merevsége, másrészt az 1920-as években még kevésbé expanzív német birodalmi törekvésekkel szembeni elutasítása is megmutatkozott. Serédihez hasonló érveket sorakoztatott fel két katolikus politikus, Ernst Sándor pápai prelátus, volt kultuszminiszter és Turi Béla esztergomi kanonok, országgyűlési képviselő is, akik – a német követ jelentése szerint – Berninggel találkozva a püspök értésére adták, hogy Németországnak jobban figyelembe kellene vennie a trianoni békeszerződés által sújtott Magyarország „fenyegetett” helyzetét kívánságai megfogalmazásakor.³⁹

Tilkovszky Loránt a Berning-úttal kapcsolatban a magyarországi németiség kulturális és nyelvi jogainak rendezetlenségét emelte ki. Tanulmányában az osnabrücki püspök tárgyalásai olyan eseményekként jelennek meg, amelyek – értelmezésében – a magyar katolikus egyház kisebbségpolitikai hiányosságaira világítanak rá.⁴⁰ Adriányi Gábor Berning látogatásában a szárnyait bontogató nemzetiszocialista német állam által inspirált utazást látott.⁴¹ Az osnabrücki püspök későbbi életpályája valóban ellentmondásos. Tevékenysége nem mutatott döntő igazodást a náciizmus irányába, de annak kommunizmusellenessége kezdetben rokonszenvet ébresztett benne. Berning a nemzetiszocializmus ideje alatt – hivatalviselési ellenére – a német katolikus egyház önállóságának lehetőség szerinti megőrzésére törekedett, prédikációiban erőteljesen kritizálva a náci állam intézkedéseit.⁴² Ugyanakkor tény, hogy nem 1933-as magyarországi látogatása volt

³⁹ Lásd *Fata, Marta*: Jakob Bleyer politischer Vertreter der deutschen Minderheit in Ungarn (1917–1933). Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde der Philosophischen Fakultäten der Albert Ludwigs Universität zur Freiburg i. Br. 1991. 285.

⁴⁰ *Tilkovszky L.*: Nemzetiségi anyanyelvű oktatás

⁴¹ Adriányi Gábor szóbeli közlése alapján.

⁴² Berning püspök tevékenységéről bővebben *Klemens-August Recker*: „Wem wollt ihr glauben?” Bischof Berning im Dritten Reich. Paderborn-München-Wien-Zürich 1998. Kevésbé ismert az is, hogy Berning tagja volt az 1926-ban alakult Izrael Barátai Papi Mű Központi Bizottsága (*Amici Israel*) nevű szervezetnek is, amelynek kizárólag egyházi személyek lehettek tagjai, célja pedig a katolikusok és zsidók közötti – például a nagypénteki könyörgés reformja által való - közeledés elősegítése volt. A

az utolsó eset, amikor Berning kapcsolatba került a magyar püspökökkel: a *Katholische Auslandstelle* vezetőjeként 1939–1940-ben az volt a célja, hogy az általa kinevezett német lekipásztörök kiküldésével nagyobb ráhatást kapjon a magyarországi németiség hitéletére.⁴³ Ennek megghiúsulása után az osnabrücki püspök olyan, már a magyar főpásztörök által ellenőrzött szervezetet kívánt létrehozni, amely koordinálta volna a német papok továbbképzését, azok német szemináriumi tanulmányait, alkalmas tankönyvekkel is segítve a német hitoktatást stb. A püspöki kar 1940 őszén elhárította a papnevelésbe történő beavatkozást, mondván, hogy maga is el tudja látni a magyarországi német hívek lelki gondozását.⁴⁴ A magyar püspökök ebben a kérdésben képviselt elutasító magatartása – 1933-hoz képest – teljes joggal indokolt, hiszen korszakunkban Németország térségre totálisan rátelepedő expanzív külpolitikája és a hazai németiség egyetlen legitim szervezeteként elismert, az egyház iránt nyílt ellenszenvvel viseltető *Volksbund* helyzete jelentősen megerősödött. Ezzel együtt úgy véljük, ha a magyar katolikus klérus a két világháború közötti időszakban a felmerülő jogos magyarországi német kulturális, oktatási és nyelvi jogok iránt nagyobb fogékonyságot tanúsít, akkor integráns, kiegyensúlyozó szerepet játszhatott volna a kisebbségpolitika alakításában, így a hazai német mozgalom radikalizálódásának mérséklésében.

Az 1955-ben osnabrücki főpásztörként elhunyt Berning püspök alig másfél napos magyarországi látogatása múló, de a katolikus egyház kisebbségpolitikája szempontjából fontos epizódként van jelen a két világháború közötti időszak magyar történelmében. A látogatás egyszerre adott képet a magyar katolikus egyháznak a német kisebbséghez való viszonyulásáról, a hazai német mozgalom ebbéli

szervezetről bővebben *Hubert Wolf*: A pápa és az ördög. A vatikáni levéltárak és a Harmadik Birodalom. Bp. 2010. 91–134.

⁴³ A magyar katolikus püspöki kar 1940. október 16-i ülésének jegyzőkönyve. 15. napirendi pont. In: A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 253.

⁴⁴ A magyar katolikus püspökkari tanácskozások i. m. 253.

helyzetéről, egyben a magyar–német egyházi kapcsolatokról is az 1930-as évek első felében.

András Grósz

**MINDERHEITENPOLITISCHE MOSAIKEN ZU EINEM BISCHÖFLICHEN
BESUCH**

DIE UNGARNFAHRT VON BERNING, BISCHOF VON OSNABRÜCK (1933)

Das Jahr der Machtergreifung von Hitler war ein Tiefpunkt in der Beziehung zwischen der ungarischen Regierung und den Vertretern der Ungarndeutschen. Die schlechten Ergebnisse der Volkszählung im Jahr 1930, die Verhärtung der ungarischen Regierungspolitik, die ungelösten sprachlichen und schulischen Rechte der Ungarndeutschen und die innerliche Zerstrittenheit des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins zeigten die Tendenz der Verschärfung der Konflikte. Darum war der Besuch von Wilhelm Berning, Bischof von Osnabrück im Februar 1933 in Ungarn beachtlich. Er wollte sich über die seelsorgerische Lage der Ungarndeutschen informieren. Berning diskutierte mit dem Erzbischof von Gran, Kardinal Jusztinián Serédi und auch mit einem Vertreter der ungarndeutschen Bewegung, Jakob Bleyer. Zwar beeinflusste der bischöfliche Besuch weder die kirchliche noch die staatliche Richtung der Minderheitenpolitik, doch wenn wir die Ereignisse des bischöflichen Besuch rekonstruieren, können wir neue wichtige Beiträge über den Standpunkt der ungarischen katholischen Bischöfe bezüglich der Minderheitenfrage bekommen. Der kurze Besuch von Berning löste erzielte Geschehnisse bis zum Heiligen Stuhl und bis zum deutschen nationalsozialistischen Staat aus. In unserer Studie setzen wir zwar den Akzent auf den Besuch von Bischof Berning, aber wir stellen auch die Prämissen der Fahrt vor, und machen die verschiedenen wissenschaftlichen Interpretierungen des Besuchs bekannt.

Szécsényi András

KOZMA MIKLÓS ÉS A MUNKASZOLGÁLAT

Bevezetés

A hazai diplomácia-történet és a honi ifjúsági-mozgalom históriájának metszéspontján álló kevésbé ismert epizódról, a címszereplő politikus 1936. decemberi berlini útjáról szól ez a tanulmány, amelynek apropóján ismertetjük a hazai munkaszolgálat kiépülésében betöltött szerepét.

Leveldi Kozma Miklós belügyminiszter Gömbös Gyula miniszterelnök korai hívei közé tartozott, azon fajvédő csoportosulás oszlopos tagja volt, akit a későbbi miniszterelnök leghívebb tanácsadói közé számítottak. Ugyancsak szegedi időszakában Kozma ugyanakkor a kormánypártból gróf Bethlen Istvánnal és annak konzervatív-liberális köreivel is jó viszonyt ápolt. Összefoglalóan nem túlzó az a történelmi megállapítás, hogy Kozma Miklós – különösen 1932 után – kulcsfigurája volt a Horthy-korszaknak.¹

Nem keltett tehát meglepetést, hogy a Nemzeti Egység Pártja (NEP) egyik informális vezetőjeként az 1932 októberében felállt Gömbös-kabinetben Kozma belügyminiszteri tárcát kapott, miközben az MTI vezérigazgatói- és a Magyar Rádió elnöki pozícióit – amelyek révén valódi társadalmi ismertséget szerzett – is megtartotta. Kozma Miklós azonban legalább egy területen nem illeszkedett a korabeli konzervatív-liberális politikai elitbe: az 1930-as évek elejétől aktív támogatója volt a Turul Szövetség azon tervének, hogy Magyarországon is vezessék

¹ Ormos Mária: Egy magyar médiavezér: Kozma Miklós. Pokoljárás médiában és politikában. I–II. Bp. 2000.

be az egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat rendszerét.² A fajvédő alapállású Turul – amely épp ezekben az években töredezett szét ideológiai és a tagság körében megfigyelhető életkorbeli anomáliák miatt³ – tervét patrónusa, az 1932 őszén miniszterelnöki bársonyszékbe került Gömbös Gyula karolta fel.⁴

Egyetemi és főiskolai önkéntes munkaszolgálat Európában és Magyarországon a két világháború között

Az egyetemi munkaszolgálat nem magyar találmány, hanem már az első világháború alatt európai gyökerekkel rendelkezett, de a háború után lett közismert intézménnyé. Lényege, hogy a növekvő munkanélküliek számára az ifjúság egyes csoportjai olyan önszerveződő akciókat indítottak, amelyek segítségével az állásukat veszített polgárok jövedelemhez jutnak, mégpedig úgy, hogy közben nem voltak el munkalehetőséget a felvevőpiacról sem. A diákok munkatáborokban dolgoztak, jellemzően vidéken, ahol a helyi közösség számára hasznos útépitései, útjavítási munkálatokban vettek részt. A szisztéma a háborút követő másfél évtizedben Európa-szerte elterjedt, legerősebb gyökerekkel azonban Svájcban, Németországban, Bulgáriában és Olaszországban rendelkezett. Az egyetemista és főiskolás diákok jellemzően a nyári szünetben önkéntesen vállalták a néhány hetes fizikai munkát, amiért cserébe az önkormányzatoktól ellátást, munkaeszközöket, néhol szerény zsebpénzt is kaptak. Az évek elteltével a legtöbb államban kiépült az egyetemi/diák

² Szécsényi András: A Turul Szövetség és az egyetemi munkaszolgálat kezdetei Magyarországon 1935–1936. In: Magyar egyetemi és főiskolai egyesületek a 20. században. Szerk. Ujváry Gábor. Székesfehérvár 2014. (megjelenés alatt)

³ Szécsényi András: A Turul Szövetség kettészakadása 1943-ban. Adalékok a Horthy-kor második felének ifjúsági-értelmiségi törésvonalainak megértéséhez. Múltunk 24. (2013: 1. sz.) 65–100. és Szécsényi András – Kerepeszki Róbert: „Ellenzék” a Turulban. Századok 145. (2012) 171–204.

⁴ A Turul Szövetség és az egyetemi munkaszolgálat Magyarországon, i. m.

munkaszolgálat professzionális rendszere.⁵ Ennek folyamánya volt, hogy Bulgáriában, majd pedig Németországban jogszabályozással kötelezővé tették.

Magyar szempontból a német példa volt elsősorban mérvadó. A németországi munkaszolgálatot éppen a bolgár munkaszolgálat inspirálta, de a korabeli szakirodalom ezt is 19. századi gyökerekre vezette vissza, létesítésének döntő oka pedig az óriási munkanélküliség felszívása volt. Működtetésének jellege azonban az ifjúsági mozgalomból eredt.⁶ A kezdeményezésekkel szemben a német kabinetek sokáig elutasítóak voltak, végül a Brüning-kormány 1920-ban megalapította a *Freiwilliger Arbeitsdienst* (FAD) intézményét, amelynek táboraiban már 1922-ig is mintegy 200 000 fiatal, munkanélküli önkéntes dolgozott.⁷

A nemzetiszocialista törekvések nagy szerepet szántak a munkaszolgálatnak, Nagy-Britannia és Franciaország azonban megtiltotta a bevezetését. Csupán 1935-ben sikerült elérni, hogy minden 18 és 25 év közötti férfi és nő a FAD-ot felváltó állami munkatáborokban kötelezően (*Reichsarbeitsdienst* – RAD) 6 hónapon át fizikai munkát dolgozzon.⁸ A náci diákmunkatáborok csakhamar militarista jelleget öltöttek, ahol a közmunkavégzésen túl a besorozottak kiemelt katonai és ideológiai kiképzést is kaptak.⁹ Érdekséggéppen megemlíthjük, hogy az USA-ban a roosevelti

⁵ Arbeitsdienst in 13 Staaten. Probleme-Lösungen. Herausgeber Schweiz. Zentralstelle für Freiwilligen Arbeitsdienst International Student Service. [sz. n.], Zürich-Leipzig. [1937.]; *Kenneth Holland*: Youth in European Labor Camps. Washington 1939.

⁶ *Helmuth Croon*: Jugendbewegung und Arbeitsdienst. Jahrbuch des Archivs der deutschen Jugendbewegung 5. 1973. 66–84.

⁷ Összefoglalóan ajánljuk a FAD működéséhez: *Peter Dudek*: Erziehung durch Arbeit. Arbeiterlagerbewegung und Freiwilliger Arbeitsdienst 1920–1935. Opladen 1988. és *Wolfgang Benz*: Vom Freiwilligen Arbeitsdienst zur Arbeitsdienstpflicht. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte 15. (1968. 4. sz.) 317–346. http://www.ifz-muenchen.de/heftarchiv/1968_4.pdf (2013. november 1.)

⁸ Kidolgozásában kulcsszerepe volt Konstantin Hierl nyugalmazott tábornoknak, a RAD későbbi vezetőjének. *Henning Köhler*: Arbeitsdienst in Deutschland. Pläne und Verwirklichungsformen bis zur Einführung der Arbeitsdienstpflicht im Jahre 1935. (Schriften zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 10). Berlin 1967. és *Wolfram Mallebrein*: Konstantin Hierl. Schöpfer und Gestalter des Reichsarbeitsdienstes. Hannover 1971. Magyar recepciójára lásd pl. *Kerekes Sándor*: A németbirodalmi munkaszolgálat. Bp. 1938.

⁹ A téma hatalmas német szakirodalmából összefoglalóan ajánljuk a RAD működéséhez: *Kiran Klaus Patel*: „Soldaten der Arbeit“. Arbeitsdienste in Deutschland und den USA, 1933–1945. (Kritische Studien zur Geschichtswissenschaft, vol. 157.). Göttingen 2003. Angol nyelvű megjelenése: *Soldiers of*

New Deal-hoz kötődő, 1933-ban alapított *Civilian Conservative Corps* részben a FAD mintájára alakult és működött 1941-ig évi 2–300 000 munkanélküli számára. (A svéd nők 1938 és 1944 között működtetett állami munkaszolgálatát viszont egyértelműen a náci minta másolása jellemezte).¹⁰

Hazánkban a munkaszolgálatot – említettük – a fajvédő Turul Szövetség honosította meg elsőként 1935 nyarán, több éves sikertelen próbálkozást követően, de érdemes megjegyezni, hogy vele párhuzamosan – az 1930-as évek közepén, a virágkorát élő falukutatás irányából – egyéb kezdeményezések is voltak. A sárospataki Református Főiskola és a műegyetemi Hungária Magyar Technikusok Egyesülete 1935–1936-ban (Sárospatakon), illetve 1937-ben (Szigligeten) szintén kísérletezett egy-egy, hasonló jellegű munkatábor felállításával, de a Keresztény Ifjúsági Egylet is próbálkozott némileg megegyező célú és tartalmú munkatábor létesítésével utcagyerekek számára.¹¹ Sőt, a mondottak hatására önkéntes munkaszolgálattal kapcsolatos lokális szintű magánkezdeményezéssel is találkozunk.¹² A Turul Szövetség közülük csupán a sárospatakiak működését kísérte

Labor: Labor Service in Nazi Germany and New Deal America, 1933–1945. (Publications of the German Historical Institute). New York 2005. és *Kiran Klaus Patel*: Die „Volkserziehungsschule“. Der Arbeitsdienst für Männer und Frauen. In: Erziehungsverhältnisse im Nationalsozialismus. eds. Klaus-Peter Horn-Jörg Link. Bad Heilbrunn 2011. 187–203.

¹⁰ Norbert Götz – *Kiran Klaus Patel*: Facing the Fascist Model. Discourse and the Construction of Labour Service in the USA and Sweden in the 1930s and 1940s. *Journal of Contemporary History* 40 (2006: 1. sz.) 57–73.; *Uő*: Learning from the Enemy? The Civilian Conservation Corps in a Transnational Perspective. *Transatlantica. Revue d'Études Américaines* 2006/6. (<http://transatlantica.revues.org/document785.html>).; *Uő*: The Power of Perception. The Impact of Nazi Social Policy on the New Deal. In: *Americanization-Globalization-Education*, eds. Gerhard Bach – Sabina Bröck – Ulf Schulenberg. Heidelberg 2003. 97–112.

¹¹ L. *Bartha Ákos*: Magyarország első Nemzeti Munkatábora – a sárospataki diákok útépitése. *Sárospataki Füzetek* (2010: 4. sz.) 59–81. A tanulmány a szerző kitűnő könyvének egyik fejezeteként is napvilágot látott: *Bartha Ákos*: Falukutatás és társadalmi önismeret. A Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumának (1931–1951) történeti kontextusai. Sárospatak 2013. 112–132. A Turul közvetlen hatására, de tőle merőben függetlenül 1936-ban pedig debreceni és nagykanizsai kezdeményezések is ismertek. Az első magyar munkásszázad mérlege. *Új Nemzedék* 1936. május 28. 5. és Utcagyerek-munkatábor Debrecenben; *Új Nemzedék* 1936. július 30. 7. Táboroznak az utcagyerekek [sic!]. Helyszíni tudósítás a debreceni KIE bokorhegyi munkatáborából. *Magyar Ifjúság* 1936. szeptember hó. 6.

¹² Megalakult az első somogyi munkatábor Csurgón. *Új Somogy* 1937. július 6. 2. Longauer csurgói hittanár megszervezte meg az ország első diák-munkatáborát. *Zalai Hírlap* 1937. július 9. 2.

figyelemmel – a sárospataki táborvezetés felkérése ellenére mégsem vett részt megfigyelőként – és üdvözölte azt.¹³ A német sajtófigyelés a két munkatábort ugyancsak összekapcsolni igyekezett.¹⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy a szisztéma és működése az egykorú széleskörű pozitív hangok, és a kormányok támogató magatartása dacára a szélsőjobboldal egyes köreiből és a népiek balszárnyától egyaránt komoly bírálatban részesült.

A Turul Szövetség ugyanis az 1930-as évek első felében megtermékenyült a népi írók gondolataival (továbbá tagegyesületi szinten a marxista és nyilas eszmékkel, és ezáltal bomlása megindult), felkarolta a magyar nemzet megtartó erejének vallott parasztság védelmét.¹⁵ A – hangsúlyozottan magyar, tehát nem zsidó vagy német! – paraszt- és népvédelem hathatós eszközének a munkaszolgálatot ítélte Végváry József, a bajtársi szövetség fővezére,¹⁶ továbbá számos kerületi vezető és patrónus. Gömbös Gyula miniszterelnök és kormányából különösen Kozma Miklós belügyminiszter karolta fel tevékenységüket.¹⁷ Igazi motorjának azonban az ultrafajvédő tarnói Kostyál László tekinthető, akinek elképzelései meghatározták a férfitáborokat. Az ő szeme előtt a náci militáris és erősen ideológiai célú diákmunkatáborok lebegtek a honvédelmi előkészítés jegyében. Végül cél volt a városi, középosztálybeli értelmiségi ifjaknak a mezőgazdasági népesség megismerése, valós problémáik iránt érzékennyé tétele. A kezdeményezést a kormányzati összefogással párosuló tettek követték, s a Turul Szövetség 1935 júliusában a Maros menti csigai gátak újjáépítésével megnyitotta ez első tábor. A

¹³ Kostyál László levele, 1935. június 22. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei Adattár (a továbbiakban SRKTGYA), Faluszemináriumi iratok Kt. 3193. Kapott levelek, 1935.

¹⁴ Árpád Török: Freiwillige Arbeitsdiens in Ungarn. Arbeit und Wehr, 1936. október 18. [sz. n.] SRKTGYA, Faluszemináriumi iratok Kt. 3204. Újságcikkek, folyóiratok.

¹⁵ Kerepeszki Róbert: A Turul Szövetség 1919–1945. Máriabesnyő 2012. és Szécsényi András: Népvédelmi propaganda a Turul Szövetségben. Archivnet 2012. február.

http://www.archivnet.hu/hetkoznepok/nepvedelmi_propaganda_a_turul_szovetsegben.html

¹⁶ Szécsényi András: Végváry József pályája: a Turul Szövetségtől az ÁVH-ig. Múltunk 22. (2011: 3. sz.) 13–20.

¹⁷ Lásd később!

Turul Szövetség munkatáborai megrendezéséhez néhány száz pengős pluszjuttatást kapott Hóman Bálint minisztériumától.¹⁸

Anélkül, hogy tovább részleteznénk a hazai egyetemi munkaszolgálat mibenlétét, a táboréletet,¹⁹ összefoglalóan annyit érdemes megállapítanunk, hogy 1935 és 1939 között 40 munkatáborról van tudomásunk, 1942-ig ez a szám pedig 80 fölé rúgott (források hiányában a későbbiekben csak becsülni lehet, hogy a megszűnésig jócskán felülmúlta a 120-at).²⁰ A nyaranta, az ország területén szétszórva létező, 1–2 hónapig működő munkatáborok 1937 tavaszáig a Turul Szövetség – 1931 óta fennálló – Munkatábor Bizottsága szervezésében működtek. Ekkortól a sikereken felbuzdulva állami irányítás alá került a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alatt. Az általa szervezett, a Turul táborait céljaiban és tartalmában is kopírozó Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Munkatáborra, 1938 tavaszától – az évek során több VKM-rendelettel szabályozott – Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Önkéntes Munkaszolgálat (EÖM) 1944 tavaszáig működött a Magyar Királyság területén.²¹ Az EÖM történetének mégoly vázlatos ismertetése is szétfeszítené e tanulmány kereteit.

¹⁸ ELTE Levéltára, Állam- és Jogtudományi Kar Dékáni Hivatala, 7/c., TSZ kérelme a munkatáborok ügyében, 3980/1935–36

¹⁹ Szécsényi András: Az egyetemi munkaszolgálatosok táborélete. *Katonaújság* 3 (2012: 3. sz.) 6–13. és Szécsényi András: „Áldásos munkát!” Egyetemisták és főiskolások női munkaszolgálat. *Katonaújság* 3 (2012: 2. sz.), 38–46.

²⁰ Férfi és női munkatáborok tartózkodási helyei. *Kolozsvári Estilap*, 1942. július 20. 3. Továbbá: Szécsényi András: Egyetemi és főiskolai munkatáborok Magyarországon 1935–1939. In: *Visszatekintés a 19–20. századra*. Főszerk. Erdődy Gábor. Bp. 2011.; Szécsényi András: Egyetemi munkaszolgálat Magyarországon a Horthy-korszakban. *Történeti Muzeológiai Szemle* 11. (2011). 53–72.

²¹ 1937. évi 4.400. VKM sz. rendelet; 1938. évi 2. 500. VKM eln. sz. rendelet; 1939: II. tc. a honvédelemről; 1939. évi 3.100. VKM sz. rendelet; 1944. évi 8.830. VKM sz. rendelet.

Kozma Miklós és a munkatáborok

A fentiekben már utaltunk Kozma szerepére a Turul-munkaszolgálat kapcsán. A belügyminiszter nemcsak Gömbös iránti lojalitásból, hanem – minden jel arra mutat – valódi elkötelezettségből állt ki a diákmunkatáborok mellett. Kozma Miklós életrajzírója, Ormos Mária nem tulajdonított gyakorlatilag semmilyen jelentőséget annak, hogy az általa meglehetősen pozitív színben feltüntetett főhőse ennek révén a nemzetiszocialista törekvések egyik alapszisztémáját idealizálta. Ez ugyan még nem jelenik meg abban, hogy fiát, Dénest 1932 nyarán németországi munkatáborba vitette (s az eseményről Kozma beszámolt Gömbös Gyulának is),²² de abban már igen, hogy 1936-ban már egy RAD-táborba küldte. Utóbbi kapcsán Kozma Dénes kissé gúnyos hangvételben nyilatkozott Potsdamból a *Hitlerjugend* és a német munkaszolgálat náci szelleméről, ugyanakkor elismerően a tábori munkáról és a militarizmusról, amihez sóhajtván tette hozzá: „Sajnos, amit jó lett volna látni – egy koncentrációs tábort – nem lehet, de még németeknek sem. Azt kérdezték akkor, mikor ezt kérdeztem, hogy szadista vagyok-e? Szerintem és mások szerint is, akikkel beszéltem, még egy nagy reakciónak [sic!] kell jönni és legfőljebb 3 évig maradnak még ezek az állapotok.”²³

Kozma Miklós belügyminiszter dédelgetett tervéről, a náci mintájú kötelező munkatáboroknak a Duna-medencében történő létesítéséről, burkoltan beszélt politikai körökben, amint az sem volt titok, hogy Kozma a Turul-munkatáborok lelkes támogatójaként a Turul-fővezér, Végváry Józseffel kiváló nexusban állt.²⁴ Nem volt tehát véletlen, hogy amikor a magyar belügyi tárcavezető 1936 augusztusában hivatalos úton a német fővárosban tartózkodott (az olimpiai játékokat tekintette meg), megkereste Wilhelm Frick belügyminiszter adjutánsa, aki nyomban össze is hozott egy privát találkozót a két tárcavezető között. Az eszmecsereéről – legalábbis

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Belügyminisztérium – Kozma Miklós iratai (K 429) 16. csomó, 3. tétel. Levelezés a Kormányzósággal 1932. 21–22.

²³ A levél egyes részletét idézi: Ormos M.: Kozma Miklós i. m. 130.

²⁴ Szécsényi A.: Végváry József i. m. 16. és Kerepeszki R.: A Turul Szövetség i. m. 220–225.

Magyarországon – nem maradt fent irat, s úgy tűnik, maga Kozma sem verte nagydobra, amint azt sem, hogy megállapodtak: Kozma Miklóst és feleségét Frick decemberben saját rezidenciáján látja majd vendégül. A találkozó célja természetesen nem csupán a személyes szimpátián nyugvó találkozás volt a náci vezetővel: sokkal inkább a RAD-táborok testközelből való bemutatása, német részről pedig nyomásgyakorlás annak érdekében, hogy a magyarországi pángermán mozgalom kibontakozását ne akadályozzák.

Megjegyezzük, hogy Kozma általánosságban véve is szinte rajongott a németekért, csodálta nemzetalkotó erejüket, az általa tevékenynek és határozottnak látott nemzetkarakterüket. „A német a világ legkönnyebben kezelhető népe. [...] Még logikájában is a »miért igent« v.[agy] legalábbis a »miért mégis igent« keresi. Hisz és elhisz, mert akar hinni és vezetőit buzgalommal idealizálja.” –írta 1939-ben papírra vetett feljegyzéseiben.²⁵ Ezzel szemben szerinte – amint szintén nemegyszer nyilatkozott, így például 1938 májusában, az MTI vezetői értekezletén –

„Magyarországon az emberek többsége a »miért nem« előjellel van ellátva. Remekül meg tudja magyarázni mindenben – politikában, társadalmi és egyéb kérdésekben – hogy »miért nem«. Ennek a felfogásnak az oka részben konzervativizmus, részben tunyaság. Erre az álláspontra helyezkedve nem kell gondolkodnunk, nem kell felelősséget vállalnunk és nem lehet hibát elkövetnünk, ami igen kényelmes. Azonban a »miért nem« végeredményben a megálláshoz, a halálhoz vezet.”²⁶

Kozma egyébként belügyminiszterként különös helyzetben volt, s ez elképzeléseiben 1935-re kapkodáshoz, zavarhoz vezetett. Ormos Mária találó megfogalmazása szerint „kétlelkűvé” vált. Egyrészt alkotmányos alapon szemben

²⁵ MNL OL, K 429 45. csomó, 1–3. tétel. Kézzel írott napló: magánjellegű feljegyzések 1932–1941. 16.

²⁶ MNL OL, K 429 Mikrofilm-dobozszám: 3933. Adatgyűjtemény 1936–1940. 125.

állt a diktatórikus törekvésekkel, de ezt mégsem bírálhatta nyíltan. A nemzetiszocialista Németország és még inkább a fasiszta Olaszország számos társadalmi és gazdasági eredményét ugyanakkor őszintén csodálta.²⁷ A NEP szélsőjobboldali köreivel (Bárczay Ferencsel, Bánsághy-Velcsov Györggyel s főként Marton Bélával) pártján belül állandó harcot vívott, azok több ízben le is akarták mondatni.²⁸ Kozma ugyanis túlságosan radikálisnak ítélte meg a gömbösi központosítást s a Nemzeti Munkaközpont hatalmát. Tárcavezetőként – részben a népiek, részben a Turul Szövetség reformellenzékének hatására – maga is demokratikus gondolatokról tett tanúbizonyságot: a vidék szociális reformlépései, közegészségügyének fejlesztése, a közigazgatásnak a szociális hálóval való összehangolása felé tett lépéseket.²⁹ 1935–1936-ban vidéki körutakat tett, hogy első kézből értesüljön a falusi lakosság problémáiról. Két szakértő államtitkára, Johan Béla és Tomcsányi Kálmán segítségével számos idevágó jogszabályt, így a közegészségügyi törvényt hozatta tető alá. Népvédelmi céljaihoz, az általa vallott szociális igazságosság eléréséhez azonban nemcsak a fajvédő és népi eszmékből és a virágzó faluszociográfiákból merített, hanem Németországból is, ahol a munkaszolgálatot a népvédelem kulcsterepének tartották.

Amikor december 9. és 17. között sor került a hivatalos belügyminiszteri útra, Magyarországon kisebb meglepetést keltett, hogy nemcsak a német kisebbségi kérdések kerülnek majd napirendre. Pedig Frick már novembertől aktív levelezésben állt Kozmával, s november 12-i levelében kecsegtette magyar kollégáját, hogy a munkaszolgálatot is lesz lehetősége megismerni, ahogyan azt Kozma előzetesen kérte.³⁰

²⁷ L. Ormos M.: Kozma Miklós i. m. számos fejezetét!

²⁸ Eckhardt és a Marton-csoport akciója Kozma Miklós ellen. Hétfői Napló 1936. október 12. 2. és Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata. Szerk. Perneki Mihály. Bp. 1983. 156.

²⁹ MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3390. Adatgyűjtemény 1934–1936. 230–255. L. Kozma Miklós: Közegészségügyi feladatok az új évben. Népegészségügy 1936. január hó.

³⁰ MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 125–128.

Annál is inkább különös ez, hiszen a nem sokkal korábban hivatalba lépő Darányi-kabinetnek nem volt a munkaszolgálat kérdésében hivatalos álláspontja, ellentétben a német-üggyel.³¹ Az új miniszterelnökkel ráadásul – aki a RAD elvi ellensége volt – Kozma Miklós egyébként sem ápolta jó viszonyt s lenézően csak „ressortminiszternek” emlegette.³²

A berlini út

Kozma tisztában volt vele, hogy a német és magyar külügyminisztérium által szokásos módon jól előkészített utazásának valódi célját nem állíthatja be fő okként, de nem is tagadhatja le. Az út célja hivatalosan, amint ez a sajtóban is megjelent, elsősorban a magyarországi német kisebbség ügyének rendezése, valamint a német népegészségügyi rendszer megismerése és csak harmadsorban a munkaszolgálat megismerése volt.³³ Mackensen budapesti német követ november 28-i jelentése is a kérdés fontosságára mutat rá: „Számomra mindenekelőtt az a fontos, hogy Kozma úr Berlint azzal a felismeréssel hagyja el, hogy magyar részről a legrövidebb időn belül

³¹ A következő megtárgyalandó kérdésekről volt szó, s ez a történeti irodalomban jól feltárt kérdés: az erőszakos névmagyarosítás elleni magyar fellépés, Franz Basch szabad szervezkedésének meghagyása és főleg a német etnikumnak nagyobb szabadságjogok megadása, az UDV (Magyarországi Németek Népművelődési Egyesülete) autonómiájának növelése, különösen az oktatás terén. A legfontosabb iratok lelőhelye: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról, 1933–1944. Összeállította és sajtó alá rendezte Ránki György [et al.]. Bp. 1968. 167–194.

³² Hasonlóan megvetően emlegette számos alaklommal minisztertársát, Hóman Bálintot is. MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 33. Kozmával ellentétben a párttárs, szintén náciellenes Zsitvay Tibor házelnök Darányit „velejeig őszinte” férfinak tartotta, akit jellemzett a „konzervatív, józan gondolkodás, amelyben ugyan semmi maradiság sem volt, de annál több irtózás minden szélsőségtől egyaránt.” Magyarország 1921–1941. Zsitvay Tibor emlékiratai. Szerk. Sipos Péter. Bp. 1999. 262–263., 280.

³³ Ormos Mária szerint az utazás fő célja az volt, hogy „valamilyen értelmes megoldásra jusson a német kisebbségek ügyében. Ő még hitte, hogy ez lehetséges.” Ormos M.: Kozma Miklós i. m. II. 457. Kozma valóban hitt benne, de a források nem igazolják, hogy kizárólag ez lett volna az utazás fő célja.

nyomatékos és átütő dolognak kell történnie ha nem akarják, hogy máskülönben a német-magyar barátság hajótörést szenvedjen.”³⁴

Az MTI-nek közvetlenül elutazása előtt adott közleményében viszont úgy fogalmazott, hogy „amikor most a meghívásnak eleget teszek, ezt az alkalmat akarom felhasználni arra, hogy a közbiztonsági intézményeken kívül a birodalom közegészségügyi és szociális intézményeit, elsősorban a birodalom munkaszolgálatának szervezetét tanulmányozzam.”³⁵

Az utazást a hazai és a német sajtó gazdagon dokumentálta.³⁶ Az újságcikkek mellett a legtöbb információt Kozma saját, a tárcájáról 1937 tavaszán történt lemondását követően papírra vetett, 89 gépelt oldalra rúgó, *Miniszteri látogatásom Berlinben, 1936. december 9-17.* című feljegyzései adják.³⁷ Ez utóbbi részletesen beszámol a német munkaszolgálat működéséről, szervezeti felépítéséről – amit területi okokból most mellőzünk, s csupán az alábbi táblázat vázlatos áttekintésére szorítkozunk. Nem foglalkozunk azzal az igen érdekes kérdéssel sem, hogy Kozma milyen kritikusan viszonyult a Gömbös és Darányi-kabinetek nemzetiségi (német kisebbségi) politikájához, s – amint fentebb említettem – milyen megállapításokat tett a hazai pángermán mozgalommal kapcsolatban, hiszen a munkaszolgálat megismerése és propagálása mellett a hazai „német-kérdés” megnyugtató rendezése volt utazásának másik célja.³⁸ A visszaemlékezésből és Kozma egyéb irataiból az sejlik

³⁴ Mackensen budapesti követ jelentése Stieve külügyminisztériumi osztályfőnöknek, 1936. november 28. A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m. 167.

³⁵ Váratlanul kibővült Kozma Miklós belügyminiszter berlini látogatásának programja. Új Magyarország 1936. december 10. 2.

³⁶ Az utazás magyar és német sajtó-visszhangjához: MNL OL, K 429 Mikrofilm-dobozszám: 3930. Adatgyűjtemény 1934–1936. 209–240. és MOL OL, K 429 Mikrofilm-dobozszám: 3391. Adatgyűjtemény 1936–1940. egésze.

³⁷ MNL OL, K 429 Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1934–1936. 55. A szöveghez 1938. június 3-án még csatolt néhány idevágó dokumentumot.

³⁸ Amikor például Frick szóvá tette, hogy a magyar csendőrök nemrég vizsgálati fogságba helyezték, és bántalmazták a Magyarországra küldött pángermán agitátorok egyik hazai istápolóját, az itteni németiség egyik vezetőjét, Mühl Henriket, Kozma önérzetesen felelt: „Nagyon is elhiszem, hogy Mühl kapott egypár rettenetes pofont, de viszont higgyék el nekem, hogy ez a pofon, mely kétségtelenül alapos volt, mert magyar csendőr adta, nem a német kisebbségi emberek szólt. Az egy rendes magyar

ki, hogy e tekintetben németbarátsága dacára nem volt hajlandó semmiféle kedvezménybe belemenni. Mellőzzük különösen Gömböshöz, továbbá Hóman Bálinthoz fűződő, fokozatosan leromló viszonyának taglalását is. Fontosabbnak ítéljük ezúttal, hogy Kozmát milyen benyomások érték a RAD-dal kapcsolatban.

Kozma Miklós programja Németországban, 1936. december³⁹

december 9.	Megérkezés, protokoll, esti fogadás Wilhelm Fricknél Sztójay Döme és Konstantin Hierl jelenlétében.
december 10.	Protokoll, fogadások (Mackensen, Hierl).
december 11. ⁴⁰	1. Látogatás és tárgyalás a Belügyminisztériumban. 2. Látogatás a RAD berlin-grunewaldi központjába. 3. Rhin/Havelluch-i (3/95. sz.) és a naueni (7/95. sz.) munkatábor megtekintése. 4. Látogatás a RAD vezetők potsdami kiképzőiskolájában Sztójay Döme, Wilhelm Frick, Konstantin Hierl, Hans Georg von Mackensen és az Arbeitsgauführer jelenlétében.
december 12.	1. Látogatás a Gestapo berlini központjában Heinrich Müller és Werner Best társaságában. 2. A berlin-charlottenburgi Rendőrmúzeum megtekintése. 3. Egyéb intézmények felkeresése. 4. Fogadás Wilhelm Frick villájában.
december 13.	Részvétel az NSDAP berlini Winterhilfe Eintopfessen-jén.
december 14.	Látogatás és fogadás Gerhard Wagner Reichsärztführernél.
december 15.	1. Látogatás a birodalmi kancellárián: találkozó Adolf Hitlerrel, Hermann Göringgel és Joseph Goebbelszel. 2. Látogatás a Collegium Hungaricumban: találkozó Alfred Rosenberg-gel.
december 16.	1. Szabadidő: autós kirándulás a Berlin környéki tavakhoz. 2. Sajtófogadás
december 17.	Hazautazás.

csendőri pofon volt, amit kap más is.” MNL OL, K 429 Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 64.

³⁹ Programmok a berlini tartózkodás alatt. MNL OL, K 429 Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 210–215. Továbbá: Vollert belügyminisztériumi osztályfőnök feljegyzése Frick és Kozma belügyminiszter megbeszéléséről, 1936. december 17. A Wilhelmstrasse és Magyarország i. m. 191–192.

⁴⁰ Programm für Freitag, den 11. Dezember. Arbeitsdienst. MNL OL, K 429 Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 216–225.

Kozma Miklós és felesége, továbbá a kíséretét képező Johan Béla államtitkár és Boór Aladár miniszteri osztálytanácsos december 9-én érkezett meg a birodalmi fővárosba. Frick személyes vendégeként a náci belügyminiszter villájában helyezték el, szárnysegédként pedig rendelkezésére bocsájtottak egy SS-tisztet. Már aznap megjelent nála Konstantin Hierl, a RAD birodalmi vezetője, valamint Sztójay Döme berlini magyar követ és Wilhelm von Grolman *SS-Brigadeführer*. A következő napokban a magyar küldöttséget számos fogadáson, rendezvényen látták vendégül állami- és pártvezetők és a vendégségnek alkalma nyílt magas rangú vezetőkkel tárgyalni. Az utazás egyértelmű csúcspontja azonban a RAD grunewaldi székhelyére és potsdami kiképzőiskolájába, továbbá két RAD-táborba (naueni 3/95. számú és Rhin/Havelluch-i 7/95. számú munkatáborokban) tett látogatás volt, ahol – magyar küldöttségnek először és utoljára – teljes körű bemutatót tartott a német fél. Ennek célja az volt, hogy az egyébként is pozitív várakozással tekintő Kozmát lenyűgözzék, s ez sikerült is. „Amit láttam, messze felülmúlta várakozásomat. A szervezet egyszerű és a célnak megfelelő. Itt a munkaszolgálat dolgozó és gyakorlataikat végző emberei között igen szép órákat éltem át. Mily boldog lennék, ha ifjúságomban átélhettem volna a munkaszolgálatot.”⁴¹

A német munkaszolgálatban két célt látott megvalósulni, s mindkét szempontot érvényesíthetőnek vélte magyar bevezetés esetén is. Egyrészt nemzetgazdaságilag nyereséges közmunkát látott benne, másrészt pedig a fizikai dolgozók és az értelmiségiek „népegységének” megvalósulását, vagyis társadalomlélektani hasznát. Később így emlékezett:

„a látottak alapján most nem mondhatok mást, mint azt, hogy a kötelező formában megvalósított munkaszolgálat hatalmas nemzetnevelő intézmény, melynek semmi köze sincs a rabszolgasághoz. A munkatáborokban társadalmi különbségekre tekintet nélkül a legbajtársiasabb szellemben él együtt a

⁴¹ Vértesi Dezső: A magyar–német barátságot ünnepelte Berlinben Kozma Miklós és Frick német belügyminiszter. Budapesti Hírlap 1936. december 12. 1–2.

főiskolát végzett ifjúság a nép egyszerű gyermekeivel, ami az erkölcsi nevelés és fegyelmezés szempontjából egyaránt sokat jelent. Berlintonl másfél órára olyan területeken jártam például, amely terméketlen, vízzel elárasztott és tőzeges. [...] A munkatáborok roppant egyszerűek, de ugyanannyira tiszták, egészségesek és ízlésesek. Eszembe sem jutott – mondottam azután –, hogy a munkaszolgálatot nálunk is kötelezőleg bevezessük, ellenben érintkezést fogok keresni azokkal az ifjúsági csoportokkal és azokkal az egyesületekkel, amelyek eddig is végeztek önkéntes munkaszolgálatot és támogatni kívánom őket ebben az igen hasznos és üdvös működésükben. A falu egészségügyének, a zöldkeresztes mozgalomnak javára szeretném ezeket az ifjúsági munkatáborokat igénybe venni s velük az elhanyagolt falvak hasznára olyan munkálatokat végeztetni, amelyeket más módon egyelőre megoldani nem is tudunk. Természetesen az az irányelv, hogy ez a munka semmilyen vonatkozásban se támasszon versenyt a magángazdaságnak. Milyen nagy jelentősége volna pl. annak, ha ily módon elősegíthetnénk a jobb vízellátást, ha ezt a munkát bekapcsolhatnánk a falvak egészségügyének érdekében a szűnyogot termelő pocsolyák levezetésére, amire pénzt egyébként előteremteni amúgy sem tudunk, ha rendbe hozhatnánk vele a szegény emberek dűledező házait, ha elősegítenénk a temetőkultuszt stb. Ilyen értelemben magam is felhasználni kívánom az önkéntes munkaszolgálatot és minden tőlem telhető módon támogatni is fogom.”⁴²

A következő napokban pedig számos náci állami- és pártvezetőhöz ellátogatott. Egyebek mellett Werner Besttel, a német hírszerzés (*Abwehr*) vezetőjével és Heinrich Müllerrel, a Gestapo főnökével, a terrorszervezet berlini központjában találkozott. Ugyanígy ő volt az egyetlen magyar politikus a két világháború között, aki a birodalmi egészségügyi vezetőnél, Gerhard Wagnernél hivatalos látogatást tett.

⁴² MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 101.

Nála Kozma többek között az árja fajhigiéniai vizsgálatokról, az „értéktelen” zsidók és születési rendellenességgel rendelkezők kényszer-sterilizációjáról is ismereteket szerzett. A programsorozat jelentős részét a német fél természetesen előre megtervezte. Különös módon a birodalmi kancellárián, a Göring jelenlétében Hitlernél tett látogatását viszont csak a látogatása előtt két nappal korábban szervezte le Frick. A Kozmában kifejlődött általános pozitív benyomást Hitler koronázta meg: „Egy igen közvetlen, igen természetes, melegszívű, jó és hívő ember benyomását teszi. Semmi póz és közről megismerve csak közvetlenebb és szimpatikusabb.” A Führerrel való egyórás találkozó ugyanakkor nem tett rá – későbbi visszaemlékezése szerint – mégsem olyan lenyűgöző hatást, mint korábban Mussolini, aminek oka lehetett az is, hogy Hitler szokás szerint nem engedett beleszólást hosszú monológjaiba.⁴³

Az utazás következményei

Az út nem nyerte el a magyar kormány tetszését, hiszen Kozma sajtónyilatkozataiban a náci munkaszolgálat kötelező bevezetését javasolta. A december 17-én a Keleti pályaudvarra érkezett Kozmát még aznap kihallgatáson fogadta a miniszterelnök.⁴⁴ A belügyminiszter elfogult – hiszen ne feledjük, a kabinetből való kilépése után közvetlenül fogalmazta rosszkedvű szavait – emlékezése szerint

„Darányi végighallgatott és szokása szerint hallgatott. Illetve tett egy megjegyzést arra, amit interjúmban a munkatáborra mondtam. Én elmondtam neki, hogy arra a kérdésre, hogy gondolunk-e Magyarországon a bevezetésére, sem igennel, sem nemmel nem

⁴³ MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 82–88.

⁴⁴ Kozma Miklós belügyminiszter hazaérkezett. Esti Kurír 1936. december 19. 10.

válaszolhattam. Leghelyesebb feleletnek tehát azt tartottam, hogy ez pénzügyi kérdés, mert ez minden lehetőséget nyitva hagy. Erre ő igen komoran azt felelte, hogy ez nemcsak pénzügyi kérdés, mert ő a munkatábor gondolatának elvi ellensége. Egyébként is kevés és hűvös érdeklődést tanúsított és félreérthetetlenül éreztem a féltékenységet. Annál melegebben érdeklődött és köszönte meg munkámat a Kormányzó, akinek bőven és mindenről referáltam. A hadsereg és kisebbség[i] kérdéseken kívül őt elsősorban éppen am munkatábor és a rassenpflege [fajvédelem] kérdése érdekli.”⁴⁵

Bár a közvélemény előtt nem került sor bírálatra, a kormányhoz igen közel álló *Magyarságban* Kozma alapos megrovásban részesült: „De most fájdalmas megdöbbenéssel kellett olvasnom, hogy ön, nagyméltóságú belügyminiszter úr, a legspeciálisabban hitlerista politikai üzem alapelgondolását készül és iparkodik hazánkba átépíteni. Mert ezt elvonja a fizikai munkásoktól a munkát, militarizál és kényszermunkát valósít meg.” A kilétét felfedni nem akaró cikkíró nagyra becsülte ugyan a benne rejlő szociális szándékot, de ennek csak akkor van szerinte értelme, ha ez önkéntes alapon megy, különben csak „kényszermunkatáborról” beszélhetünk. Ilyenformán pedig rokonságot mutat az egyiptomi piramisépítő rabszolgák munkájával. „Véleményekkel nem lehet dómokat építeni, igaz, de higgye meg belügyminiszter úr, parancsuralommal sem. Nem igaz, ezerszer nem igaz, hogy nagyobb lesz ezáltal a szenvedők, a szűkölködők, a dolgozók kenye, ha szűkebb, kevesebb, kisebb lesz a szabadságuk.” Lehet – folytatta a szerző –, hogy a Kozma által hangoztatott magyar és germán néplélek létezik, mégsem igaz, hogy „a kényszermunkatábor eszméje valóban otthon van a teuton tájakon és dús virágokká varázsolja a Rajna térségeit.” Különösen fájdalmasnak tartja mindezt, mivel Kozma

⁴⁵ MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3931. Adatgyűjtemény 1936–1940. 96–97.

Miklós korábban alkotmányos talajon állt, aki ellenállt a diktatórikus törekvéseknek.⁴⁶

Kozma egyébként jóval később, 1938. május 21-én, az Imrédy-kormány hivatalba lépése után néhány nappal írott egyik baráti levelében is említi az esetet: „Ha Berlinben van olyan számár, aki Imrédy programját liberálisnak nézi, akkor azt be kell csukni a bolondok házába. Munkatábor, házasság előtti orvosi vizsgálat stb., stb., mind olyan programmpont, amit Berlinből visszajövet én deklaráltam és amitől Darányi úgy megijedt, hogy lecáfolt [sic!] a kormányajtóban.”⁴⁷

A baloldali ellenzék hasonlóképpen ellenezte „ennek a jellegzetes horogkeresztes intézménynek Magyarországon való bevezetését”.⁴⁸ A *Népszava* már kiutazását megelőzően megszéllőztette a kérdést és néhány éles hangú cikkben vont párhuzamot a nácik és a magyar kormány vélt szándékazonossága között, s erőteljesen kikelt Kozmának a RAD magyarországi átültetésére szőtt tervei ellen.⁴⁹ E híradások egyikében a következőképpen summázták ellenérzéseiket:

„Lehet az, hogy a munkanélküli segély hiányát munkaszolgálattal, magyarán kényszermunkával akarják pótolni? A munkaszolgálat ugyanis nem egyéb, mint díjtalan, vagy fillérekkel díjazott kötelező kényszermunka. Hatása: a gazdasági élet további sorvadása, a szabad vállalkozásokban meglevő keresetek csökkenése, a fizetett közmunkák megszűnése, vagy összezsugorodása, egyszóval: a legrosszabb és legsúlyosabb következmények.”

⁴⁶ Katona Jenő: Az új világ. Nyílt levél Kozma Miklóshoz, a kényszermunkatáborokról. Magyarország 1936. december 13. 7–8.

⁴⁷ MNL OL, K 429 27. cs. 10. tétel Vegyes politikai levelezés 1938. 169.

⁴⁸ A munkatáborok bevezetését nálunk még csak tervbe sem vették. *Népszava* 1936. december 18. 2.

⁴⁹ Kozma be szeretné vezetni Magyarországon a munkaszolgálatot. *Népszava* 1936. december 12. 5.; A belügyminiszter úr téved... *Népszava* 1936. december 13. 1., Mit akar tanulmányozni Kozma miniszter a horogkereszt birodalmában? *Népszava* 1936. december 10. 8.

Kéri, Kozma valljon színt, hogy valóban a kormány hivatalos álláspontját tolmácsolja, a belügyminiszter ugyanis nem magánember, aki „érzelevilágához legközelebb álló” dolgokat kényére tanulmányozhat.⁵⁰

Éles támadást intézett Kozma ellen korábbi fajvédő társa, Eckhardt Tibor is, aki Kozmát az őszi sajtóban néhány cikkben a kormány leggyengébb láncszemének nevezte, és a RAD népszerűsítése miatt diktatúrás törekvésekkel vádolta. S azt, hogy Kozmát mennyire bántotta a fenti bírálat, egyszersmind tovább foglalkoztatta a munkaszolgálat állami szerepvállalásának kérdése, néhány további momentum is bizonyítja. Legelőször is az, hogy Dénes fia német munkatáborokban eltöltött önkéntes tevékenységét (1938 nyarán a Brüssow „General Seydlitz” 2/90. számú táborban) továbbra is meleg szívvel támogatta.⁵¹

A fiától kapott levelekben kimerítő tájékoztatást nyerünk minderről. Az ifjú által papírra vetett pozitív kicsengésű szavakban egyedül a számára is elképesztő mértékű zsidó-ellenességet találta visszásnak, de egyébként „mindent összefoglalva a munkaszolgálat nagyon szép és nemes dolog, bár nekem szerencsém is van, mert egy különösen jó táborban vagyok. [...] Legvégül édesapámnak köszönöm meg, hogy alkalmat adott nekem a munkatábor és ezen keresztül a német nép és szellemének megismeréséhez.”⁵² 1938. május 19-én, az MTI vezetői értekezletén, az eucharisztikus világkongresszusra való készülődés jegyében is szóba hozta a kérdést. Ennek apropója az lehetett, hogy Darányival ellentétben Imrédy Béla programjába vette a (német mintájú) munkaszolgálat hazai kötelezővé tételét.

⁵⁰ Munkaszolgálat? Népszava 1936. december 10. 7.

⁵¹ A később, 1939-ben autóbalesetben meghalt fiú apja közbenjárására Mackensen tábornagy birtokára került s kiemelt figyelemben részesült. MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3934. Adatgyűjtemény 1936–1940. 173.

⁵² MNL OL, K 429, BM Kozma Miklós iratai. Mikrofilm-dobozszám: 3933. Adatgyűjtemény 1936–1940. 17.

„Imrédy Béla programját mindenki olvasta. [...] Ha valaki ezt a programot elolvassa, láthatja, hogy ennyire jobboldali programmal Magyarországon még egyetlen kormány sem mert jönni. Ki mert volna gondolni Magyarországon akár fél évvel ezelőtt is a nemzeti munkaszolgálat megvalósítására? Nekem az egyik régi és kedves ideám. Alkalmas arra, hogy egy sereg magyar bűnt és hibát kiküszöböljön. De más vonatkozásai is vannak és az emberek meg sem értik, hogy a jobboldali politika szempontjából micsoda erőt jelent. Imrédyről, aki tisztviselő volt, pénzember, a gazdasági élet egyik vezetője, aki egy egész életet konkrétumok keresztülvitelével töltött el és aki el tudta érni, hogy a Magyar Nemzeti Bank olyan kitűnően meg van alapozva, fel lehet tételezni, hogy nemcsak vezércikket ír, hanem amit mondott, azt meg is csinálja. Nekünk most fokozottabb energiával és odaadással kell szolgálnunk az ő programját, amely a jobboldali nemzeti realitások programja és amelyen keresztül az országot szolgáljuk.”⁵³

Kozma Miklós berlini utazása epizód a hazai diplomáciatörténetben. Mégsem állíthatjuk jelentéktelenségét.

Noha az egyöntetű tiltakozáshullám miatt Kozma lemondott a Turul-munkatáborok állami felügyelet melletti kötelezővé tételének tervéről, továbbra is – amint láthattuk – propagátora maradt az EÖM és a RAD eszméinek. Elvetett gondolatait a Darányit követő Imrédy Béla miniszterelnöksége alatt hullottak termékeny talajra: a kötelező munkaszolgálat intézménye az 1939. évi II. (honvédelmi) törvénnyel nyert megvalósulást, és eredeti arculatától eltérően

⁵³ MNL OL, K 429, Mikrofilm-dobozszám: 3933. Adatgyűjtemény 1936–1940., 132.

csakhamar a zsidók, nemzetiségek és a megbízhatatlanoknak tekintett elemek rendes katonai szolgálatot kiváltó megalázó háborús kényszermunkájává változott.⁵⁴

⁵⁴ Összefoglalóan l. „Fegyvertelenül álltunk az aknamezőkön...” Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. I–II. Szerk. Karsai Elek. Budapest 1962. és Lapátos hadsereg. A munkaszolgálat Magyarországon a II. világháborúban. Virtuális kiállítás. Készítette: Huhák Heléna. Budapest 2013. Holokauszt Emlékközpont: <http://musz.hdke.hu/>

András Szécsényi

MIKLÓS KOZMA AND THE LABOR SERVICE

The paper shows how Minister of the Interior Miklós Kozma became one of the most significant supporters of the German Labor Service (RAD). In the summer of 1936 he was asked by his German colleague Wilhelm Frick to visit an RAD-camp in Germany. Kozma was pleased and in October 1936 he made a week-long official visit in Berlin. During the visit he was shown an RAD-camp (near Berlin), which deeply impressed him. From the first half of the 1930's and especially after his personal experiences, Kozma wanted to adapt the nazi Labor Service System in Hungary.

The Hungarian Government did not support Kozma's efforts, although the Turul Association had established the Voluntary Labor Service for undergraduates in 1935, before Kozma's visit, and this was supervised by the State from 1937 to 1944 (called Voluntary National Labor Service). His plans were opposed by the left and liberal opposition as well.

Marchut Réka

„HELYZETÜNK REÁLIS KÜLSŐ ÉS BELSŐ SZEMLÉLETÉRE NEVELVE”

Gondolatok Európáról és benne Magyarország helyéről a *Magyar Szemle* hasábjain (1927–1944)

Szekfű Gyula az általa szerkesztett *Magyar Szemle* feladatait – egy alkalommal – ekképp jelölte meg: „helyzetünk reális külső és belső szemléletére nevelve, felkelteni tényleges szükségleteink iránt az érzéket abban a középosztályban, mely szinte teljesen megmerevedett már illúzióiban.”¹ Szekfű ezzel ismét éles kritikát fogalmazott meg a középosztállyal szemben, amely az objektív valóság reális szemlélése helyett az illúziókat kergette, és amelynek ebből következőleg „kevésbé érett külpolitikai elgondolásai” voltak.²

Aligha véletlenül Gratz Gusztáv hasonló gondolatot vetett papírra 1928-ban külpolitika és társadalom viszonyát elemezve, amikor a társadalom olyan irányú nevelését hangsúlyozta, amely által a külpolitikai kérdések megítélésére megfelelő látóhatárral, tájékozottsággal és ítéltőképesseggel rendelkezhet.³ Gál István 1941-ben azonban keserű bizonyítványt állított ki a társadalom ezirányú neveléséről: „mert a kiegyezés óta fokozatosan vesztett a nemzet a régi külpolitikai érzékéből és

¹ Szekfű Gyula: Németh László vagy az ifjúság vezetése. *Magyar Szemle* 10. (1936. október) 165.

² Szekfű Gyula: Népiség, nemzet és állam. *Magyar Szemle* 8. (1934. szeptember) 10. Újraközli: A magyar állam és a nemzetiségek 1848–1993. Szerk. Balogh Sándor – Sipos Levente. Bp. 2002. A két világháború közötti szövegeket válogatta és jegyzetelte Pritz Pál. 598–605. Illetve l. még: Szekfű Gyula: Nép, nemzet, állam. Válogatott tanulmányok. Vál., szerk., jegyzetelte: Erős Vilmos. Bp. 2002. 197–207. A továbbiakban – minden újraközölt cikk esetében – az eredeti megjelenés oldalszámait közöljük.

³ Gratz Gusztáv: Külpolitika és társadalom. *Magyar Szemle* 2. (1928. február) 99.

öntudatából, akkor szomorúan kell belátnunk, hogy a két világháború között igen kevés történet helyzetünk és sorsunk megfigyelésére külföldi vonatkozásokban.”⁴

Ez a bizonyítvány azonban évtizedek múltával sem lett jelesebb. A magyar történetírás és benne Pritz Pál a 2006-ban megjelent, magyar külpolitikai gondolkodással foglalkozó, általa szerkesztett kötetben ugyanezt a képet tárja az olvasó elé: „A szükséges kitekintés, a nemzetközi horizont hiányát lépten nyomon lehet tapasztalni.”⁵ A kötetet azzal a meggyőződéssel bocsátotta a remélt széles közönség elé, „hogy segítséget adhat a mai és holnapi külpolitikai gondolkodás jobbításához is”.⁶ Könnyedén megláthatjuk a hasonlóságot Szekfű Gyula és Pritz Pál szándékai között: nevelni helyzetünk reális külső és belső szemléletére.

Jelen tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy az 1927-ben meginduló *Magyar Szemle* cikkei mennyiben segítették vagy rontották a társadalom reális helyzetfelismerésének képességét, figyelembe véve természetesen azt, hogy az olvasóközönségét a társadalomnak nem túl népes szelete, – Szekfű szavaival élve – a középosztálybeli intelligencia egy része jelentette, ám ennek az intelligenciának (a rendszer jellegéből, a társadalom hatalmi viszonyaiból adódóan) nagyon fontos szerepe volt a társadalom tudatformálásában.

Munkánk forrásbázisát a *Magyar Szemlében* 1927–1944 között megjelent azon cikkek adják, amelyek kifejezetten az európai problémával és Magyarország Európán belüli helyével foglalkoznak. Közel félszáz cikkről van szó. Ezek ismeretében, ám terjedelmi korlátok okán közülük csak az általunk legjelentősebbeknek vélt írásokkal foglalkozunk. A tanulmányok kronológiai eloszlása nem egyenletes. A lap indulásának első éveiben írások sokasága foglalkozott a kérdéskörrel. Ennek több oka is van. Egyrészt a folyóirat arculatának érzékeltetésében fontos szerepet kaptak a külpolitikával foglalkozó munkák, mintegy jelezve azt az ideológiai irányt is, amit a

⁴ Gál István: Középeurópai folyóirat Amerikában. *Magyar Szemle* 15. (1941. december) 423.

⁵ Pritz Pál: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. In: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században. Szerk. Pritz Pál – Sipos Balázs – Zeidler Miklós. Bp. 2006. 19.

⁶ Pritz Pál: Bevezető. In: Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században i. m. 7.

lap képviselt. Másrészt a magyar külpolitika 1927-től közismerten nyíltan kezdte feszegetni a trianoni kereteket, s ez értelemszerűen nyitott teret Magyarország Európán belüli helyéről szóló elképzeléseknek. Harmadrészt pedig – és bizonyos mértékig az előzővel is összefüggésben – az 1920-as évek második felében felerősödő páneurópai gondolatra is válaszolni kellett a magyar közvélemény előtt. Az 1930-as évek első felében az országban a különböző ideológiai színezettel bíró elképzelések adtak keretet a *Magyar Szemle*ben is folyó diskurzusoknak. Az 1930-as évek második felétől, nyilvánvaló összefüggésben Magyarország szűkülő külpolitikai mozgásterével, az ilyen irányú elemzések száma is megcsappant; a második világháború kitörését követően pedig szinte elenyészett. Bár jól tudjuk: ebben az időszakban igen jelentős viták folytak Közép-Európáról/Kárpát-Európáról. Ezek közül az egyik legjelentősebb az 1940-es *Magyar Nemzet*-vita,⁷ amely a *Magyar Szemle* hasábjain reflektálatlan maradt. Ám ugyanígy nem foglalkozott a lap az 1942/1943-as szárszói konferenciával sem.⁸

Ennek okai nyilván összetettek, a leglényegesebbnek azonban azt tartjuk, hogy az a konzervatív-liberális eszme, amit a *Magyar Szemle* képviselt – és nemcsak képviselt, hanem egyfajta ideológiai mérce is akart lenni olvasói számára –, az 1930-as évek végére és a háború éveiben sokat veszített a társadalmon belüli jelentőségéből. 1939-ben főszerkesztőváltás történt: Szekfű Gyula (betegsége okán⁹) helyett Eckhardt Sándor irodalomtörténész vette át a lap vezetését.¹⁰ Szekfű 1941 karácsonyán már cikket írt a *Népszavában*, 1942-től részt vett a Magyar Történelmi

⁷ A vitáról részletesen lásd: *Varannai Zoltán*: Közép- és Kelet-Európa koncepciók a két világháború közötti Magyarországon – Az 1940-es Magyar Nemzet-vita alapján. In: *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Szerk. Fedinec Csilla. Bp. 2002. 63–76.

⁸ Szárszóról és a népiekről sok helyről tájékozódhat az olvasó. E számunkban pedig lásd: Péterfi Gábor *A szárszói konferencia külpolitikai vonatkozásai* című tanulmányát.

⁹ *Sonnevend Péter*: Művelődés, olvasás és könyvtár a Magyar Szemle (1927–1944) című folyóiratban. 1. rész. Könyvtári Figyelő 2011/3. <http://ki.oszk.hu/kf/2011/10/muvelodes-olvasas-es-konyvtar-a-magyar-szemle-1927%E2%80%931944-cimu-folyoiratban-1-resz/> (2014.06.15.)

¹⁰ Az 1939-ben megjelenő, Szekfű által szerkesztett *Mi a magyar?* című tanulmánykötetben mindketten publikáltak.

Emlékbizottság munkájában, 1943–1944-ben pedig *Valahol utat veszítettünk* címmel fogalmazta meg gondolatait a *Magyar Nemzet*ben. Szóval – tehetjük hozzá – a betegség nem akadályozta meg Szekfűt a sokkal lényegesebben: a rendszerrel történő, kezdődő szembefordulásában. A szerkesztőbizottság alelnökeként azonban továbbra is befolyással volt a *Magyar Szemlére*. 1943-ban pedig Szekfű Gyula 60. születésnapján a *Magyar Szemlének* tematikus különszáma jelent meg, amelyben Bethlen István köszöntötte a történészt.¹¹

Európa és Magyarország kapcsolatával foglalkozó cikkek áttekintése során kirajzolódnak a téma hívószavai: a Kelet–Nyugat kettősség, a turanizmus előretörése, Magyarországnak – korabeli szóhasználattal élve – a Duna-medencében betöltött (a valóságban nem létező) vezető szerepe, a páneurópai gondolat, közép-európai problematika, Ottlik László Új Hungáriája. Mindezek egy nemzeti önképet is tükröznek, azonban a helyzetünk reális értékelésében fontos szerepet kap a külföld rólunk alkotott képe is, ezért vizsgálatunk körébe bevontuk azokat a lényegesebb cikkeket is, amelyek a külföld magyarságképét elemezték. Pritz Pál több ízben figyelmezteti tanítványait arra, hogy eszmetörténetet nem lehet köztörténet nélkül művelni, és ennek az intenciónak a figyelembevételével górcső alá vettük azokat a fontosabb írásokat is, amelyek a gyakorlati külpolitikával foglalkoztak.

Elmélet

Vizsgálatunk elméleti kiindulópontjául Gratz Gusztáv már idézett *Külpolitika és társadalom* című cikke szolgál. Gratz ebben a modern politika és az ország társadalmának eszmei közösségét hangsúlyozta, mert „[a]ki a nagy kérdésekben nem gondolkodik úgy, mint a nép, amelyet kormányoznia kell, az terméketlen talajra veti

¹¹ Bethlen István: Előszó. A 60 éves Szekfű Gyula köszöntése. *Magyar Szemle* 17. (1943. május) 225–226.

el a magot és hiába várja, hogy az ki is keljen.”¹² Gratz természetesen helyesen jegyzi meg, hogy Magyarországon nem lenne elképzelhető olyan kormány, amely a trianoni szerződés revízióját akkor sem kívánná, ha arra lehetőség adódna. Gratz ugyanakkor elmulasztja annak az igazán számba veendő tényezőnek a megemlítését, hogy a kormányzati politika korifeusainak mily nagy szerepe van a társadalom külpolitikai gondolkodásának az alakításában. A kisállami léttel való szembenézés nem csupán a „kisember”, hanem – és elsősorban – a politika szintjén sem történt meg. A birodalmi tudat továbbélése jelentette azt az eszmei közösséget, amely teljes mértékben illúziókra épült és gátolta a helyzet valóságának felismerését. Pritz Pál ennek a birodalmi tudatnak a pozitív vonásait is kiemeli, és utal azokra a konkrét külpolitikai lépésekre, amelyek „tartást ad[nak] a továbbéléshez, méltóságot kölcsönöz[nek] a korszak nagyhatalmaival szembeni gerinces viselkedéshez.”¹³ Eszmei közösség a békerevízió igényében létezett, ám annak módjában és mértékében bizony jelentős eltérések mutatkoztak. A társadalom széles rétegeivel való teljes eszmei közösség pedig a Horthy-kor politikai rendszerének adottságai és feszítő társadalmi ellentétei miatt hiányzott. Gratz Gusztáv elképzelése tehát sokkal inkább egy vágyat fejezett ki, mint egy reális helyzetértékelést.

Az elmélet és gyakorlat összefüggéseire hívta fel a figyelmet Técsői Móricz Kálmán, a Magyar Külügyi Társaság tekintélyes tagjának 1938-as írása, amelyben a külpolitikai célkitűzéseknek a realitását elemezte.¹⁴ Móricz szerint vannak évszázados külpolitikai célkitűzések, és ezt Leopold von Ranke történeti ideatanából vezette le. Ezeket a nagykonceptiójú elgondolásokat Móricz „a nemzet jövőbe vetített történelmé”-nek nevezte, és megkülönböztette a gyakorlati külpolitikától. Sikeres külpolitikáról azonban akkor beszélhetünk, ha e kettő összeér. Hazánk centrális európai helyzetéből adódóan a nyugati és keleti világot elválasztó

¹² Gratz G.: Külpolitika és társadalom i. m. 99.

¹³ Pritz P.: Magyar külpolitikai gondolkodás i. m. 15.

¹⁴ Técsői Móricz Kálmán: Évszázados külpolitikai célkitűzések. Magyar Szemle 12. (1938. február) 105–113. Móricznak egy évvel korábban jelent meg monográfiája *Évszázados külpolitika* címmel.

határvonalon élünk, így ezer év óta ugyanazon külpolitikai problémával állunk szemben: keleti és nyugati erők egyensúlyozása, a Kárpát-medencébe törő erővonalak egymás ellen való kijátszása, párhuzamos fejlődésbe terelése és a közöttük való biztonságos elhelyezkedés – fogalmazott Móricz.¹⁵ Véleménye szerint Mátyás királlyal bezárólag, amíg létezett önálló magyar külpolitika, a gyakorlati politika meg tudott felelni az általános célkitűzéseknek, ám ezt az elveszített önállóságot csak Trianonnal kaptuk vissza.

Ezt a megállapítását azonban Hanák Péter, Diószegi István kutatásai, illetve az azokat – többek mellett – újfogalmazó Pritz Pál írásai ismeretében korrigálnunk kell, mert bár az ország függetlenségét valóban Trianon adta vissza, ám „a dualista berendezkedésű Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikai irányvonalának kialakítására a korabeli magyar uralkodó köröknek számottevő befolyásuk volt”.¹⁶ A Trianonnal visszanyert önálló államiságunkat pedig Szekfű ironikus humorral illeti: „a történeti igazság beteljesült, mi is szabadon ápolhatjuk immár függetlenségünket és önálló népiségünket; még csak az hiányzik, hogy Trianon napján gyászistentisztelet helyett Tedeumot tartsunk.”¹⁷ Móricz azonban korának több jelentős politikai szereplőjével ellentétben nagyon helyesen látta, hogy a teljes békerevízió megvalósulása esetén is, Magyarország csak középállam lenne Európában, és nem csak európai, hanem közép-európai szinten is jelentős külpolitikai problémákkal találná szemben magát.

Reálpolitika

Az első világháborút követően nem csak Magyarország helyzete változott meg gyökeresen, hanem az európai hatalmi struktúra is átalakult. A 19. században az

¹⁵ Uo. 108.

¹⁶ Pritz Pál: Magyar diplomácia a két háború között. Bp. 1995. 9.

¹⁷ Szekfű Gy.: Népiség, nemzet és állam. i. m. 11.

európai rendet fenntartó hatalmak közül a cári birodalom, a török birodalom, valamint az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlott. Németország ugyan potenciális nagyhatalom maradt, ám másfél évtizedre jelentősen meggyengült. Beköszöntött a nemzetállamok kora, amelyben Lengyelország újjászületett, ám az új „nemzetállamok”, köztük a kisantant-országok is alaposan meg voltak terhelve elégedetlenkedő nemzeti kisebbségekkel. Csupán Franciaország és Nagy-Britannia maradt addigi rangjában. Ám az utóbbi korábbi világpolitikai pozíciója alaposan meggyengült, s a formailag legtöbbet nyerő Franciaország pedig képtelennek bizonyult arra, hogy európai hegemon helyzetét hosszabb távra megőrizze. Az új hatalmi rendet, amely döntően brit és francia bábáskodás mellett született, a Nemzetek Szövetsége volt hivatott fenntartani és ellenőrizni, miközben London és Párizs számos esetben alapkérdésekben is eltérő politikát folytatott.

Franciaország és Olaszország között érdekellentét feszült, mert Róma „megcsonkított győzelme” miatt elégedetlenkedett, ám továbbra is a Balkán volt és ezzel is összefüggésben a közép-európai befolyás megszerzése. Gratz Gusztáv igen tömören, lényegre látóan írta le azt a helyzetet a Balkánon, ami Magyarország sorsát illetően is befolyással bírt:

„Olaszországnak Jugoszláviával szemben való ellentéte nem valami elszigetelt jelenség, amely lokalizáltan kezelhető. Hátterében ott lappang a francia-olasz ellentét, [...] a francia-olasz ellentét mögött egy még ennél is komolyabb ellentét lappang, az, amely Anglia és Franciaország között áll fenn. Ezek a nagy világpolitikai összefüggések, amelyek komor felhőkként borítják be körülöttünk a politikai látóhatárt, mindenesetre még fokozottabb óvatosságra ösztönöznek.”¹⁸

¹⁸ Gratz Gusztáv: Déleurópai problémák. Magyar Szemle 1. (1927. december) 349.

Európa a *status quo*-t fenntartani és azt felbomlasztani akaró államokra szakadt. Mi ez utóbbi táborban foglaltunk helyet, míg a körülöttünk lévő kisantant államok és Lengyelország az előbbiben. A felbomlasztáshoz azonban előbb integrációra volt szükségünk.

Olaszország az 1920-as évek elején még a többi antanthatalommal azonos külpolitikát folytatott. Németország akkor még a nagy nemzetközi nyomás alól a teljesítési politikájával akart szabadulni, következőleg nem nyújtott támaszt Magyarországnak. A szomszéd országok szövetsége Magyarország megmozdulásait lehetetlenné tette. Ausztria túl gyenge volt, és sokkal inkább a Németországgal való egyesülésre figyelt. Ebben a helyzetben – Gratz Gusztáv szerint – Magyarországnak két alternatívája volt: az egyik a kisantant-államokkal való békés együttélés, a másik pedig kivárni a revízió lehetőségét. Választhatott a közép-európai és az európai politika között.¹⁹

Gratz részletesen bemutatta a két koncepció jellegzetességeit, ám azáltal, hogy az előbbi célját negatívnak, az utóbbiét pedig pozitívnak bélyegezte, egyértelműen állást foglalt és tulajdonképpen belesimult abba a bethleni koncepcióba, amit a *Magyar Szemle* szócsőként hirdetett. Eleve problematikusnak érezzük a békereviziós alternatívát európai politikának nevezni, amikor – amint azt fentebb említettük – Európa két táborból állt. Ez az engesztelhetetlen helyzet hatott bénítóan a Gratz által közép-európai koncepciónak nevezett alternatíva gyakorlati megvalósulására is. Ezért – idézzük Pritz Pál szavait – „a két világháború közötti Magyarországnak nem volt reális külpolitikai alternatívája”.²⁰ Európa azon államaiban, amelyek a *status quo* fenntartásában voltak érdekeltek, az európai gondolatot – főleg az 1920-as évek második felétől – a páneurópai gondolat jelentette.

¹⁹ Gratz Gusztáv: Bethlen külpolitikája és kisebbségi politikája. *Magyar Szemle* 8. (1934. október) 108–135. A cikk elemző bemutatását lásd: Pritz Pál: Gratz Gusztáv Bethlen Istvánról. In: *Magyar évszázadok. Tanulmányok Kosáry Domokos 90. születésnapjára*. Szerk. Ormos Mária. Bp. 2003. 248–260.

²⁰ Pritz Pál: Magyarország helye a 20. századi Európában – a magyar külpolitika esélyei. In: *Uő: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok*. Bp. 2005. 114.

Azzal együtt, hogy Gratz Gusztáv – amint már említettük – belesimult a bethleni koncepcióba, a rá jellemző higgadtsággal finom kritikát is megfogalmazott Bethlennel szemben.

„Politikájának alapvonása bizonyos optimizmus volt, amelynek világában Magyarországot erősnek, szomszédjait gyengének látta. Ennek az optimizmusnak legmélyebb alapja annak felismerése volt, hogy Magyarország geográfiai helyzeténél fogva Európa e részén nálunk nélkül tartós békét nem lehet teremteni. Ebben az optimista hitében kevésbé volt érzéke olyan felfogások iránt, amelyek szerint Magyarország exponált geográfiai helyzete nemcsak bizonyos tromfokat ad Magyarország kezébe, hanem veszélyeket is rejt magában.”²¹

Gratz széles körű külpolitikai vértettségével láttathatta volna Bethlen optimista hitének a veszélyeit és gyengéit is, de nem tette.

1922-ben Magyarország ugyan felvételt nyert a Népszövetségbe, 1924-ben megkapta a népszövetségi kölcsönt is, ám a külpolitikai elszigeteltségből csak az 1927-ben Olaszországgal kötött állandó béke és barátsági szerződéssel tudott kitörni, és ugyanebben az évben feloldották az ország nemzetközi katonai ellenőrzését is. Az Olaszországgal kötött szerződés Magyarország szempontjából természetesen döntő fontosságú volt, ám látnunk kell azt is, hogy ez a szerződés Róma szempontjából csak egy volt a térség többi államával kötött szerződések közül (1924 Csehszlovákiával, 1926 Romániával, Albániával kötött szerződést). Románia és Jugoszlávia Olaszország számára a francia érdekek ellensúlyozása miatt sokkal fontosabb volt. Gratz Gusztáv ebben is nagyon helyesen látott: „Magyarország igen

²¹ Gratz G.: Bethlen külpolitikája i. m. 113–114.

értékes figura az olasz politika sakktábláján, de nem olyan, amellyel egymagában a játszmát meg lehet nyerni.”²²

Páneurópai gondolat²³

Az 1920-as évek második felében Európa *status quo*-t fenntartani kívánó táborában egyre nagyobb bázisa lett a páneurópai gondolatnak. Európa egységesítésének kérdése két megközelítésben is jelentkezett: egyrészt gazdasági egység megteremtését célozták, másrészt pedig a gazdasági kérdések mellett a politikai, föderalisztikus átalakulást javasolták.²⁴ Pongrácz Kálmán ügyvéd, a „harmincévesek” vezéralakja²⁵ 1937-ben a gazdasági és politikai szerveződések és azoknak sikerét/sikertelenségét látva ekképp fogalmazott: „A pusztán politikai kapcsolatokról tehát csak nehezen születhetik szorosabb gazdasági összeköttetés, míg fordítva viszont: gazdasági kapcsolatokról könnyen adódhatik politikai barátság, ha ezek a gazdasági szálak olyan szorosra lesznek szőve, hogy elszakításuk mindkét félre érzékeny, esetleg pótolhatatlan veszteséget jelent.”²⁶

A mozgalom megindítója a bécsi Coudenhove-Kalergi Richard gróf, aki 1923-ban *PanEuropa* című könyvében fejtette ki először az Európai Egyesült Államok eszméjét. Elgondolásának vezérfonala: ha Európa nem találja meg belső gyógyulásának útját, akkor egy újabb háborúba sodródik, amelynek a kimenetele még borzalmasabb lesz, az addiginál. Coudenhove Európájában Anglia és a

²² Gratz G.: Bethlen külpolitikája i. m. 122.

²³ A témáról bővebben lásd: Bóka Éva: Az európai egység gondolat fejlődéstörténete. Bp. 2002.; valamint Ormos Mária: Gondolatok a Dunai-régióról és az európai egységről az 1920–1930-as években. In: Magyar évszázadok i. m. 219–233.

²⁴ Ormos Mária: Közép-Európa. Volt? Van? Lesz? Bp. 2007. 97.

²⁵ Saád József: Magyar Szemle. Repertórium és tartalomelemzés II. Mutatók és tematikus válogatás. Bp. 1989. 157.

²⁶ Pongrácz Kálmán: A dunai államok gazdasági kapcsolatai. Magyar Szemle 11. (1937. február) 131.

Szovjetunió nem kapott helyet. Az államszövetségben belül az egyes országok nemzeti szempontból önállóak lettek volna.²⁷

A két legérdekeltőbb fél az egységes Európában Franciaország és Németország volt az 1920-as évek leginkább első felében. A francia–német együttműködés szellemében mindketten támogatták az egységesítő elképzelést. Párizs számára a gazdasági előnyök mellett biztonságot is nyújthatott volna, Berlin számára pedig – taktikai okokból – a *Mitteuropa*-tervbe²⁸ illeszkedhetett. (Egy német vezetésű Mitteleuropa létrehozását a franciák nyilván nem engedték volna.) Ausztria a terv kedvező németországi fogadtatása miatt rokonszenvezett vele. A közép-európai térség többi államai pedig eltérően fogadták. Csehszlovákiában ambivalensen, Romániában nagy rokonszenvvel, Lengyelországban elutasítóan, a többi államban pedig nem vagy csak alig foglalkoztak vele. Ezek közé tartozott Magyarország is.²⁹

Az első páneurópai kongresszust 1926-ben rendezték Bécsben. Ezen a kongresszuson magyar részről Lukács György volt jelen, a magyar páneurópai csoport vezetője, de a hivatalos politikai körökből részt vett pl. Gratz Gusztáv is.³⁰ A bécsi kongresszussal kapcsolatban gróf Apponyi Albert a *Pesti Napló* 1926. október 10-i számában kritikával illette azokat, akik komolytalannak minősítik a páneurópai törekvéseket, mert ez „az európai népek helyzetéből folyó valóságos szükséglet felismerése.”³¹

²⁷ Ruttkay László: Páneurópai törekvések. Magyar Szemle 3. (1929. szeptember) 27–28.

²⁸ Több *Mitteuropa*-terv is született a századfordulón. A legjelentősebb tervet Friedrich Nauman fogalmazta meg *Mitteuropa* című dolgozatában. A többi *Mitteuropa*-tervtől abban különbözött, hogy bár Németország vezetésével, de mégis az integrált nemzetek egyenjogúságával képzelte el Közép-Európát. Magyarországon a meghatározó politikai körök elutasították a tervet, Jászi Oszkár ellenben lelkesedett érte, amit politikai ellenfelei fel is róttak neki. Részletesebben l. Irinyi Károly: A Naumann-féle „Mitteleuropa”-tervezet és a magyar politikai közvélemény. Bp. 1963.; Litván György: Jászi Oszkár. Bp. 2003.; Ormos M.: Közép-Európa i. m. 50–53.; Pritz P.: Magyar külpolitikai gondolkodás i. m. 37–38.

²⁹ Ormos M.: Közép-Európa i. m. 98.

³⁰ Ruttkay L.: Páneurópai törekvések i. m. 27.

³¹ Ruttkay L.: Páneurópai törekvések i. m. 29.

1929. szeptember 5-én a Népszövetség közgyűlésén Aristide Briand francia külügyminiszter az európai egység mellett szállt síkra és megígérte az Európai Egyesült Államokra vonatkozó terv kidolgoztatását, amely nyolc hónappal később jelent meg. A *Magyar Szemlében* többen is reflektáltak Briand tervére. Elsőként 1929 szeptemberében a jogász Ruttkay László foglalta össze a páneurópai törekvések történetét. Ruttkay kifejtette, hogy Magyarországon a páneurópai mozgalomnak igen szűk bázisa van, és a mozgalom célja és lényege a széles közvélemény előtt még nem ismeretes. „Európának az Európai Egyesült Államok megalakítása végett történő új politikai elrendezése alkalmat adna a magyar kérdésnek szőnyegre hozására és ezáltal megnyithatná az utat a magyar nemzet jogos aspirációinak kielégítése felé.”³² Ruttkay ezzel ugyanolyan illúziókat kergetett, mint a magyar társadalom nagy része, sőt ezáltal a magyar illúziót még tovább táplálta. Tette ezt annak ellenére, hogy ő maga is nagyon pontosan megfogalmazta a magyar gyanakvás és idegenkedés okát a páneurópai gondolattól: gyanús volt azért, mert az utódállamok több vezető politikusa rokonszenvezett a tervvel, valamint a határok sérthetetlenségének alapelvéből indult ki Briand koncepciója.

Gratz Gusztáv a memorandum megjelenése után foglalkozott a kérdéssel a *Magyar Szemlében*. Gratz a megelőző évtizedek történeti fejlődéséből mutatott rá az egységesítés szükségességére. A nemzetiségi elv generálta differenciálódás alakította ki a vágyat az integrálódásra, amelynek elsősorban gazdasági okait látta. Ormos Mária megállapítása szerint Gratz „határozottan támogatta Briand kezdeményezését”,³³ ám épp az Ormos által hivatkozott cikkben Gratz – annak ellenére, hogy ő is szükségét érezte az egységesítésnek – ellenvetéseit fogalmazta meg a megszületett páneurópai elképzelésekkel szemben. Coudenhove Páneurópáját azért bírálta, mert szerinte az utópisztikus, elhomályosítja a nemzeti érdeket és radikális baloldali pártokban talál támaszt. Ez azonban messze nem volt így, és ezt

³² Ruttkay L.: Páneurópai törekvések i. m. 26.

³³ Ormos M.: Gondolatok a Dunai régióról i. m. 225.

minden bizonnyal Gratz is jól tudta. A Briand-féle javaslatot pedig a Népszövetség egyszerű másolatának tartotta. Gratz azonban joggal kifogásolta, hogy Briand rendszerében elsősorban a győztes nagyhatalmak és azok barátainak az akarata érvényesül. Levonta a következtetést: „Briand konkrét javaslataiban sok örömünk nem lehet.”³⁴

1931 márciusában Teleki Pál fogalmazta meg gondolatait a páneurópai elképzelésekkel kapcsolatban. Először is figyelemreméltó Teleki Európa-felfogása: „Európán csak a tagolt, atlanti, sokállamú nagytájat értem, amelyet Nyugat- és Közép-Európának szokás nevezni – Oroszország nélkül.”³⁵ Teleki esetében ez alkalommal a politikus felülkerekedik a földrajztudóson, hiszen földrajzi értelmében az Urálig tart Európa. Telekinek ez az alapállása tulajdonképpen nem különbözött Coudenhove-étól, aki a Szovjetuniót szintén nem vonta volna bele az európai államszövetségbe. Teleki ezt az álláspontot már 1929-ben kifejtette Breslauban.³⁶ Szerinte – olvashatjuk a *Magyar Szemlében* – az európai integrálódási folyamat természetes szükségszerűség, amelynek elsődlegesen gazdasági okai vannak, ám a széttagság miatt az európai öntudat kifejlődése nem lesz tömegjelenség. Ebből a gondolatából következik – és tulajdonképpen ez lesz a páneurópai elgondolások kritikája –, hogy nem lehet az Amerikai Egyesült Államok mintájára létrehozni az Európai Egyesült Államokat, mert míg „az amerikai életegység asszimilál, az európai differenciál”.³⁷ Gratzhoz hasonlóan Teleki is a népszövetségi rendszer másolatának tartotta az új Európa-tervet, amely a „jelenbenlátás hibájában” szenvedett, de elismerte, hogy az egy jelentős lépés az európai tömörülés felé.

A reálpolitikus Gratz-ot és Telekit követően a történetfilozófus Joó Tibor is publikált cikket a folyóiratban. Már a címe is elméleti gondolatmenetet sejtet: *Mit értsünk „Európa” alatt?* Földrajzi, néprajzi, antropológiai szempontból próbálta

³⁴ Gratz Gusztáv: A páneurópai gondolat és Briand emlékirata. Magyar Szemle 4. (1930. július) 210–219.

³⁵ Teleki Pál: Az európai probléma. Magyar Szemle 5. (1931. március) 209–220. Újraközl: Helyünk Európában I. kötet Szerk. Berend T. Iván – Ring Éva. Bp. 1986. 214–226.

³⁶ Teleki Pál: Európáról és Magyarországról. Bp. 1934. 79.

³⁷ Teleki P.: Az európai probléma i. m. 216.

definiálni a kontinenst, amelynek egységét csak a közös múlt adhatná, ám ezt az egységet a közös jelen töri darabokra – fogalmazott Joó. A reáleg gondolatokon messze túllépve illúziókat kergetett, amikor arról írt, hogy az európai egység megteremtése folytatódhatna az egyetemes emberi egység létrehozásával, ahol az emberi közösségek minden formája megszűnne. Ő maga is tudta, hogy mindez csak illúzió, de ezzel egy polcon lévőnek tekintette a páneurópai elképzeléseket is.

Török Árpád, a *Pester Lloyd* munkatársa 1940-ben már a világpolitika merőben megváltozott konstellációjában tekintett vissza a páneurópai gondolatra. Tulajdonképpen a terv megvalósulásának sikertelenségével bizonyítottan látta a magyar álláspont helyességét. Ez a konklúzió azonban tévútra vezethette az olvasót, mert Török az ok-okozati összefüggések felcserélésével operált. A páneurópai terv valóban nem volt reális alternatíva, de nem önmagából adódóan, hanem az európai hatalmi viszonyok rendezése és a feszítő érdekellentétek miatt, amelyekben kódolva volt a következő világháború lehetősége, és az egység helyett a hatalmi harc újbóli szárnyra kapása.

Ottlik – Bethlen

A páneurópai gondolattal egy időben a *Magyar Szemle* olvasója Ottlik László Új Hungáriájára figyelt.³⁸ A tanulmány üzenetét – sok ok miatt – sokkal inkább érezhette magáénak, mint az európai egység megteremtését. Ottlik Új Hungáriája is a Csonka-Magyarországnál nagyobb egységben gondolkodott úgy, hogy a vezető szerep a magyaroké. Már a cikk felütésének elolvasásával az olvasó eldönthette, hogy ő jó magyar-e vagy sem: „Nincsen jó magyar ember, aki kételkedik abban, hogy a Szent István Birodalom területi egysége előbb-utóbb helyre fog állni.”³⁹ Ha ez a

³⁸ Ottlik László: Új Hungária felé. *Magyar Szemle* 2. (1928. szeptember) 1–9. Újraközli: A magyar állam és a nemzetiségek i. m. 555–562.

³⁹ Ottlik L.: Új Hungária i. m. 1.

tükör visszaigazolta az olvasó jóságát, akkor nem maradt más hátra, mint nyitott szívvel és lélekkel befogadni az új Hungária felállításának tervét. Ottlik egy föderalisztikus államalakulatot képzelt el, amelyet a 19. századi liberális nacionalizmus helyett a neopatriotizmus fog megteremteni és összetartani, ahol nem a náció, hanem a *terrenum* lesz az elsődleges.⁴⁰ A nemzetiségek visszatérését pedig különböző autonómiákkal vélte elérhetőnek – tegyük hozzá: utópisztikus gondolat volt.

Többen szóvá tették, hogy a cikket Bethlen István inspirálta. Pritz Pál szerint is „minden bizonnyal nem csupán sugallt, hanem mértékadó illetékesekkel egyeztetett szöveg[ről]” van szó.⁴¹ Zeidler Miklós is osztja azt a véleményt, hogy lehet alapja ennek a vélekedésnek.⁴² A *Magyar Szemle* a cikk bőséges magyar és jóval szerényebb, lelkesnek aligha mondható külföldi sajtóvisszhangjával sokat foglalkozott.⁴³ Bajcsy-Zsilinszky az *Előrs* című folyóirat 1928. október 14-i számában felrótta Ottliknak, hogy az általa propagált neopatriotizmus feltűnően hasonlít Jászi Oszkár Keleti Svájcához, bár hozzátette, hogy „ezt a neopatrióta új Hungáriát jó magyarok gondolták el, a Keleti Svájcot pedig a magyarsággal szemben legalább is indifferens kultúrsznobok, idegenek”. „Ez a különbség azonban – folytatja Bajcsy-Zsilinszky – egymagában nem elegendő ahhoz, hogy egy széles autonómiákra, vagy éppen federációkra épülő új Hungáriát elfogadjunk.” Bajcsy-Zsilinszky gondolkodását megérthetjük abból a fajta fajvédő eszmekörből, amelynek ekkor még ő is jeles hirdetője és képviselője volt. A polgári radikalizmusról több esetben elmarasztalóan, lekicsinylően írt és azok közé tartozott, akik a trianoni tragédiáért a polgári

⁴⁰ Ottlik L.: Új Hungária i. m. 4. Ottlik Új Hungáriájával több ponton hasonlóságot mutatott Kászonyi Ferenc a dunai népek fajrokonsága tárgyában írt cikke, amelyben a szerző a Duna-völgyében élő népek közötti közös sajátosságokat keresi, melyek magukban véve is bizonyítják a magyarság központi vezető szerepét. L. Kászonyi Ferenc: A dunai népek fajrokonsága. Magyar Szemle 4. (1930. december) 412–420.

⁴¹ A magyar állam és a nemzetiségek i. m. 561.

⁴² Zeidler Miklós: A revíziós gondolat. Bp. 2009. 153.

⁴³ Magyar Szemle 1929. január 72–77., 1929. február 169–171., 1929. április 358–362., 1929. október 113–124.

demokratikus forradalmat is felelőssé tették.⁴⁴ Ez volt az ellenforradalmi Magyarország szellemi alapvetésének egyik alappillére.

Ottlik igen kínosnak érezte koncepciójának párhuzamba állítását Jászi konföderációs tervével, ezért 1929 októberében szükségét érezte az elhatárolódásnak.⁴⁵ A két világháború közötti Magyarország hivatalos politikai körei és gondolkodói nem vállaltak semmiféle eszmei közösséget Jászi Oszkárral és a polgári demokráciával.⁴⁶ Ha igaz, hogy Ottlik Bethlen megrendelésére készítette az 1928-as cikkét, akkor mindinkább érthetjük, hogy miért volt neki ez szükséges. És Ottlik tulajdonképpen folytatta azt a mélyen történetietlen narratívát, ami a két világháború közötti magyar politikai gondolkodás rákfenéje volt: „S bízást és minden habozás nélkül lehet állítani, hogy Jászi és elvbarátainak tevékenysége nélkül világháború és háborúvesztés dacára sem jutottunk volna el – Trianonhoz.”⁴⁷

Az Ottliktól olvasott gondolatok Bethlen István 1933-ban Berlinben és Cambridge-ben tartott előadásaiban több ponton előjöttek. A nemzetközi helyzet azonban addigra sokat változott, Magyarország külpolitikailag is szabadabban lélegzett, így Bethlen, igaz: ekkor már nem miniszterelnökként, merészebb elgondolásait is nyilvánosság elé tárhatta. Bethlen 1932-ben a Revíziós Liga elnöke lett, abban az időben, amikor a világgazdasági válság hatására egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a Versailles-i békerendszer által kialakított hatalmi struktúra újra fog rendeződni. A revíziós gondolat számára ebben a kedvező légkörben Bethlen németországi és angliai utazásai sikerre számíthattak.⁴⁸ Bethlen valóban bízott

⁴⁴ Gyurgyák János: Ezzé lett magyar hazátok. A magyar nemzeteszme és nacionalizmus története. Bp. 2007. 226.; Kiss József: Fajvédelemtől a nemzeti demokráciáig. Bajcsy-Zsilinszky Endre politikai tervei a trianoni Magyarország megújulására. Doktori értekezés. Debrecen 2007. 101–102.

⁴⁵ Ottlik László: „Új Hungária” és „Keleti Svájc”. Magyar Szemle 3. (1929. október) 113–124. Újraközli: Helyünk Európában I. i. m. 170–182.

⁴⁶ Pritz P.: Magyar külpolitikai gondolkodás i. m. 43.

⁴⁷ Ottlik L.: Új Hungária és Keleti Svájc i. m. 117.

⁴⁸ Útjának részleteiről lásd: Romsics Ignác: Bethlen István. Politikai életrajz. Bp. 1999. 352–361. és Zeidler M.: Revíziós gondolat i. m. 163–167.

ezeknek az előadásoknak a pozitív hatásaiban.⁴⁹ Ottlikhoz hasonlóan ő is a magyarság Duna-medencei vezető pozíciójáról beszélt, amelyet célként fogalmazott meg egy esetleges dunai konföderáció létrehozásakor. Berlini előadásában – szintén illeszkedve a magyar külpolitikai gondolkodás nem kis mértékben illúziókból szőtt széles vonulatába – hangsúlyozta, hogy Németországnak is érdeke a magyar nép fejlődése: „amely évszázadok óta áll őrt a Dunán, a népek ez ősrégi karavánútjának, a Kelet és Nyugat vagy Észak és Dél közt való népeltolódásoknak a kereszteződésénél.”⁵⁰ Kulcsfontosságúak vagyunk a Duna-medencében, ezért nélkülünk tartós békét csinálni nem lehet – mondta Bethlen. Gondolkodásmódjából kifolyólag azonban hibázott, amikor a néhány nappal azelőtt nyilvánosságra hozott Tardieu-tervről egy szót sem szólt.

Angliai előadásában már reflektált a Tardieu-tervre, élesen bírálta azt és sokkal határozottabban előállt a revizionista elképzeléseivel.⁵¹ Ez az előadás jóval kidolgozottabb volt, mint a berlini. Historizáló gondolataival a magyar szupremáciát akarta bebizonyítani angol hallgatói számára. Felhívta a hallgatóság figyelmét, hogy itt az ideje az újjárendezésnek, de persze csak annak, amit ő maga elképzelt, minden más tervtől elhatárolódott. A dunai államok egymás közti tárgyalását elvetette, és mindent a nagyhatalmi segítségnyújtás szükségességére tett fel, ezzel mintegy elismerve, hogy a revízió ügyét nagyhatalmi segítség nélkül nem lehet keresztülvinni. Ezt a nagyhatalmat Bethlen számára ekkor Anglia jelentette. Érvét erősítette a négyhatalmi paktum bukása mellett Gömbös 1933. júniusi látogatása is Hitlernél, ahol Hitler Gömbös tudomására hozta, hogy nem érdeke a Szent István-i Magyarország helyreállítása.⁵² Bethlen 1944 nyarán írt emlékiratában is képtelen volt önkritikát gyakorolni külpolitikája felett: „A magyar politika mindeddig (a hármas

⁴⁹ Bethlen István: Magyarország az új Európában. Magyar Szemle 7. (1933. április) 297–307.

⁵⁰ Bethlen I.: Magyarország az új Európában i. m. 306.

⁵¹ Bethlen István: A magyarság helyzete a Duna-medencében Magyar Szemle 7. (1933. november) 297–316. Újraközli: Helyünk Európában I. i. m. 257–277.

⁵² Pritz Pál: Magyarország külpolitikája Gömbös Gyula miniszterelnöksége idején 1932–1936. Bp. 1982. 122.

paktumig – M.R.) helyes és a nemzet érdekei szempontjából nem kifogásolható utakon járt.”⁵³ A „nemzet – ahogy Pritz Pál is megjegyzi – történeti kategória, annak tartalmát jelentős mértékben a hatalmat gyakorlók szabják meg.”⁵⁴ Tehát Bethlen is azzal a nemzettel vállalt eszmei közösséget, amelyre a rendszer nemzetként tekintett, de az csak egy vékony szelete volt a széles társadalomnak.

Keleti gondolat és turanizmus⁵⁵

A keleti gondolat – a honi külpolitikai gondolkodás egyik régi vonulata – a *Magyar Szemlében* először a költő, drámaíró Harsányi Kálmán írásában jelent meg 1927-ben, aki az amerikanizálódással szemben kimondottan az Ázsiához való fordulást javasolta.⁵⁶ Harsányi a „Nyugat védőbástyája” téves toposzából indult ki, amelyben a kelet-nyugat felosztás egyedüli kritériumaként a keleti és nyugati valláshatár a domináns elválasztó vonal, és természetesen annak a hamis eszmének a továbbélése, hogy mi védjük meg a Nyugatot a töröktől. Az, hogy ez az írás a *Magyar Szemlében* megjelenhetett, egyben jelzi azt is, hogy a folyóirat teret adott a hivatalos politikai gondolkodástól eltérő elgondolásoknak is.

A válasz igen gyorsan megszületett. Kállay Miklós – akkor Szabolcs és Ung vármegye főispánja – írta meg ellenvéleményét.⁵⁷ Kifejtette, hogy az európai szellem számára nincs nagyobb veszedelem, mint az Ázsia felé fordulás. A történelem során sohasem az Ural jelentette a választóvonalat Európa és Ázsia között, hanem Ázsia Moszkváig tartott, a Nyugat (értsd: Európa – M.R.) pedig Pétervárnál ért véget.

⁵³ Bethlen István emlékirata 1944. Sajtó alá rendezte, és a jegyzeteket írta: Romsics Ignác. Bp. 1988. 101.

⁵⁴ Pritz Pál: A nemzeti érdek a magyar külpolitikában a 20. században. In: *Uő: Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág. 20. századi metszetek.* Bp. 2011. 49.

⁵⁵ A témáról igen jó összefoglalót olvashatunk: *Ablonczy Balázs: „Lándzsahegy”, néprokonság, small talk. Turanizmus és keleti gondolat a két világháború közötti magyar külpolitikai gondolkodásban.* In: *Magyar külpolitikai gondolkodás a 20. században i. m.* 87–106.

⁵⁶ Harsányi Kálmán: Ázsia felé. *Magyar Szemle* 1. (1927. szeptember) 72.

⁵⁷ Kállay Miklós: Európa és Ázsia. *Magyar Szemle* 1. (1927. október) 201–206.

Ezzel egy rövid ideig a keleti gondolat lekerült a folyóirat oldalairól. 1928 decemberében a régész Fettich Nándor hívta fel a figyelmet a Szittyák Táborára, amely az olasz fasizmus mintájára szerveződött és új nacionalista szemlélettel jött létre.⁵⁸ Fettich élesen bírálta Sőregi János magyar-szittyai kontinuitás elméletet propagáló munkáját, amelyet Sőregi válaszként szánt a cseh és román nemzetépítés elméleteire, és sürgette, hogy a magyar régészet is vegyen részt a nemzetnevelés ezirányú munkájában. Az, hogy ez az elmélet mennyire volt hatásos, mai napig is érezzük. Fettichnek e tanulmánya a káros hatást próbálta ellensúlyozni.

Ennél jóval nagyobb jelentőséggel bírt Szekfű Gyula a turáni-szláv parasztállammal foglalkozó írása.⁵⁹ Cikkének apropóját a népi vonalat képviselő Bartha Miklós Társaság egyik vitaestje adta. Szekfű legérzékenyebben a szláv és magyar parasztság párhuzamba állítására reagált. A parasztságot történetiségében jellemezve mutatott rá, hogy a magyar jobbágy soha nem a keleti mintát követte, hanem sokkal inkább a nyugatit, ezt azonban a török kor megtörte, de még akkor sem viselt keleti vonásokat, hanem tipikusan közép-európai jegyekkel rendelkezett. „A magyarság útja itt sem lehet egyéb, mint amire végzete ezerév óta rákényszeríti: Közép-Európa és Nyugat példáját követni.” – írta Szekfű.⁶⁰

Raith Tivadar, a Bartha Miklós Társaság társelnöke reagált Szekfű cikkére.⁶¹ Többszertendős külföldi útja során tapasztalta, hogy Magyarországnak a török elleni küzdelmei nem igen érdeklik a külföldet. A történelmi szempontnál sokkal jelentősebb a gazdasági és kulturális szempont, és ebből a szempontból próbálta értekezésében kifejteni, hogy Kelet-Európára a Nyugaton kifejlődött nemzetiségi elv nem alkalmazható az itteni népek eltérő kulturális és társadalmi fejlettsége miatt. Tanulmányának mondanivalója az volt, hogy Magyarország jövője nem Nyugat-, hanem Kelet-Európa felé mutat. Nyugattal szemben ugyanis gazdasági

⁵⁸ Fettich Nándor: Szkiták – szittyák. Magyar Szemle 2. (1928. december) 338–345.

⁵⁹ Szekfű Gyula: A „turan-szláv parasztállam”. Magyar Szemle 3. (1929. január) 30–37. Újra: Helyünk Európában I. i. m. 155–163., valamint Szekfű Gy.: Nép, nemzet, állam i. m. 186–196.

⁶⁰ Szekfű Gy.: A turáni-szláv parasztállam i. m. 37.

⁶¹ A „turan-szláv parasztállam”. Magyar Szemle 3. (1929. május) 91–92.

elmaradásunk okán a gyarmati rangba sodródunk, ami nemzeti önállóságunk elsöprésének veszélyét rejt magában. Kelet felé viszont gazdasági vezető szerepet töltünk be. A turáni-szláv parasztállam gondolata csak értekezésének téves interpretációjából fakadt – hangsúlyozta Raith.

Szekfű és Raith közötti vitában tulajdonképpen a konzervatív és a népi ideológiák csaptak össze egymással, de vitájukban egyértelműen érezhető egymásnak a kölcsönös tisztelete, és Szekfű úgy szállt vitába Raithal, hogy nem mutatott érzéketlenséget a parasztság szerinte is valós problémái iránt.

A turkológus Németh Gyula a *Magyar Szemle* 1931. februári számában foglalta össze a magyar turanizmus történetét és főbb vonásait.⁶² Politikailag és közgazdaságilag illuzórikusnak tartotta, ám tudományos kisiklásait megbocsáthatónak vélte.

Ablonczy Balázs azon a véleményen van, hogy a turanizmus és a keleti gondolat nem volt döntő befolyással a magyar külpolitikára. Annak ellenére sem, hogy a Horthy-korszak miniszterelnökeinek csaknem mindegyike tagja volt a Turáni Társaságnak, és a magyar Külügyminisztérium több ízben szívesen vette igénybe a Társaság szolgáltatásait, valamint – vélhetően ez előbbi fejében is – mindvégig állami támogatást kapott.⁶³ A turanizmus mai nap is velünk élő gondolat, amely több fórumon is befolyásolja - leginkább torzítja - a magyar történeti gondolkodást.

Kelet–Nyugat kettősség

A Kelet–Nyugat kettősség a turanizmussal szemben az ország reális geopolitikai, kulturális, gazdasági helyzetéből indult ki. A 20. század hajnalán Ady Endre a *Morituribus*ban érzékletesen fejtette ki a Kelet-Nyugat dilemma lényegét a Komp-ország

⁶² Németh Gyula: A magyar turanizmus. *Magyar Szemle* 5. (1931. február) 132–139.

⁶³ Ablonczy B.: Turanizmus és keleti gondolat i. m. 93–94., 104.

hasonlattel.⁶⁴ A Kelet felé fordulás messze nem jelentett egyben turanizmust is, hanem inkább a birodalmi gondolattal szemben a kelet-közép-európai térségben próbálta elhelyezni Magyarországot. Ez a fajta gondolkodás volt jellemző a harmadik utas népi írókra is.⁶⁵ Ezek az elképzelések a *Magyar Szemlé*ben szinte teljesen reflektálatlanok maradtak, Szekfű Gyulának Szabó Dezsővel és Németh Lászlóval folytatott vitái sokszor túlmentek a tárgyilagos vita határán és a személyeskedő megjegyzések elmérgesítették viszonyukat.

Szekfű Gyula 1936-ban Németh László *Magyarság és Európa* című, 1935-ben megjelent munkáját ostorozta. Németh László a *Magyar Szemlé*t is felsorolta azon tényezők között, amelyek az első világháborút követően a régi, beteg társadalmi rendet megmerevítették és Bethlen István „restaurációs” törekvéseinek szolgálatába állt. Ezt Szekfű személyes sértésnek vette, és úgy érezte, mentegetőznie kell: „talán nem tűnik annyira halálos bűnnek, ha egy nem politizáló, semmiféle párthoz soha nem tartozó, nemzeti szemléletében nem forradalmat, de szerves reformot követelő történetíró arra vállalkozik, hogy államéletünk újjászervezőjének vezetése alatt folyóiratot szerkesszen.”⁶⁶

A személyeskedés ennél még durvább hangot is megütött, amikor Németh Szekfűt gerince megtörésével vádolta, amit Szekfű visszautasított. Németh mondata így hangzott: „Egy ember hatása nemcsak egyéni értékétől függ, hanem a helytől is, melyről kiárad, s Szekfű Gyula, míg az ifjúság felkészültségét emelte, fájdalomtalanul tudta tenni gerincünkben a restauráció kívánta megroppanást.”⁶⁷ Kovács Imre Huszár Tibornak adott egyik interjújában erről így emlékezett: „Szekfűről Németh László azt állította, hogy fájdalom nélkül roppantja el a fiatal tehetségek hátgerincét. Ha mégis ez lett volna a passziója, mint ahogyan nem volt (sokan félreértették), az enyémet

⁶⁴ *Ady Endre*: Morituri. In: Helyünk Európában I. i. m. 48–50.

⁶⁵ A népi írók külpolitikai nézeteire lásd: *Gyurgyák J.*: Ezzé lett magyar hazátok i. m. 389–453.; *Pritz Pál*: A népi írók külpolitikai nézetei. *Limes* 25. (2012: 4. sz.) 85–90., valamint *Péterfi Gábor*: Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézetei. Bp. 2011.

⁶⁶ Szekfű Gy: Németh László i. m. 165.

⁶⁷ Németh László: *Magyarság és Európa* Bp. 1935. 101.

nem tudta összetörni. Ellenkezőleg, segített kiegyenesíteni.”⁶⁸ És valóban, Kovács Imre írásaival több ízben is találkozunk a *Magyar Szemlé*ben, sőt a már említett 1943-as számba Szekfű Gyula 60. születésnapjára Kovács is tanulmányt adott.⁶⁹

A Kelet–Nyugat kettős szemléletről írt legszínvonalasabb cikknek Keresztury Dezső tanulmányát tartjuk. 1934-ben még a berlini egyetem magyar lektoraként és a Magyar Intézet könyvtárosaként tekintett hazájára. A kettősség

„...jelzi mintegy annak a roppant erőjátéknak két sarkpontját, amelynek terében a magyarság életeréje kivirágzik és felmorzsolódik, amelynek élménye tisztultabban vagy homályosabban a magyarság minden réteget átjárta s amely államszervezőinknek, művelődésünk bölcselőinek mindmáig legsúlyosabb gondja és rejtvénye: Kelet és Nyugat küzdelmét.”⁷⁰

Kelet és Nyugat kapcsán utalt arra a művelődési lejtőre, amely Kelet felé lejt, és merev fogalmak helyett hangsúlyozta a nézőpont fontosságát. Míg számunkra sokáig Bécs jelentette évszázadokon át a Nyugatot, addig a párizsi és frankfurti polgárnak ugyanaz a Bécs Kelet kapuja, vagy az erdélyi románnak a Regát a lenézett Kelet. Keresztury a kettő közötti övre, *Zwischeneuropa*-ra koncentrál, és abban látta meg Magyarország Európán belüli helyét. Mind a keleti, mind a nyugati kilengéseket illuzórikusnak tartotta:

„A népi magányból két irányba nyílik menekülés: Nyugat s Kelet illúzióihoz. Ezeket az utakat választja a magyar »európeér« s a »turanista«. Amaz Nyugatot álmodja újra és újra [...] Emez pedig meggyűlölte a »hálátlan Európát«, melynek védelmében a »balek magyar« nemcsak őseredeti

⁶⁸ Monostori Imre: Kovács Imre, Szekfű Gyula és a Magyar Szemle. Forrás 45. (2013: 9. sz.) 110–112.

⁶⁹ Kovács Imre: Szekfű Gyula és a nép. Magyar Szemle 17. (1943. május) 250–254.

⁷⁰ Keresztury Dezső: Kelet és Nyugat között. A magyar lét kettős szemlélete. Magyar Szemle 8. (1934. június) 142.

egyéniségét áldozta fel, hanem legjobb életerőit is elpocsékolta s keletre menekül.”⁷¹

Keresztury a kettős szemlélet egységében látta azt az egyedüli reális utat, amelyben a magyarságra a „tenger habjai között” nem a felmorzsolódás vár.

Néhány hónappal a cikke megjelenése után, 1934 októberében Keresztury és Farkas Gyula részt vett a németországi Boberhausban⁷² megrendezésre került *Südosteuropa-Kolleg* elnevezésű találkozón, amelyen a Duna-völgyi népekről vitáztak. A többnapos összejövetel meghatározó gondolata és zsinórmértéke a *Reichsidee*, a birodalmi gondolat volt. Megfogalmazták, hogy nép és nemzet nem ugyanaz, a nemzetiszocializmuson keresztül vezet az út a nép nemzetté válásához. A magyar résztvevők a német birodalmi gondolattal szemben hivatkoztak a magyar birodalmi gondolatra, a magyarság Duna-völgyi küldetésére.⁷³

1934. október 9-ét követően, a marseilles-i gyilkosság sötét felhőbe borította Magyarországot körül a külpolitikai légkört. Újra az elszigetelődés fojtó érzése lett úrrá az országon. Ebben a helyzetben a boberhausi vita bár döntő befolyással nem bírt, mégis egy lélegzetvételnyi lehetőséget adott a fulladozó Magyarországnak.

A népiség–nemzet–állam közötti viszonyrendszer német újragondolására reflektálva, Asztalos Miklós *A nemzetiségek története Magyarországon* című munkájával⁷⁴ vitázva írta meg Szekfű tanulmányát a *Magyar Szemle* 1934. szeptemberi számában. Kifejtette, hogy a népiség – bár elismerte pozitív vonásait – alkalmatlan a térségben, mint államalkotó tényező, számunkra sokkal inkább a „pátria” kell, hogy legyen a kapaszkodópont.⁷⁵ Németh Lászlóval ezen a ponton is

⁷¹ Keresztury D.: Kelet és Nyugat i. m. 149.

⁷² Boberhaus egy 1925-ben Eugen Rosenstock-Huessy kezdeményezésére alapított kollégium volt, amely 1926-ban nyitotta meg kapuit Löwenbergben, és a fiatalok népművelését szolgálta és a felnőttoktatást szolgálta.

⁷³ Boldizsár Iván: A boberhausi vita a Dunavölgyről. Magyar Szemle 8. (1934. november) 362–366.

⁷⁴ Asztalos Miklós: A nemzetiségek története Magyarországon Bp. 1934.

⁷⁵ Szekfű Gy.: Népiség, nemzet és állam i. m. 13.

összekülönbözött, aki a náció előtérbe helyezését javasolta a pátriával szemben.⁷⁶ Természetesen a Németh László-i náció nem volt azonos a német népiséggel.

Pongrácz Kálmán 1935-ös cikkében nagyon helyesen próbálta szintetizálni a Trianon után „nemcsak területileg, hanem lelkileg és szellemileg is több részre oszlott” Magyarországot.⁷⁷ Vázolta a kialakulóban lévő két koncepciót, amit tulajdonképpen nagyon jól leképez a Szekfű – Németh-vita. Pongrácz ezeket a magyar-európai és a magyar-népi fogalmakkal illette, és tisztán látta, hogy a kettő szintézise csak nagyon keveseknek adatik meg. Ennek nehézségét világosan mutatja Pongrácznak a mai napig nem megvalósult megoldási javaslata: „A jobb- és baloldali szemlélet értékes felismeréseiből alkotott szintézis lesz az új generáció célkitűzése s ennek megvalósítására fog össze legelőször egyetemesen a többségi és kisebbségi magyar ifjúság.”⁷⁸ Erre még minden bizonnyal nagyon sokáig várunk kell...

A külföld rólunk

Tanulmányunk eddigi részében többnyire arról szóltunk, hogyan gondolkodtunk magunkról, Európán belüli helyzetünkről a két világháború között; ez utolsó fejezetben azonban kitekintünk arra, hogy a határainkon kívül hogyan tekintettek ránk. E kérdéssel legátfogóbban Pritz Pál foglalkozott, és a témában a legjobb iránytűt a 2008-as *Limes*ben megjelent tanulmánya adja.⁷⁹ A *Limes* különszámban vállalkozott arra, hogy a 20. századi magyarságkép alakulásába betekintést nyújtson.

Most csak röviden arra térünk ki, hogy a *Magyar Szemle* mit tükrözött olvasóinak a külföldi magyarságképről. A valóságnak leginkább megfelelően – véleményünk szerint – Ottlik László fogalmazott: „Külföld rólunk alkotott képe egy

⁷⁶ Pritz P.: Magyar külpolitikai gondolkodás i. m. 47.

⁷⁷ Pongrácz Kálmán: Kelet és Nyugat az ifjúsági gondolatban. Magyar Szemle 9. (1935. december) 338.

⁷⁸ Pongrácz K.: Kelet és Nyugat i. m. 338.

⁷⁹ Pritz Pál: Magyarságkép a 20. században. Limes 25. (2008: 2. sz.) 5–16.; L. még: Pritz P.: Az objektivitás mítosza? i. m. 11–28.

apokaliptikus lovasnak az alakja.”⁸⁰ A problémát abban látta, hogy ez a kép nem tényekből adódott össze, ez azonban nagyon sarkos és sok szempontból történetietlen megállapítás. A rólunk kialakított képért mi is felelősök vagyunk - mondta Ottlik. Azért, mert történettanításunk sok esetben ferdített azáltal, hogy a magyar nép uralmát domborította ki a szomszédos népek felett. A modern nacionalizmusok korában ez végzetes lett ránk nézve. És miután Ottlik logikus gondolatmenettel levezeti ennek a beállításnak a súlyos következményeit, a tanulmány végére ő sem tesz másként: „a magyar gondolat ma az egyetlen teremtmény gondolat a Duna-medencében.”⁸¹

Balogh József több tanulmányában is foglalkozott a közép-európai kérdés angliai szemmel való vizsgálatával, sajtóanyag szemlélésével. Természetesen nem véletlen, hogy figyelme Anglia felé szegeződött. Ebben meghatározó szerepe volt Lord Rothermere nevezetes cikkének, és az arra való reakcióknak. 1927 szeptemberében Balogh a vizsgált újságok alapján keserűen állapította meg, hogy a hivatalos angol körök csak közép-európai problémát látnak, amiben hazánk csak egy pont.⁸² Pont-létünket nekünk nagyon nehéz volt lenyelni és elfogadni, nem is tettük meg.

Aztán 1928 júliusában Balogh hasonló lehangoltsággal kénytelen nyugtázni: „a hivatalos Nyugat még mindig ott tart, ahol esztendeje tartott”.⁸³ A következtetése pedig keserűen ironikus:

„Ha eddig abban a téves hitben éltünk volna, hogy a magyarságnak ezer esztendőn át itt, a Duna völgyében magasabb rendű kulturális és civilizatórikus, államalkotó és fenntartó feladatai és eredményei is voltak, most végre tudomást szereztünk önnön jelentéktelenségünkről.

⁸⁰ Ottlik László: Pax Hungarica. Magyar Szemle 8. (1934. november) 289.

⁸¹ Ottlik L.: Pax Hungarica i. m. 298.

⁸² Balogh József: Anglia és a középeurópai kérdés. Magyar Szemle 1. (1927. szeptember) 76–79.

⁸³ Balogh József: A középeurópai kérdés Nyugatról nézve. Magyar Szemle 2. (1928. július) 269.

Megfogadjuk az összes üdvös tanácsokat és kiábrándulunk nemzeti múltunkból és jelenünkben, vezéreinkből, sőt önmagunkból is és minden áhítatunkat a trianoni békeműnek s a Nemzetek Szövetségének tartjuk fenn.”⁸⁴

Bár árnyalatnyi változást igen, de gyökeres fordulatot 1930 végén sem észlelt Balogh az angliai politikában velünk kapcsolatban. Londonban a legjobb osztályzatot még mindig Csehszlovákia kapta.⁸⁵

A magyarságkép alakulásának, alakításának a korban leghatásosabb eszközei a tankönyvek voltak. Az első világháborút követően nemzetközi tankönyvrevíziós mozgalom indult meg, amelyben Magyarország is jelen volt. A nemzetközi kongresszusokon Domanovszky Sándor képviselte hazánkat. A tankönyvrevíziós tevékenységben fontos szerepet kapott Olay Ferenc, mint Klebelsberg Kunó bizalmasa és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium IV. osztályának ügyvezetője.⁸⁶ Olaynak 1933-ban jelent meg könyve *Magyarország a Külföldi Tankönyvekben* címmel,⁸⁷ aminek összegzése látott napvilágot ugyanebben az évben a *Magyar Szemlében*. Rövid megállapítása szerint a külföld tankönyvei nem foglalkoznak oly mértékben Magyarországgal, mint azt az ország teljes joggal igényelhetné. „Sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a művelt világ nagy része nem ismer, egy tekintélyes része rosszul, illetve félreismer s aránylag kis része ismer a valóságnak és igazságnak megfelelően.”⁸⁸ Ennek Olay szerint az volt az oka, hogy nem fordítottunk kellő figyelmet az ország megismertetésére, a rosszindulatú valótlanosságok megcáfolására. Számunkra ez is arra mutat rá, hogy a történelem és a politika sok esetben mily

⁸⁴ Balogh J.: A középeurópai kérdés i. m. 272.

⁸⁵ Balogh József: A középeurópai kérdés – angol szemmel. Magyar Szemle 4. (1930. december) 394–398.

⁸⁶ Albert B. Gábor: A két világháború közötti magyarországi tankönyvrevíziós mozgalom kutatásának történeti forrásai. Történelemtanítás 2011/6. <http://www.folyoirat.tortenelemtanitas.hu/2011/06/albert-b-gabor-a-ket-vilaghaboru-kozotti-magyarorszagi-tankonyvrevizios-mozgalom-kutatasanak-torteneti-forrasai-02-02-05/> (2014.06.19.)

⁸⁷ Olay Ferenc: Magyarország a Külföldi Tankönyvekben. Bp. 1933.

⁸⁸ Olay Ferenc: A művelt Nyugat tankönyvei – rólunk. Magyar Szemle 7. (1933. március) 261.

szerencsétlenül fonódik össze, a történetírás a politika kiszolgálójává válik és/vagy maga a politika használja egyoldalúan a történetírás eredményeit. A történész ez esetben sem tehet mást, mint legjobb tudása és a szakma szabályai szerint teszi a dolgát – mint ahogy erre Pritz Pál neveli tanítványait.

Összegzés

Vélhetőleg tanulmányunkból is jól látható, hogy a *Magyar Szemle* a Horthy-korszak színvonalas sajtóperiodikája volt. Ezt a színvonalat garantálták maguk a főszerkesztők is: Szekfű Gyula és Eckhardt Sándor. Azzal együtt, hogy alapvető eszmeisége a Bethlen-rendszer konzervatív liberalizmusa volt, a szerzői gárda sokszínűsége világnézeti sokszínűséget is jelentett. Ez azonban nem jelentette azt, hogy teljesen szabad fórumot adott volna a másként gondolkodóknak, de egy-egy „egészséges” vitának megfelelő teret nyújtott.

Ez az ideológiai sokszínűség azonban kevésbé jelent meg azokban a cikkekben, amelyek Európával és benne Magyarország helyével foglalkoztak. Maga Szekfű Gyula sem tudott túllépni a Szent István-i birodalom ábrándján, és így szerzőtársaival együtt ő is táplálta azt a ködöt, amely a társadalom széles rétegei körében elhomályosította a tisztánlátást, és amely az országot az egyre szűkülő külpolitikai mozgástér felé vezette. Ezért is volt sokak szemében feloldhatatlan az az ellentét, amely a magyar önkép és a külföldi magyarsággép között húzódott. Míg mi a vezető szerepünket hangsúlyoztuk a Duna-medencében, addig Nyugatról sokszor csak egy apró pont voltunk, a kisantant államok számára pedig olyan veszélyforrás, amely ellen össze kellett fogni. A Szovjetunióval mindvégig nem számoltunk, és a *Magyar Szemle* cikkei is azt mutatják, hogy tulajdonképpen nem foglalkoztunk vele. Reálisan gondolkodó ember számára nem lehetett kérdéses, hogy a vágyott revíziót az ország önerőből nem fogja tudni megvalósítani, a nagyhatalmakra volt szükség,

amelyek nem az irántunk való szimpátiából és elcsatolt területeink miatt érzett gyászunk vigasztalásaképpen, hanem saját önnön céljaik érdekében adtak nekünk nagyobb pátriát. Ezt mi szintén félreismertük.

A reális látás nehézségeire Gratz Gusztáv is felhívta a figyelmet:

„A társadalom külpolitikai tájékozottságának emelésével, az egyes külpolitikai kérdések helyes világításba helyezésével, a tények ismeretének elterjedésével kell eljutnunk oda, ahova eljutni akarunk, – egy olyan állapothoz, amelyben társadalmunk külpolitikai téren nem fog légvárak után szaladni és nem fog jelszavak után igazodni, hanem látni fogja a dolgok reális valóját. A törekvés arra, hogy társadalmunk a külpolitikai érettség e fokára eljusson, kemény munka, akárcsak valamely őserdő kiirtása és felszántása – de ez az egyetlen mód arra, hogy a végén aratáshoz jussunk.”⁸⁹

Ebben a kemény munkában vállal részt az idén 70 éves Pritz Pál is. Egész eddigi életpályájával, írásaival, előadásaival, a tanítványok nevelésével hozzájárul társadalmunk külpolitikai érettségének magasabb szintre emeléséhez. Munkáját hálásan köszönve kívánjuk Neki, hogy Isten áldásával az „őserdő kiirtását és felszántását” még hosszú ideig egészségben tudja művelni, mert az aratásig még sok a tennivaló.

⁸⁹ Gratz G.: Külpolitika és társadalom i. m. 100.

Réka Marchut

**„ERZIEHEND ZUR REALEN ÄUßEREN UND INNEREN BETRACHTUNG
UNSERER LAGE“**

**GEDANKEN ÜBER EUROPA UND ÜBER DIE STELLE UNGARNS IN EUROPA
AUF DEN SPALTEN VON MAGYAR SZEMLE (1927–1944)**

In unserem Beitrag suchen wir durch die Analyse von Artikeln der Zeitschrift *Magyar Szemle* die Antwort darauf, in wieweit die veröffentlichten Aufsätze zur realen Erkennung der aussenpolitischen Situation von Ungarn und seiner Stelle in Europa beitrugen oder im Gegenteil darauf negativ auswirkten. Bei der Übersicht der Artikel über die Beziehungen zwischen Europa und Ungarn zeichneten sich folgende Schlagworte ab, die die Problematik thematisierten: das Thema Ost/West, Turanismus, die führende Position von Ungarn – mit zeitgenössischem Wortgebrauch – im Donau-Becken, der Paneuropa-Gedanke, das mitteleuropäische Problem und die Neu-Hungaria-Idee von László Ottlik.

Die Autoren spiegelten in ihren Essays jene konservativ-liberale Weltanschauung, deren führende Representant in der ungarischen Politik István Bethlen war. Mit der Betonung der führenden Position von Ungarn in der Region, mit der Illusion der Wiederherstellung des Reiches von Sankt Stephan ernährte auch diese Zeitschrift jenen Nebel in der öffentlichen Meinung, der den klaren Blick der Wahrheit verhinderte.

Die Erweiterung des außenpolitischen Horizontes der Gesellschaft bedeutet auch heutzutage eine aktuelle Aufgabe. Dafür arbeitet auch der in diesem Jahr 70 Jahre alt gewordene Historiker, Pál Pritz.

Péterfi Gábor

A SZÁRSZÓI KONFERENCIA KÜLPOLITIKAI VONATKOZÁSAI

Hetvenegy évvel ezelőtt, 1943. augusztus 23. és 29. között tartották a magyar népi mozgalom tagjai az ún. szárszói találkozót. A szovjet fordulatot követően négy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy Szárszóról, annak jelentőségéről meg lehessen emlékezni. Az elhallgatás oka minden bizonnyal a népiek többsége által felvállalt „harmadik utas” eszmerendszerben keresendő, amely elvetett mindenfajta diktatúrát, legyen az vörös, barna vagy fekete, de ugyanez az eszmeiség elutasította a nyugati liberális kapitalizmus szolgai átvételét is. Azaz a népiek meghatározó része nemcsak a náci Németország, de a kommunista Szovjetunió gyámságát is elutasította. Mielőtt a szárszói konferencia külpolitikai szempontból legmeghatározóbb előadásainak mondanivalójára rátérnénk, fel kell, hogy tegyük azt a kérdést, hogy rendelkeztek-e a népi írók (Bibó István, Erdei Ferenc, Féja Géza, Darvas József, Illyés Gyula, Kodolányi János, Kovács Imre, Németh László, Sinka István, Szabó Zoltán, Tamási Áron, Veres Péter) egységes külpolitikai koncepcióval?

A népi mozgalom tagjait – amint arra már a szakirodalom rámutatott – szellemi szálak fűzték össze, így többek között a magyar parasztság problémáinak középpontba állítása, valamint a Horthy nevével fémjelezhető Magyarország gyökeres átalakításának az igénye cementezte össze a népieket – Illyés Gyula kifejezését használva – egy „szekértáborba”. A közös pontok mellett azonban hangsúlyoznunk kell azt is, hogy politikai szempontból jelentős különbségeket is láthatunk a népieknél. Ezt a kettősséget jól mutatja Féja Géza Darvas Józsefről és a népi mozgalom kezdeteiről szóló hozzászólása az Írószövetség 1972. február 10-i

ülésén: „Akkor már sereglettek az írók, kik hajlandók voltak perbe szállani népükért. Ez volt a közös jegyük, különben a maga útját járta mindenik, csupán a történelem szorította olykor egy táborba őket.”¹

Volt, aki a két világháború között a szociáldemokratákhoz kapcsolódott (Veres Péter), mások a kommunista irányzatot választották (Erdei Ferenc, Darvas József). Erdélyi József és Sértő Kálmán a szélsőjobbhoz, míg Féja Géza és Kodolányi János – legalábbis kezdetben – Bajcsy-Zsilinszky Endre Nemzeti Radikális Pártjához kapcsolódott. Illyés Gyula, Németh László és Szabó Zoltán pedig ebből a szempontból besorolhatatlanok voltak. Politikai-ideológiai szempontból tehát szinte az összes – döntően ellenzéki – irányzatnál találkozhatunk népi írókkal a Horthy-korszakban. A különbségek ellenére a nemzedéki szolidaritás azonban legtöbbször erősebb volt az ideológiai ellentéteknél. Erről az összetartozás-tudatról beszél Sinka István egy vele készült 1967-es interjúbán: „Veszekedtem én Veres Péterrel, Kodolányival, Németh Lászlóval, Illyés Gyulával – szinte valamennyi népi íróval is. [...] Veszekedtem ugyan velük, de mások nem bánthatták előttem őket. Összevesznek néha az oroszlanok is, de azért az mind oroszlan.”²

A fentiekből is látszik, hogy a népi írók egységes külpolitikai koncepcióval nem rendelkezettek, külpolitikai gondolataik pártos jellegű egységéről nyilvánvalóan nem beszélhetünk. A népiek külpolitikai nézetei – eltekintve a Márciusi Front 1937. évi programjától, a makói kiáltványtól, majd a Nemzeti Parasztpárt programtervezetétől – nem öltöttek testet „hivatalos” formában. A külpolitikai nézeteiket leginkább publicisztikai írásaik, kisebb részben irodalmi műveik, illetve levelezésük tükrözik. Számos ponton hasonló nézeteket vallottak (a revíziós külpolitika bírálata, a kelet-európai kis nemzetek sorsközössége), de

¹ Féja Géza Darvas Józsefről az Írószövetségben (1972. február 10.) Békéscsaba, Munkácsy Mihály Múzeum, Féja-hagyaték, Irodalmi kézirat, 2001.1.460.

² Csák Gyula: Az Élet és Irodalom látogatóban Sinka Istvánnál. Élet és Irodalom 11. (1967. okt. 7.) 12.

egységes állásfoglalásról így sem beszélhetünk.³ Sőt, a „szekértábor” kifejezés az 1943-as szárszói konferencián már nem egészen pontos, hiszen a mozgalom polarizálódásának jeleként egyfelől a népiek egy része (Illyés Gyula, Szabó Zoltán, Tamási Áron) nem is vett részt a Magyarország háború utáni esélyeiről rendezett tanácskozáson,⁴ másrészt a résztvevők között komoly véleménykülönbség mutatkozott meg számos, külpolitikai jellegű kérdésben is. Elegendő itt Németh László „harmadik utas” és Erdei Ferenc marxista koncepciójára utalnunk.

Németh László és Erdei Ferenc vitája Balatonszárszón

Honnan is eredt az 1943-as szárszói konferencia gondolata? A „Magyar Élet Könyvbarátai”-nak társasága a protestáns *Soli Deo Gloria* Szövetség balatonszárszói telepén a „paraszt-, munkás- és értelmiségi ifjúság” találkozóját szervezte meg 1943 augusztusában.⁵ Püski Sándor, a Magyar Élet Könyvkiadó tulajdonosa kíváncsúnak tartotta, hogy legyenek jelen az összes népi írók, rajtuk kívül a népi szervezetek, sajtóorgánumok képviselői, valamint az egyetemi ifjúságnak a népiekhez húzó csoportjai.⁶ A konferencia feladatát a szervezők abban jelölték meg, hogy a népi mozgalom gazdasági- és társadalompolitikai alapelveit tisztázzák a megjelentek. Az egy hétig tartó konferencia résztvevőinek száma (600 fő) jelentős érdeklődést mutat.⁷

³ A népi írók külpolitikai elgondolásaihoz l. Pritz Pál: A népi írók külpolitikai nézetei. Limes 25. (2012: 4. sz.) 85–90. Papp István: A magyar népi mozgalom története 1920–1990. Bp. 2012. Péterfi Gábor: Szabó Dezső és Féja Géza Trianon-reflexiója és külpolitikai nézeteik. Bp. 2011.

⁴ A népi írók közül sem Illyés Gyula, sem Tamási Áron nem jelent meg, Szabó Zoltánt pedig meg sem hívták a szervezők. A népiekhez közel álló értelmiségiek közül – többek között – sem Zilahy Lajos, sem Kerék Mihály nem vett részt a találkozón. Szemben a *Márciusi Fronttal*, közös nyilatkozat elfogadására sem került sor a tábor végén.

⁵ A konferencia teljes anyaga (faksimile kiadásban) az 50. évfordulóra újból megjelent. L. Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszélés-sorozata. Bp. 1993.

⁶ Borbándi Gyula: A magyar népi mozgalom. New York 1983. 337.

⁷ Szárszó i.m. 5.

Miután a téma feldolgozásához a szakirodalomban sok fogódzót lehet találni,⁸ itt csak röviden összegezzük a két legjelentősebb előadás (Erdei Ferenc, Németh László) mondandóját témánk (külpolitika, az ország jövője) szempontjából.

Erdei Ferenc és Németh László előadása jelentőségét tekintve, messze kiemelkedett a felszólalások sorából. Mindkét író egyetértett abban, hogy Trianon után az Osztrák–Magyar Monarchia sajátos restaurációját hajtotta végre a Horthy-rendszer.⁹ A jelenlegi helyzet és a közeljövő megítélésében azonban már eltért a két gondolkodó álláspontja. Erdei előadásából a résztvevők többsége – nem alaptanul – azt a következtetést vonta le, hogy a magyar társadalom csak a nemzetiszocializmus és a marxista szocializmus között választhat, illetve, hogy Magyarország számára az utóbbi kínálja a jobb lehetőséget. Az ország gazdasági és társadalmi helyzetéről szólva Erdei arra utalt, hogy

„azt is tényként kell [...] számításba vennünk, hogy a társadalmi helyzet olyan, amelyben tartós polgári társadalom már nem épülhet, éppen úgy, vagy talán még kevésbé, mint 1918-ban. [...]” S, hogy az általa helyesnek vélt alternatíva kapcsán ne maradjon kétség a résztvevőkben, kijelentette: „Vitathatatlanul elsősorban a munkásság, másodsorban a parasztság képviseli azt az erőt, amelyik a további átalakulást meg fogja határozni.”¹⁰

⁸ Szárszó 1943. Előzményei, jegyzőkönyve és utóélete. Dokumentumok. Szerk. Györffy Sándor, Pintér István (főszerkesztő), Sebestyén László, Sipos Attila. Bp. 1983.; Szabó Zoltán: „Szárszó”. Új Látóhatár 2. (München, 1959: 1. sz.) 9–15.; Veres Péter: Szárszó. Bp. 1971.; Darvas József: Szárszó, 1943. Emlékező beszéd a harmincadik évfordulón. Élet és Irodalom 1973. szept. 8. 3–4.; Erdei Ferenc: Emlékezés Szárszóra. Kortárs 12. (1968: 8. sz.) 1298–1299.; Ránki György: Igazolható-e Németh László próféciaja? Élet és Irodalom 1983. szept. 2. 3.; Salamon Konrád: Szárszó, 1943. Forrás 15. (1983: 8. sz.) 3–19.; M. Kiss Sándor: A Szárszói beszéd és a népi mozgalom néhány összefüggése. New York 1987.

⁹ Németh előadásának szövegét l. Szárszó i. m. 39–51. Erdei előadása uo. 11–34.

¹⁰ L. uo. 33–34.

Németh László pesszimista hozzászólásában kiemelte, hogy a magyar népre – győzzenek akár az angolok, a németek vagy az oroszok – súlyos megpróbáltatások várnak. Németh semmi biztatót nem várt az angolszász kapitalizmustól, de – álláspontja szerint – veszélyek leselkednek a szovjet szocializmus felől is. A magyar népre tehát gyarmati sors vár, ez ellen kell fellépnie az ún. harmadik oldalnak. Az előre leírt előadásban a nevezetes új-guineai példa nem szerepelt. Erdei Ferenc előző napi előadására reflektálva egészítette ki megjegyzéseivel az eredeti szöveget Németh. Az egyik ilyen közbeszólásában magyarázta meg Erdei aposztrofálására, mit értett ő tíz évvel ezelőtt, amikor a „harmadik oldal” kifejezést először használta, „harmadik oldal”-on. „Tegyük fel, mondotta, hogy van Új-Guineában egy párt, amely azt vallja, hogy Új-Guineának az angolokénak kell lennie. A másik szerint Új-Guinea csak a hollandok alatt lehet boldog. S most feláll valaki, s azt kérdi: »Nem lehetne Új-Guinea a pápuáké?« Ez a – harmadik oldal.”

A következő felszólalók Németh beszéde helyett inkább ezzel a megjegyzésével foglalkoztak.¹¹ Németh tehát nemcsak a nácizmustól és a bolsevizmustól féltette nemzetét, hanem a nyugat-európai kapitalizmustól is. Programja, a harmadik út – külpolitikai értelemben legalábbis – a magyar függetlenségről szólt.

Féja Géza felszólalásának elején jelezte, hogy nem tartozott a táborozás előadói közé, az előadások legtöbbjén sem vett részt, így csak az utolsó napon elhangzottakra¹² reagál. Féja először egy szociáldemokrata fiatal húsz pontos követelésére reagált. A délelőtti ülésen az ifjú kijelentette, hogy csak az tekinthető haladó embernek, demokratának és szocialistának, aki elfogadja a követeléseket. Féja

¹¹ Uo. 51–52.

¹² A tábor hatodik napján került sor a földkérdés megvitatására, Erdei és Veres előadásai nyomán. Majd a konferencia záróülésén Püski Sándornak az általános vitához kapcsolódó bevezető előadását hallhatta a közönség – soraiban immáron Féja Gézával. Püski Németh László mellett kiállva hangsúlyozta, hogy ártalmas lesz az a politika, mely a Németh által jelzett komoly veszedelemeket számításon kívül hagyja. Szárszó i. m. 208. Püski előadásához Szabédi László, Gombos Gyula, Andók István, Bözödi György, Juhász Géza, Ravasz János és Kovács Árpád szólt hozzá röviden. L. uo. 208–212.

ezt a magatartást a „terrorizmus és diktatúra előszelének” nevezte. A *Magyar vonal* című írásának gondolatmenetét követve kifejtette, hogy „egy kis nemzet külpolitikájának mindig a tényleges történelmi helyzethez kell alkalmazkodnia, de életformája csakis a saját belső mélységeihez, a saját szellemi magasságához alkalmazkodhatik.”¹³

A balatonszárszói konferencia résztvevői, 1943¹⁴

(Az első sorban Veres Péter, Darvas József, Majláth Jolán és Erdei Ferenc.)

Németh László harmadik útja

Tudjuk, az Erdei által felvázolt „szovjet út” pár év múlva valósággá lett, s az is közismert, hogy a kommunista érdekszféra mit jelentett Kelet-Európa, benne

¹³ Uo. 226.

¹⁴ Forrás: <http://mek.oszk.hu/01900/01906/html/index258.html> (2014.07.14.)

Magyarország számára. De vajon mit érthetett Németh László és a népek többsége az adott külpolitikai helyzetben „harmadik út” alatt? Ahhoz, hogy erre a kérdésre válaszoljunk, előbb röviden át kell tekintenünk, hogy Németh miként vélekedett a trianoni traumáról.

A Horthy-korszak Trianon okaira adott hivatalos válaszaiban visszatérő elem volt a külső körülmények hangsúlyozása. Németh László a bukásban csak és kizárólag a nagyhatalmak szerepét kiemelő vélekedésekkel kapcsolatban 1934-ben így írt: „A magyarság az elmúlt tizenöt évben igen kényelmes álláspontot foglalt el ezzel az elszakított egyharmaddal szemben; a nagyhatalmak elvitték, a nagyhatalmak majd visszahozzák, csak iparkodjunk barátokat szerezni közöttük.”¹⁵ Ez a felfogás szerinte abból indul ki, hogy a világon minden kérdést – így az irredentizmust is – protekcióval el lehet intézni. „Csakhogy – tette hozzá – Erdélyt és a Felvidéket nem a nagyhatalmak vitték el, hanem a kis népek nacionalizmusa.” Azaz a történelmi ország összeomlása egy szerves folyamat betetőzése, és nem véletlen történelmi kisiklásként értelmezhető. A Monarchia sorsát illetően – ebből következően – határozottan kijelentette: a szétdarabolás elkerülhetetlen volt. A népek önrendelkezése elvének szerepét emelte ki döntő momentumként a soknemzetiségű birodalom széthullásának okait keresve. „Mihelyt nemzetiségeinket ez a tizenkilencedik századi elv teljesen hatalmába kerítette – írta *A magyar élet antinómiái* című tanulmányában – Magyarország régi alakjában nem maradhatott fenn, az engedékenység éppúgy felrobbantotta volna, mint a türelmetlenség”.¹⁶ Németh László fontos megállapítása is féloldalas, mert a kis népek nacionalizmusát az antant segítette diadalra, az pedig azért, mert Németországgal szemben a Monarchia elvesztette hagyományos egyensúlyozó szerepét. Ugyanakkor Németh a trianoni trauma kapcsán máig megszívlelendő gondolatokat vetett papírra a nacionalizmus(ok) hajtóereje kapcsán.

¹⁵ Németh László: *Életmű szilánkokban I.* (tanulmányok, kritikák, vallomások). Bp. 1989. 353–354.

¹⁶ Németh László: *A magyar élet antinómiái.* In: *Uő: A minőség forradalma – Kisebbségben.* I. kötet. Bp. 1992. 590.

Hogyan haladható meg a trianoni trauma? Németh a harmincas évek elején tett kísérletet egy közép-európai identitástudat kialakítására. Az első világháborút lezáró békeszerződések a térség soknemzetiségű jellegéből fakadó problémáit az új – az Osztrák–Magyar Monarchiához hasonlóan multietnikus – államok (pl. Csehszlovákia, Jugoszlávia) létrehozásával úgy orvosolták, hogy közben újabb problémákat generáltak, így számos esetben az állam és nemzet fogalma továbbra sem fedte egymást. Ezért Németh az állami és etnikai szétszabdaltságon túli közös hazát javasol a térség népeinek:

„Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján. Cseh, szerb, román – és patriotizmus? Igen! A nemzet nem föld, hanem történelmi rendeltetés, s a történelem nagy igényei összeparancsolnak kicsiny haragosokat. Cseh, szerb, román, német: ellenség, tanítja a régi patriotizmus, én azonban a Rajnától az orosz határig az etnográfiai és nemzeti sérelmek fölött egy új vállalkozás körvonalait látom, mely testvérré teszi az ellenséges népeket...”¹⁷

Németh tehát *Az új nyelvtanokra* című írásában egy harmadik megoldást javasol: a korábbi (Habsburg) birodalmi keretet éppúgy elutasítja, mint a háború után egymással farkasszemet néző államok nacionalista viaskodását.

Németh „harmadik utas” víziója elutasította a Nagy-Magyarország visszaállítását sürgető integrális revíziót is, példa erre *Az új reformkor felé* című esszé következő néhány sora:

„Az ötfelé hasadt országtest fölé győztesen csap ki az új eszmény: a magyar faji génusz, a határokat nem ismerő vitális erő, mely addig tolja az ország határait, ameddig magyar láb lépni tud. Magyarság a

¹⁷ Németh László: *Új nyelvtanokra*. Tanu. 1. (1932–33.) 127. Újraközölve: *Uő: Két nemzedék*. Bp. 1970. 246.

magyar állam helyett. Ez az a gondolat, melyen át a magyar író visszahajolhat elbocsátó közösségihez. [...] Az integer Magyarországnál van egy sokkal szentebb jelszó: az integer magyarság. S ennek egy ellensége van: az imperializmus.”

Németh László Trianonnal kapcsolatos írásaiból és a szárszói beszéd gondolatmenetéből egy olyan függetlenségét megőrző, demokratizálódó Magyarország képe bontakozik ki, amely a szomszédos népekkel együttműködésre törekszik, a revízió tekintetében pedig legfeljebb az etnikai határmódosításban gondolkodik.

A sorrend is fontos, Németh a határok kérdésének rendezését teszi harmadik helyre, kiderül ez a második bécsi döntésre reflektáló *Erdély ünnepére* című írásából.¹⁸ „Mit ér akármilyen visszatérés, ha nem egy igazságosabb hazába hozzuk a visszatérőket? Mi bármely rész-revízió, ha egész sorsunknak nem vagyunk gazdái többé?” – tette fel a kérdést 1940-ben. Ebben az írásában utalt arra, hogy a magyar íróknak van egy fontossági sorrendje a hazai teendőkre vonatkozóan. Eszerint először a magyar nemzetbe kell mindenekelőtt a magyar népet befogadni, azaz a parasztság felemelése nélkül nem lehet nemzeti megújulásról beszélni. Másodszor: „értessük meg magunkat az egysorsú népekkel; építsük bele egy nagyobb kelet-európai szolidaritásba a magunk biztonságát.” Harmadszor: „javítsuk meg, ha alkalom nyílik rá: a magyarság csonkító határokat.” Majd hozzáteszi, hogy mindezek beteljesülésének feltétele, a magyarság mintanemzetté válása.

A második bécsi döntést azért bírálta, mert az általa oly fontosnak tartott „harmadik utas” függetlenségi politikát látta ezáltal veszélybe kerülni (mint fogalmazott: „egész sorsunknak nem vagyunk gazdái többé”). A határváltozásra utaló sorai arról is tanúskodnak, hogy az Erdélyt kettészelő határokat véglegesen ő sem fogadta el („A felső fele a mienk. Belenyugodhat ebbe – nem mi – a történeti és

¹⁸ Németh László: *Erdély ünnepére*. Magyar Élet 4. (1940: 10. sz.) 1–3.

földrajzi egység, amelyet elmetszett?”), még ha az integrális revíziót nem is szorgalmazta. A fő hangsúly azonban nem ezen van, első helyre a „tejtestvérekkel” való megegyezés került. Ennek azonban az adott korszakban nem lehetett realitása, hiszen a közép-európai térség legtöbb országában a nacionalizmus megerősödése volt az általános tendencia, ezért Németh László közeledési programját a szomszédos országokban nem fogadhatta pozitív visszhang, s a magyar külpolitikában sem a konföderatív szándék kerekedett felül, hanem a nagyhatalmi támogatás keresése.

A népiek dunai konföderációs modellje

A népi írók többsége – Németh László gondolatait újfogalmazva – a kelet-európai népekkel való megbékélést szorgalmazta. Németh Lászlóra jelentősen hatottak Szabó Dezső gondolatai. Az *elsodort falu* szerzője már 1928-ban egy olyan kelet-európai államszövetségről vizionált, amely képes lehet a térséget fenyegető német terjeszkedés megállítására. A *béke útja és a magyarság* című írás alapgondolata szerint Németország egy potenciális háború lehetőségét hordozza magában.¹⁹ A magyarság (és Kelet-Európa) számára megsemmisülést jelentő helyzetből Szabó egyetlen kiutat látott: a kelet-európai államok gazdasági és katonai föderációját. „Magyarország, Románia, Lengyelország, Bulgária, Szerbia, Albánia, Görögország, Törökország, az Oroszország nyugati részén függetlenné vált kisebb országok számára a közös belső és külső problémák, a közös félelmek és lehetőségek minden ereje a történelmi együttműködést követeli” – vallotta a szerző.²⁰ Elképzelése szerint ez a föderáció két oldalra működő *cordon sanitaire* lenne, amely elsősorban az elmaradott gazdaságú országokat egyesíti a német és orosz veszedelemmel szemben. E sorokat olvasva látható, hogy a népiekre nagy befolyással bíró Szabó Dezső – vélhetően németfóbiája

¹⁹ Szabó Dezső: *A béke útja és a magyarság*. Előőrs 1928. szept. 23. (29. sz.) 7–8. szept. 30. (30. sz.) 5–6.

²⁰ Szabó indoklása itt pontatlan, hiszen a korszakban nem voltak közös félelmek és még kevésbé közös lehetőségek.

miatt – hamisan interpretálta a húszas évek német külpolitikájának Magyarországra vonatkozó aspektusait. Ebben az évtizedben a német külpolitika a franciákkal való megegyezéssel és az új európai rendbe való beilleszkedéssel volt elfoglalva, a Nobel-békedíjjal is kitüntetett Gustav Stresemann külpolitikája nem a terjeszkedésről szólt.

Szabó Dezső a hitleri külpolitikában rejlő veszélyeket jól látta, s azt is, hogy milyen tragédia következhet a revízió német kézből való elfogadásából. 1938 decemberében, amikor Csehszlovákia felszámolása már elkezdődött (müncheni egyezmény, első bécsi döntés), de még nem fejeződött be, Szabó Dezső a következő, figyelmeztetésnek szánt sorokat írta le:

„Az pedig, ha egy kisebb nemzet és állam megsemmisül, ha egy nagyhatalom akadály és a többi nemzetek tiltakozása nélkül elnyelheti, – bármily ellenséges viszonyban volt is a jelenben az illető nemzet és állam velünk: halálosabb veszélyt jelent ránk, mint az, ha esetleg és pillanatnyilag nem tudjuk vele szemben jogos követeléseinket érvényesíteni. Ez olyan tétel, melynek sarkalatos dogmának kell lennie minden magyar külpolitika számára.”²¹

Az író itt pontosan mérte fel a hitleri agresszió veszélyeit, amelyek a kelet-európai térség kisállamainak megszűnéséhez vezet(het)nek. A revíziós politika kiteljesítésénél előbbre valónak tartotta a kis nemzetek függetlenségének megőrzését.

A népi tábor középszárnyához tartozó Szabó Zoltán bő fél évvel később a Duna-völgyi népek kilátásain töprengve szintén azon kesergett, hogy a térség népei nem egymásban találják meg a szabadságukat a nagy népek ellen, hanem a nagy népek pártfogásában keresik „szabadságukat” egymás ellen. Szabó Zoltán a közép-

²¹ Szabó Dezső: A magyar jövő alapproblémái. Szabó Dezső Újabb Művei. 5–6. (1938. dec. – 1939. jan.) 44–45. sz.

európai kibontakozás lehetőségének megghiúsulását a trianoni szerződés következményének tartotta.²²

A magyar külpolitikára nehezedő nagyhatalmi – elsősorban német – nyomás a legtöbb népi gondolkodót foglalkoztatta. Hitler hatalomra jutásakor Féja Géza arról írt, hogy a magyarság csak úgy kerülheti el a német gazdasági és politikai hatalomnak való alárendelődést, ha a Duna-völgyi népek felé közeledik.²³ Ugyanebben az évben Gál Istvánnak írva Németh László a következőképpen jellemezte az általa Duna-Európának jellemzett térség politikai viszonyait: „Tarka föld ez itt Németország, Olaszország és Oroszország közt; éppoly tarka, mint amilyen egyszínűen vörös, fekete s barna szomszédai. Kérdés, hogy erényt csinál-e a tarkaságból, vagy előnti a szomszéd színek valamelyike.”²⁴ Azaz az itt élő népek kettős veszélyben vannak: a nagyhatalmi terjeszkedés mellett a különböző előjelű diktatúrák terjeszkedése is veszélyezteti függetlenségüket.

A nagyhatalmi szorításokra adott „népi válaszként” is értelmezhető 1937-ben a Márciusi Front²⁵ pontjai közül az utolsó, amely a kossuthi Duna-konföderáció programját fogalmazta újra. A 12. pont így hangzott: „Magyar revíziót: a Duna-völgyi népek számára a hova tartozandóság kérdésébe az önrendelkezési jog tiszteletben tartását. A pánszláv és pángermán imperialista törekvésekkel szemben a Duna-völgyi öncélúság és konföderáció gondolatának megvalósítását”. A wilsoni elv újragondolása a népiek esetében tehát azt jelentette, hogy az etnikai revíziót és a dunai konföderáció programját együttesen vállalták a fiatal írók. A dunai összefogás gondolata kapcsán hirdette meg Kovács Imre a „dunai Monroe-elvet”, miszerint „a

²² Szabó Zoltán: Magyarország és Közép-Európa. Az 1939. június 18–26. között Szántódon megrendezett kisebbségi kongresszuson elhangzott előadás szövege. L. *Uő*: A magyarság Európában, Európa a magyarságban. Szerk. András Sándor. Bp. 2002. 59.

²³ Féja Géza: Mégis! Szabadság 1933. május 21.

²⁴ Németh László: Közép-Európa – Tejttestvérek. In: *Uő*: A minőség forradalma i. m. 515.

²⁵ Magyarországi pártprogramok 1919–1944. Szerk. Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc. Bp. 1991. 418–419.

Duna völgye a Duna-völgyieké”.²⁶ Az 1943-as szárszói konferencia idején, mint láttuk, közös nyilatkozat kiadására már nem került sor, a népi tábor tagjai a főbb külpolitikai kérdések kapcsán mégis – amint írásunkban ezt megpróbáltuk felvázolni – több dologban is egyetértettek. A második világháborút követően, 1946-ban a népi írók javarészét tömörítő Nemzeti Parasztpárt napilapja, a *Szabad Szó* nem véletlenül írta a következőket:

„Az a tény, hogy magyar földön volt a szomszéd népek kulturális fejlődésének egy-egy fontos állomása, hogy a mi Kossuthunk vetette fel a dunavölgyi konföderáció eszméjét, hogy a mi Bartókunk munkálkodott zenei téren a közös dunavölgyi műveltség érdekében, hogy íróink – Szabó Dezsőtől kezdve a népi írókig – mind-mind hívei a dunai gondolatnak, arra kötelez bennünket, hogy kövessük őket.”

A népiek többsége által vallott, Szárszón Németh László által pápua oldalként aposztrofált „harmadik út” külpolitikai téren tehát egy, a nagyhatalmi szorítás(oka)t kikerülő, a térség népeivel együttműködő modellt jelentett. Egy olyan elképzelés volt ez, amely a trianoni trauma közelsége miatt megkerülhetetlen revízió kérdésére is meglehetősen visszafogott választ adott az etnikai határkiigazítás megfogalmazásával.

A Horthy-korszak külpolitikai válaszait is figyelembe véve ez az etnikai revíziót és regionális együttműködést kombináló elgondolás leginkább a népiekhez hasonlóan szintén ellenzéki liberális és szociáldemokrata gondolkodók vízióihoz állt legközelebb. Az emigráns Jászi Oszkár 1935-ben például azt írta a trianoni békeszerződés kapcsán, hogy „stratégiai és gazdasági okokból olyan területeket is elvettek, melyeknek az etnográfiai és önrendelkezési elv alapján Magyarországon belül kellett volna maradniuk. Ez egy olyan igazságtalanság, melyet egykor jóvá kell

²⁶ Kovács Imre: Dunakonföderáció. Magyar Út 1937. ápr. 1. 6.

tenni a határok békés revíziójával.”²⁷ Jászi Oszkár, Szabó Dezső vagy Németh László kelet-európai együttműködést előtérbe helyező konföderációs álláspontjától azonban jelentősen eltért az uralkodó elit hangja. Utóbbi közvetítette többek között Márai Sándor 1942-es röpirata,²⁸ amelyben a polgári középosztály írója a nemzetközi helyzetet elemezve arra a következtetésre jutott, hogy a háborús helyzet a Duna-medencében a magyarságot jelölte ki vezető szerepre. A kassai származású író a külpolitikai eseményekből azt a téves következtetést vont le, hogy a háború utáni Európában a két nemzet fog fontos szerepet játszani: nyugaton a franciák, Délkelet-Európában pedig a magyarok. Márai érvként – többek között – a Szent István-i állameszmében megtestesülő „ezeréves türelmi gondolatot” jelölte meg...

A harmadik út nemzetközi horizontja

Volt-e realitása a „harmadik utas” dunai megbékélésnek, esetleg konföderációnak a világháborúk idején? A nagyhatalmak domináns szerepe miatt a kérdés úgy is feltehető, hogy felmerült-e bármelyik nagyhatalom részéről egy kelet-európai konföderációs modell megvalósítása? A dunai térség konföderatív egységekké szervezésének terve az első világháború után és a második világháború alatt is felmerült az angol, illetve amerikai elképzelésekben. Megállapítható, hogy az első világháború után a győztesek is törekedtek egy a Baltikumtól a Földközi-tengerig terjedő, a német és/vagy orosz terjeszkedést felfogni képes konföderatív struktúra létrehozására. Példa erre a Balti-tengertől a Fekete-tengerig terjedő diagonális szövetség (1919–1920) terve. Az átlószövetség koncepciója azon alapult, hogy megvalósulásával Oroszország és Németország között egy ütközőzóna jönne létre. A koalíció tagjai Finnország, Észtország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Románia,

²⁷ Jászi Oszkár levele Fényes Lászlóhoz. Oberlin, 1935. február 4. Idézi: Trianon. Szerk. Zeidler Miklós. Bp. 2003. 434.

²⁸ Márai Sándor: Röpirat a nemzetnevelés ügyében. Pozsony 1993.

Ukrajna és Fehéroroszország lettek volna. A háttérből az antant országok is támogatták a szövetség létrejöttét: segítségével hatékonyabban meg lehetett volna akadályozni a bolsevizmus Nyugat-Európa felé terjedését, valamint Németország hatalmának a növekedését is. Az átlószövetség létrejötte végül különböző okok miatt – elegendő itt a létrehozók közötti ellentétek mellett arra utalni, hogy Oroszország *de facto* visszacsatolta területeihez Ukrajnát és Fehéroroszországot – lehetetlennek bizonyult.²⁹

Winston Churchill pedig a második világháború idején az egész földrészt egy több föderációból álló „Európai Egyesült Államokként” képzelte el. A brit miniszterelnök támogatta azt az 1942 végére körvonalazódó koncepciót is, hogy az északi és déli konföderációk mellett, illetve részben helyett alakuljon egy „dunai konföderáció”.³⁰ 1943 végére azonban a teheráni konferencia Szovjetunióknak juttatta ezt a térséget, így innentől kezdve a konföderációs elképzelések esélye még tovább csökkent. A konföderáció megvalósulásának esélyeit latolgatva, a környező országok elzárkózását is figyelembe véve kijelenthetjük, hogy a fentiekben leírtaknál is kedvezőtlenebb volt a helyzet, míg az is tény, hogy magyar oldalról vezető szerepünk igénye építette a torlaszt az összefogás elé.

Magyarország jövője tehát még a szárszói konferencia évében, 1943-ban eldőlt. Tizenhárom évet kellett várni hazánkban egy olyan forradalomra, amelynek célkitűzései számos ponton eszmei rokonságot mutattak a magyar népi mozgalom „harmadik utas” – tehát a semlegességet, függetlenséget és dunai együttműködést preferáló – elgondolásaival. Az 1956-os forradalomban testet öltő harmadik út elemzése azonban már egy másik írás tárgya lehet.

²⁹ Finnország története. Szerk. Anssi Halmesvirta. Debrecen 2001. 267–268.

³⁰ Romsics Ignác: Az 1947-es párizsi békeszerződés. Bp. 2006. 58.

Gábor Péterfi

FOREIGN POLICY VIEWS AT THE CONFERENCE IN SZÁRSZÓ

Between 23 and 29 August 1943 the members of the Hungarian people's/populist movement (*magyar népi mozgalom*) organized a crucial conference in Balatonszárszó. It took four decades after the Soviet occupation that people could commemorate the significance of the Szárszó meeting. The reason for the reticence was probably rooted in the „third way” policy, represented by most members of the Hungarian people's/populist movement. They detested all kinds of dictatorship, be it red, brown or black, as well as the slavish adaptation of liberal capitalism. They rejected the tutelage of both Nazi Germany and Communist Soviet Union. For the majority of the members of the Hungarian people's/popular movement, the 'third way' policy signified a model which was concerned with the avoidance of the squeeze(s)/grip of the great powers and the collaboration with the neighbouring countries. By advocating the modification of the territorial borders on the basis of ethnicities populating the regions, this model gave a moderate response to the revisionist question, which was inevitable after the trauma of the Treaty of Trianon.

Where is the idea of the Szárszó conference originated from? What foreign policy views were discussed in Balatonszárszó? What was the reality of these visions in light of international political processes? This paper seeks to answer these questions.

Sárándi Tamás

VOGELFREI-OK DÉL-ERDÉLYBEN

A dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti helyzete magyar diplomáciai források tükrében

*„Szó erre német nyelven van csak:
olyan személyt jelent, akit
leköphetnek, megrugdoshatnak,
bunkóval verhetnek, amíg (...)”
(Faludy György: Vogelfrei)*

1942. július 25-én a dévai vasútállomáson veszteglő, a német–olasz különbizottság¹ rendelkezésére bocsátott vonat szalonkocsijában Meskó Miklós, a Hunyad megyei Népközösség vezetője várta kihallgatását. Az asztal túloldalán a bizottság tagjai, a két fél között pedig dél-erdélyi magyarok által aláírt, a román állam iránti „hűségnyilatkozatok” százai. „Nyilatkozatoknak olyan tömege volt a Bizottság asztalán,

¹ 1940 és 1944 között Észak- és Dél-Erdélyben 2 külön- és egy állandó német–olasz tiszti bizottság működött. Ezek legfőbb feladata a két érintett kormány nemzetiségpolitikájának a monitorizálása volt. A bizottságok tevékenységére vonatkozóan lásd: Kiszolgáltatva. A dél-erdélyi magyar kisebbség 1940–1944 között. Szerk. L. Balogh Béni. Csíkszereda. 2013. illetve Ottmar Trașcă: Relațiile româno-ungare și problema Transilvaniei, 1940–1944. [A román–magyar kapcsolatok és az erdélyi kérdés, 1940–1944]. Anuarul Institutului de Istorie A. D. Xenopol, Iași 2004. 311–349. A különbizottságok jelentéseit és javaslatait közölte: Transilvania și aranjamentele europene, 1940–1944. [Erdély és az európai rendezések, 1940–1944]. Szerk. Vasile Pușcaș. Cluj Napoca 1995.

amikor a miniszterek előtt megjelentünk, hogy nem láttuk egymást a bekötött nyilatkozatcsomók magasságától. A Bizottságnak csak ez az egy tény is képet nyújthatott lezüllöttségünk fokáról. Helyzetünk siralmas volt.”²

Az 1940 őszén meghozott második bécsi döntés kettéosztotta az addig egy régióban élő erdélyi magyar lakosságot, és míg az észak-erdélyiek ismét többségi léthelyzetbe kerültek, a Dél-Erdélyben maradtak kénytelenek voltak kényszerközösségként újradefiniálni magukat. Az 1940-es újrakezdés sokkal nehezebb helyzetben találta őket, mint a 22 évvel korábbi. Egyrészt az addigi, kb. másfél milliós romániai magyar lakosság nagyobbik része (az 1941-es népszámlálás szerint 1,2 millió fő) Magyarországhoz került, így Romániában egy létszámában kisebb (kb. 500 ezer fő), s ezáltal lehetőségeit, pozícióit tekintve is sokkal behatároltabb közösség maradt. Másrészt az 1940-es román belpolitikai helyzet is teljesen más volt, mint 1920-ban. Az 1938-ban bevezetett, viszonylag enyhe királyi diktatúrát egy kemény – a kezdeti periódusban a Vaskardát is hatalomra emelő – katonai diktatúra váltotta fel. A bécsi döntés után tehát a dél-erdélyi magyar közösség mind létszámában, mind intézményeiben és anyagi javaiban megfogyatkozott, a kiélezett hangulat, valamint a román kormányok burkolt magyarellenes intézkedései miatt pedig idővel már csak a politikai túlélésre koncentrált.

A dél-erdélyi magyarság helyzetének és sérelmeinek korabeli magyar diplomáciai jelentéseken alapuló felvázolása mellett ezt a folyamatot kívánjuk nyomon követni, illusztrálandó, hogy a határon túlra került magyar közösségek közül talán legjobban megszervezett és kiépült intézményhálózattal rendelkező erdélyi magyarság hogyan vált reményvesztetté, és hogy jutott el 1942-ben a román állam melletti „hűségnyilatkozatok” tömeges aláírásáig. Jelen tanulmány az 1942-es év eseményeit –

² Emlékeztető a különbizottság Hunyad megyei látogatásáról. 1940. július. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban MNL OL), Külügyminisztérium Politikai Osztályának iratai (a továbbiakban K 63), 258 csomó, 27. tétel.

elsősorban a diszkriminatív gabonarekvirálást – a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti történelmének fordulópontjaként értelmezi, a hűségnyilatkozatok aláírására pedig a magyarság kisebbségi léthelyzetének fokmérőjeként tekint. A folyamat, illetve annak eredménye természetesen több értelmezési lehetőséget kínál, jelen megközelítés nem zár ki más értelmezéseket, ezért a tanulmányban helyet kap a magyarság vezetői közötti ellentétek, illetve a hűségnyilatkozatokkal kapcsolatos különböző látószögek illusztrálása is.

„Kisebbségi lélek”-től” a *vogelfrei*-ig

Az erdélyi politikai és közéletben az 1930-as években megjelenő új elit³ már nem az erdélyi magyarság sérelmeire és szenvedéseire helyezte a hangsúlyt, és nem a pozíciók megőrzését tekintette prioritásnak, hanem a kisebbségi létnek minden veszteség mellett is tagadhatatlan pozitív hozadékait hangsúlyozta, amelyek – elsősorban erkölcsi tekintetben – annak tagjait a többségben élő magyarság fölé emelték. Az 1930-as években megtörtént az áldozatkészség, felelősségvállalás és népszolgálat⁴ fogalmak köré

³ Ezen új generáció tagjai elsősorban a *Hitel*, az *Erdélyi Fiatalok* és a *Független Újság* c. folyóiratok köré csoportosultak, aztán 1938-tól a Népközösség keretében az erdélyi magyarság irányítását is átvették. Egy részük (pl. Márton Áron és Szász Pál) 1940 után Dél-Erdélyben maradt.

⁴ A népszolgálat fogalomkörének tisztázására Bárdi Nándor vezetésével külön kutatócsoport alakult. 2011-ben Kolozsváron megrendezett VII. Hungarológiai Kongresszus keretében külön szekciót szenteltek a kérdésnek, illetve időközben digitalizálásra kerültek a fogalomkörhöz kapcsolódó legfontosabb szövegek. Elérhetőségük: <http://adatbank.transindex.ro/belso.php?alk=81&k=5>, 2014. január 25. Hasonlóan fogalmazott Tavasz Sándor református teológiai tanár: „Itt csak úgy lehet élni, ha az életet rendeltetésszerűnek tudjuk felfogni. Rendeltetés itt magyarnak lenni, rendeltetés itt valamely hitvalláshoz tartozni, rendeltetés itt mindenféle megbízás és hivatás, foglalkozás és hivatal, de rendeltetés itt szenvedni és örvezdeni, sírni és lelkesedni. Az élet eme rendeltetésszerű felfogása kölcsönöz itt helytállást, adja a győzelem bizonyosságát és tölt el a reménytelenségben is reménységgel.” *Tavasz Sándor: Az erdélyi szellem új hajnala. Pásztortűz* 26. (1940: 8–9. sz.) 366. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1247.pdf, 2014. január 25.

épülő ideológia kidolgozása is. Ezeket a fogalmakat elsősorban egy megújuló, korszerű, a többségi magyarságnak is példaként állítandó erdélyi magyar társadalmat szervező értékrendként vették számba, az erdélyiség részeként értelmezték.⁵ Makkai Sándor református püspök így foglalta össze lényegét:

„Mindezek mutatják, hogy az erdélyi magyar szellemben a nagyság és kicsiség, a fontosság és jelentéktelenség ellentétes tudata ötvöződik sajátos egyensúlllyá, melyből egy uralkodó meg győződés és testamentumos intés sugárzik mi reánk: kicsiny nemzetek és nemzeti kisebbségek egyetlen fölfelé vivő útja a lelki egyensúlyozottság, a szellemi értékesség, a kultúrnagyság. Jövendőnk kiválóan szellemi és erkölcsi föltételektől függ, s sorsunk azon fordul meg, mennyire tudjuk bebizonyítani az egyetemes európai kultúrába kapcsolódva sajátos magyar értékeinkkel azt, hogy világrelációban is magasrendű életünk van.”⁶

A bécsi döntés után püspöki székhelyén maradó Márton Áron gyulafehérvári püspök, az erdélyi magyarság szellemi vezetője biztosította ezt az értékrendbeli folytonosságot.⁷ Az újjászerveződő Népközösség és egyben a magyarság politikai vezetését Gyárfás Elemér vállalta el, akit az 1940. november 4-én megtartott nagyenyedi

⁵ Egry Gábor: Az erdélyiség „színeváltozása”. Kísérlet az Erdélyi Párt ideológiájának és identitáspolitikájának elemzésére 1940–1944. Bp. 2008. L. elsősorban az *Áldozat, kötelesség, felelősség – „erdélyi” tulajdonságok* c. alfejezetet, illetve *A népszolgálat eszméje* c. alfejezetet Bárdi Nándor kötetében: Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda 2013.. 454–469.

⁶ Makkai Sándor: Az erdélyi szellem. *Protestáns Szemle*. 35. (1926) 133–134. Elérhetőség: http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf1431.pdf, 2014. január 25.

⁷ Márton Áron döntéséről l. *Seres Attila*: Márton Áron és az erdélyi (gyulafehérvári) katolikus püspökség a második bécsi döntés után. *Studii și comunicări. Supplementum*. Szerk. Ottmar Trașcă – Sárándi Tamás – Cornel Grad – L. Balogh Béni. Satu Mare 2011.179–202.

gyűlésen hivatalosan is megválasztottak.⁸ A magyarság korábbi politikai vezetőinek nagy része ugyan Észak-Erdélybe került,⁹ de a dél-erdélyi „[Népközösség] vidéki tagozatok vezetői között vannak valóságos apostoli lelkek. Kipróbált magyarjaink legjobbjait ott is találjuk soraikban.”¹⁰

A magyarság bécsi döntés utáni lelkiállapotának megragadására az egyik legalkalmasabb példa a sajnos csak egyetlen beszámolóban említett és emiatt homályban maradó esemény, miszerint 1941. október 5-én elterjedt a hír, hogy a magyar hadsereg be fog vonulni, ezért Arad központjában a város és a környék falvainak magyar lakossága összegyűlt a Honvédek fogadására.¹¹ Ebben az időszakban mind a brassói, mind az aradi konzul – tévesen – úgy mérte fel a helyzetet, hogy a romániai zűrzavaros állapotok, illetve a Vasgárda uralma miatt egy népszavazás esetén a román lakosság is a Magyarországhoz való csatolásra szavazna.¹²

A dél-erdélyi magyarság vezetőinek drámai helyzettel kellett szembenézniük: a bécsi döntés, az átcsatolás utolsó reményének elvesztése, a meginduló magyarellenes

⁸ A Romániai Magyar Népközösség nagyenyedi értekezletének jegyzőkönyve. Kiszolgáltatva i. m. 274–281.

⁹ Az Észak-Erdélybe került és a Dél-Erdélyben maradt politikai elit között nincs éles törésvonal, a maradás mellett az volt a döntő érv, hogy kinek hol volt ingatlana, vagy hol élt a családja.

¹⁰ A brassói konzul jelentése a Népközösség belső problémáiról. 1942. december 18. MNL OL, Külügyminisztérium Politikai Osztályának rezervált iratai (a továbbiakban K 64) 98. cs. 27. t. 123/res. pol. 31–33.

¹¹ A legvalószínűbb magyarázat egy román provokáció, amit később igyekeztek volna a Népközösség ellen kihasználni, a magyar lakosság sérelmeinek hitelét csökkentve. A feltételezést az a tény is alátámasztja, hogy a rendőrség megengedte a magyar lakosság beözönlését a városba, holott a törvény szerint ehhez külön utazási engedéllyel kellett volna rendelkezniük. Gyárfás és a Népközösség helyi vezetői tagadták, hogy bármit is tudnának az eseményről. Kihallgatásakor Gyárfásnak végül is sikerült tisztáznia az esetet. Az aradi konzulátus jelentése a tiszti bizottsággal Temesváron folytatott megbeszélésről. 1941. október 10. MNL OL, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és Kisebbségi osztály (a továbbiakban K 28) 274. cs. 2. t. f. dosszié, 179–189.

¹² A brassói konzul szerint: „Ez a hosszú türelmű, félénk, igénytelen, nem túl értelmes nép (az erdélyi oláh) is kezd engedetlenkedni és kritizálni”. A brassói konzulátus jelentése az erdélyi magyarok helyzetéről. 1941. szeptember 26. MNL OL, Külügyminisztérium, Berlini követség (a továbbiakban K 83) 10. cs. res. 23. 66/pol. 246–249.

hullám és a kormányintézkedések kiváltotta elkeseredés tömeges meneküléshez vezetett. Szabó Béni, a Népközösség Brassó megyei tagozatának elnöke már 1940. szeptember 4-én – még a magyar csapatok megindulása előtt – arról számolt be, hogy Brassóból elment a székelyföldi alkalmazottak 70–80%-a (mintegy 4–5 ezer ember), illetve a város magyar lakosságának mintegy 30–50%-a (20–25 ezer ember).

„Az egész úton Brassó, Kőhalom, Segesvár, Medgyes, Kiskapus, Gyulafehérvár, Piski, Déva, Arad állomásain beláthatatlan tömeg várja rendben a beérkező vonatokat, melyek a lehető legzsúfoltabbak. Különösen áll ez Balázsfalváig, a Székelyföld határáig. Az eddigiekből ítélve, aki át tud menni a 14 napon belül, az mind átmegy. Nincs erő, ami visszatartsa.”¹³

A magyar kormány kezdetben nem támogatta a lakosság elmenekülését, hiszen nem volt felkészülve ezek ellátására, másrészt a menekülés erősen csökkentette a további revízió esélyeit. Ezért – az akkor még létező kolozsvári konzulátuson keresztül – üzent az érintetteknek, hogy a magyar kormány nem fog a menekültek számára sem munkát, sem ellátást biztosítani.¹⁴ Két nappal később ezt megismételte a kolozsvári követségen keresztül is, felkérve Márton Áron püspököt és Bethlen Bálint református

¹³ Szabó Béni beszámolója a Miniszterelnökségnek. 1940. szeptember 4. MNL OL, K 64 86. cs. 27a t., 4609/1940 1–7.

¹⁴ A Magyar Külügyminisztérium számjeltávirata a kolozsvári konzulátusnak. 1940. szeptember 5. MNL OL, K 63 258. cs. 27. t. 448. A téma feldolgozását lásd: *L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés szociális vonatkozásai 1939–1944 között. Emlékkönyv Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára.* Szerk. Pál-Antal Sándor. Kolozsvár. 2003. 29–39.; illetve *L. Balogh Béni: Az erdélyi magyar menekültkérdés 1939–1944 között. Regio 10.* (1999: 3–4. sz.) 243–265. Kezdetben hasonló nézeteket vallott Ion Antonescu is, aki a tengelyhatalmakhoz fordult közbenjárásért, hogy Magyarország visszafogadja a menekülteket. Gyárfás feljegyzése Cretianu külügyi államtitkárral, Sturdza külügyminiszterrel és Antonescuval folytatott megbeszéléseiről. 1940. október 25. MNL OL, K 64 86. cs. 27. t. 779/res. pol. 1940, 330–334.

főgondnokot, hogy kövessenek el mindent a magyarság helyben maradásáért.¹⁵ A próbálkozások kudarcba fulladtak, fél év alatt körülbelül 100 ezer ember hagyta el a területet,¹⁶ 1943 közepéig pedig már 150 ezer.¹⁷

A román kormány intézkedései (tisztviselők áthelyezése, munkások elbocsátása) is fokozták a menekülési szándékot, másrészt a román lakosságon a területi veszteségek miatt fokozott magyargyűlölet uralkodott el. A magyarság vezetői ezt kezdetben megértéssel és türelemmel fogadták, idővel azonban mérséklő fellépést és intézkedéseket vártak volna el a román hatóságtól. Ezzel szemben előbb a vasgárdisták,¹⁸ később pedig az egyre szaporodó Dél-Erdélybe koncentrált román menekültek tartották fenn a feszültséget.

A menekültáradat megfékezésére a Népközösség igyekezett az optálás kérdését is felhasználni,¹⁹ melynek rendezéséig csak állampolgárságukról lemondva és vagyonukat hátrahagyva tudtak elmenni a magyarok.²⁰ A román kormányzat 1941

¹⁵ A Magyar Külügyminisztérium számjeltávirata a kolozsvári konzulátusnak. 1940. szeptember 4. MNL OL, K 63 258. cs. 27. t. 424.

¹⁶ Gyárfás 1941. márciusi adatai szerint Brassóból 20 ezren, Kisküküllő megyéből 10 ezren menekültek el, a Népközösség bukaresti központi irodája pedig 70 ezer hazatérési engedélyt adott ki. Gyárfás Elemér feljegyzése a Davidescu külügyi államtitkárral folytatott megbeszéléséről. 1941. március 25. MNL OL, K 64 90. cs. 27. t. 20/res. pol. 1941, 87–91.

¹⁷ Vladár Ervin követségi tanácsos levele Ghyczy Jenő külügyminiszter helyetteshez. 1943. október 15. MNL OL, K 28 96. cs. 156. t. 1943-O-31459, 96–97. A végső számot 1944-ben 200 ezerre becsülték.

¹⁸ Ion Antonescu 1940 szeptembere és 1941 januárja között kormányzott közösen a Vasgárdával, majd a Horea Sima vezette lázadás után kiszorította őket a kormányzásból.

¹⁹ A bécsi döntés harmadik és negyedik pontja értelmében mindkét kisebbség hat hónapon át szabadon elhagyhatta a területet és optálhatott magyar, illetve román állampolgárságra, magával vihetett minden ingó és pénzzé tett ingatlan vagyonát. Az 1940-es tárgyalásokon ennek módozatairól sem tudtak megegyezni, 1941 februárjában annyit sikerült eldönteni, hogy az optálásra szánt hat hónap kijelölését egyelőre elhalasztják. Az optálási tárgyalásokra vonatkozóan lásd: *L. Balogh Béni: Küzdelem Erdélyért. A magyar-román viszony és a kisebbségi kérdés 1940–1944 között.* Bp. 2013. 129–147.

²⁰ A Népközösség vezetése azzal érvelt, hogy aki ennek ellenére elmegy, az a magyarság ellen vét. A nagyszebeni Népközösség jelentése a Népközösség bukaresti központjának az optálás ügyében. 1941. január 11. MNL OL, K 64 90. cs. 27. t. 20/res. pol. 1941. 25–26.

februárját jelölte meg az optálás határidejének,²¹ és azzal is tetézte a menekülési szándékot, hogy a családfő elmenekülése esetén a hátramaradt családtagokat is megfosztotta állampolgárságuktól.²² A román hatóságok fenyegetéseinek ismeretében a Népközség egyes vezetői sürgették a két kormány közötti megegyezést, és a magyar kormányra is próbáltak nyomást gyakorolni, hárítva a felelősséget a helyben maradásért folyó küzdelemben.²³ A Népközség erőfeszítése amiatt is maradt hatástalan, mert a magyar kormány végül a dél-erdélyi menekülteket nemcsak befogadta, hanem álláshoz is juttatta. Gyárfás egy későbbi levelében így írt:

„Értesültem, hogy Ambrus Imre volt Szeben megyei plébános, aki októberben a reverendából kiugrott, zsidó nőt vett feleségül s ezek után a katolikus Csík megyében vármegyei első aljegyzővé neveztetett ki – nem a katonák, hanem a belügyminiszter által – s kinek azonnali és végleges eltávolítására december elején nekem is, Márton Áronnak is pozitív ígéret tétetett, mindössze áthelyeztetett főszolgabírónak Csíkszépvízre, s ennek hatása alatt a csíkszépvízi plébános Tímár Sándor szintén házasságkötésen gondolkodik s ennek előkészítése végett a Sajtókamarába tagul már fel is vették. Nagyon kérlek magának a Miniszterelnök Úrnak a legnyomatékosabban megmondani, hogy Ambrus Imrét azonnal bocsássa el és vegye elejét annak, hogy bármiféle alkalmazáshoz jusson, mert

²¹ Kiszolgáltatva i. m. 42.

²² Az 1941. október 11-iki *Monitorul Oficial*-ban (Hivatalos Közlönyben) 611 elmenekült magyar neve jelent meg, akiknek családtagjait is megfosztották állampolgárságuktól. A magyar kormány jelezte, hogy ez ellentmond mind a bécsi döntésnek, mind az optálási egyezménynek. Magyarellenes román intézkedések, melyekre magyar részről nem történt semmilyen megtorlás. MNL OL, Miniszterelnökség, Jogi osztály (a továbbiakban K 70) 270. cs. 3/j t. 1942. 367–370.

²³ A nagyszebeni Népközség jelentése a Népközség bukaresti központjának az optálás ügyében. 1941. január 11. MNL OL, K 64 90. cs. 27. t. 20/res. pol. 1941. 25–26. A felfogás általános voltát jól tükrözi, hogy a beérkezett jelentésre Gyárfás kézzel ráírta, hogy teljesen egyetért.

különben teljesen demoralizálja ez az ordító eset az egész papságunkat és tanítóságunkat.”²⁴

A nagy számban elmenekült magyarok²⁵ drámájához az Észak-Erdélyből érkező románok ügye társult, akiket a román kormány tudatos politikájának keretében kizárólag magyar családokhoz költöztettek be. Míg a magyar kormány a menekültek széttelepítésére törekedett, a román kormány Dél-Erdély határövezeteibe koncentráltta őket, elsősorban a magyarok által is nagy számban lakott Torda-Aranyos megyébe.²⁶ Kettős célt szolgált ez az intézkedés: egyrészt a magyar és a román lakosság között folyamatos konfliktust teremtve jelezni a bécsi döntés tarthatatlanságát, illetve a magyar lakosságot menekülésre készíteni a sorozatos összetűzések miatt.²⁷

A feszült hadiállapotra való tekintettel a román hadsereg jelentős részét a határ menti övezetben állomásoztatták, ezek ellátásáról ugyancsak a magyar családoknak kellett gondoskodniuk.²⁸ 1942-es adat szerint Torda megyében átlagban nyolc, Hunyad megyében 40 román katona jutott egy magyar családra.²⁹

²⁴ Gyárfás Elemér levele ismeretlennek. 1940. december 30. MNL OL, K 64 90. cs. 27. t. 20/res. pol. 1940. 54–56.

²⁵ A végső számot 1944-ben 200 ezerre becsülték. Erre vonatkozóan lásd: A romániai menekültek főbb adatai az 1944. februári összeírás szerint. Statisztikai Szemle 22. (1944: 9–12. sz.) 394–411.

²⁶ A 18 ezer lakosú, magyar többségű Tordán 1942-ben 35 ezren laktak. A német-olasz tishti bizottsághoz kirendelt magyar összekötő tiszt jelentése a sérelmek kölcsönös rendezéséről folytatott tárgyalásról. MNL OL, K 63 1942. 267. cs. 27. t. 546/pol. 1942. 26–36.

²⁷ A menekültkérdésről tartott értekezlet jegyzőkönyve. 1942. Arhivele Naționale Istorice Centrale, București [Román Központi Történeti Levéltár] (továbbiakban ANIC), Fond 765, Președinția Consiliului de Miniștri. Cabinetul militar Ion Antonescu [Román Minisztertanács. Ion Antonescu katonai kabinetje], dos. 515/1942. 1–30.

²⁸ Pl. a dévai csángótelepen lakó Székely József 2 szobás lakásában 9-en laktak, ennek ellenére 15 katonát szállásoltak el nála. Helyzetjelentés a dévai csángótelepről. MNL OL, K 63 261. cs. 27. t. 1748/1941 173–174.

²⁹ A Magyar Külügyminisztérium jelentése a dél-erdélyi gabonarekvirálásról. 1942. június. MNL OL, K 63 263. cs. 27. t. 3373/1942 331–338.

A magyarság helyzetének népcserével való radikális megoldása is felmerült. A román kormány már 1940 előtt is így kívánta a magyar kérdést rendezni. A román kormányküldöttség az 1940 őszi Turnu Severin-i tárgyalásokkor is ezt az álláspontot képviselte, a magyar kormányzat azonban ekkor még mereven elzárkózott, hiszen az erdélyi magyar elithez hasonlóan 1940-ig a nemzetiségi kérdés megoldását a revízióban, nem a lakosságcserében látta. A bécsi döntés és a magyar lakosság egyre romló helyzete már megosztotta a dél-erdélyi magyar elitet ebben a kérdésben. Szász Pál végig kitartott korábbi álláspontja mellett s legnagyobb hibának tartotta volna, ha a magyar kormány beleegyezne egy ilyen lépésbe.³⁰ Szabó Béni ezzel szemben – elkerülhetetlen anyagi romlást jósolva – a mielőbbi és teljes áttelepítés mellett érvelt.³¹ Gyárfás Elemér csak bizonyos feltételek mellett tartotta ezt felvethetőnek, éspedig akkor, ha a függő kérdések (optálás, vagyonkérdés, szövetkezetek, bankok ügye) tisztázását hivatott közvetlen tárgyalások elmaradnak.³² A magyar vezetésben beállt szakadás egyik legjobb jele a november elején Nagyenyeden megtartott értekezlet jegyzőkönyve. Gyárfás 1940 őszi budapesti tárgyalásain ígéretet kapott a magyar kormánytól, hogy a román nemzetiség elleni kormányintézkedéseket az ő véleményének kikérése nélkül nem hozzák meg. Amennyiben ez nem teljesül, illetve az optálás kérdésében sem tud megegyezni a két kormány, akkor egyezményt kötnek a lakosságcseréről.³³ A jegyzőkönyvnek több

³⁰ A dél-erdélyi magyarság felterjesztése a „népcsere” elvének a románság által kifejtett propagandájával kapcsolatban. 1941. július 28. MNL OL, K 63 258. cs. 27. t. 244–260. A memorandum a magyarság küldetésének egyik legszebb megfogalmazása. Jellemző, hogy Szász a „magyar birodalom” megvalósítását kéri a magyar kormánytól, amit a dél-erdélyi magyarság legfőbb kívánságának tart. Szász nézeteire vonatkozóan l. Horváth Sz. Ferenc: Határon innen és határon túl. Népegyezés és áttelepítés mint az erdélyi kérdés megoldási lehetőségei (1937–1942). Limes 19. (2006: 2. sz.) 7–18.

³¹ Szabó Béni beszámolója a Miniszterelnökségnek. 1940. szeptember 4. MNL OL, K 64 86. cs. 27a t. 4609/1940 1–7.

³² Gyárfás Elemér javaslatai a magyar–román tárgyalások újrafelvétele esetére. 1940. november 22. MNL OL, K 63 254. cs. 27. t. 819/res. pol. 1940 3–5.

³³ A dél-erdélyi magyarság vezetőinek 1940. november 4-i nagyenyedi megbeszélése. 1940. november 11. MNL OL, K 63 254. cs. 27. t. 809/ pol. 1940 3–9.

változata is fennmaradt, egyikből teljesen hiányzik ez a rész, egy másikban pedig utólag tollal áthúzott formában van csak meg. Később a magyar kormány álláspontja is változott, 1942-től magyar részről is megjelentek a telepítési- és lakosságcsere tervek.³⁴

Bár a lakosság nagy tömegeit nem érintette, a mozgáskorlátozás súlyos következményekkel járt. A rendelkezés mindenkire vonatkozott ugyan, és elviekben a háborús helyzet szolgált rá magyarázatként, a román és szász lakosság mégis kevésbé szenvedett miatta, hiszen a helyi rendőrség hatáskörébe tartozott az egyéni utazási engedélyek kibocsátása. Az utazási korlátozás miatt a magyarlakta dél-erdélyi régiók teljesen elszigetelődtek egymástól, és vezetőik néha hetekig nem tudtak kapcsolatba lépni egymással.

1941 után a nyelvhasználatot korlátozó intézkedések is fokozták az elkeseredést. Júniusban titkos rendeletben hirdették ki, hogy a közhivatalokban és utcán nem lehet használni a magyar nyelvet. Ez kiegészült a levélkorlátozással – magyarul megcímezett levelet csak késve, vagy egyáltalán nem kézbesített a posta –, illetve a magyar nyelvű telefonbeszélgetések megszakításával. A nyelvrendeletet többször visszavonták, majd újra bevezették, így végeredményben 1944-ig végig érvényben volt. Ennek okán aztán rendszeressé váltak a verések – mind a hatóság, mind a lakosság részéről –, ha valakit utcán vagy hivatalokban magyarul beszélni hallottak.³⁵

³⁴ Az első utalás 1940 őszén történt. Ekkor a magyar kormány jelezte, hogy a menekülteknek nem ad elhelyezést, erre „csak később kerülhet sor lakosságcsere keretében.” A Magyar Külügyminisztérium számjeltávirata a kolozsvári konzulátusnak. 1940. szeptember 5. MNL OL, K 63 258. cs. 27. t. 448. A magyar lakosságcseretervekre vonatkozóan l. *Szabados Mihály*: Magyarország népcsere lehetőségei a béketárgyalásokon. Bp. 1945. (kézirat). Megtalálható a kolozsvári Jakabffy Elemér Alapítvány kéziratárában (száma: K6). A magyar telepítési tervekre vonatkozóan l. *Tóth-Bartos András*: Szórványkérdés és birtokpolitika Észak-Erdélyben 1940–1944 között. Szerk. Bárdi Nándor – Tóth Ágnes. Önazonosság és tagoltság. Elemzések a kulturális megosztottságról. 2011–2012. Bp. 2013. 285–313.

³⁵ Temesváron például az éttermek magyar alkalmazottainak megtiltották, hogy magyarul beszéljenek egymás között. Gál Miklós beszámolója a bánási magyarok helyzetéről. 1941. június 13. MNL OL, K 63 260. cs. 27. t. 130–132.

A tanárok elmenekülése miatt több helyen megszűnt a magyar oktatás, ráadásul a román hadsereg háborúba való bekapcsolódásával sorra foglalták le a magyar iskolák épületeit hadikórházak számára.³⁶ Az 1942-es tanévben az összes magyar középiskola épületét lefoglalták, s az 1943-as évben is 7 még a hadsereg kezelésében volt. 1942 végére így 179 általános és 15 középiskola maradt, ahová a magyar nyelvű diákok kevesebb, mint fele járt.³⁷ A magyar kulturális- és sportegyesületek betiltása is azonnal elkezdődött 1940 szeptemberében, amire reagálva a magyar kormány is több román egyesület bezárása mellett döntött. 1941 végére egyetlen jelentős magyar egyesület sem működhetett. A magyar kormány felvetette az egyesületek kölcsönös működési engedélyének kiadását, de a kezdeményezés nem járt sikerrel. A magyarság szellemi és kulturális élete teljesen visszaszorult ezekben az években.³⁸

Romániában 1940-ig a helyi és központi közigazgatásban majdnem teljesen megszűnt a magyarok részvétele, az 1940 utáni elbocsátások így elsősorban nem a tisztviselőket érintették, hanem a munkásokat, segédeket és cselédeket. Brassóban a három legnagyobb gyár összesen 1200 magyar munkást bocsátott el, a vasútnál 800 magyar munkásból 168, a postánál 14-ből 7, a vízműveknél 10-ből 2, a villanyüzemnél 25 munkásból 5 magyar maradt.³⁹ A magyarok visszaszorulása elsősorban iparengedélyük megvonása,⁴⁰ diszkriminatív nyersanyagellátásuk (a háborús viszonyok miatt Romániában is jegyrendszer szabályozta az alapélelmiszerek és nyersanyagok elosztását), illetve az ipar és kereskedelem romanizálása miatt következett be.⁴¹ Ez a

³⁶ A Tengelyhatalmak javaslatai a magyar–román viszony javítására. MNL OL, K 63 257. cs. 27. t. 256–338.

³⁷ Kiszolgáltatva i. m. 45.

³⁸ A szellemi és kulturális életre vonatkozóan lásd: Kiszolgáltatva i. m. 42–46.

³⁹ A brassói Népközösség jelentése. 1941. június 7. MNL OL, K 63 260. cs. 27. t. 144–146.

⁴⁰ Egy korabeli beszámoló szerint 1941-ben Brassóban már csak 2 magyarnak volt dohányárusítási engedélye, ill. a bécsi döntés óta 72 magyar kiskereskedő hagyta el a várost. A brassói Népközösség beszámolója. 1941. június 16. MNL OL, K 63 260. cs. 27. t. 134–135.

⁴¹ 1941. május 3-án jelent meg a *Monitorul Oficial*-ban a 4. számú törvény, ami rendelkezett a Romanizálási, Telepítési és Vagyonnyilvántartási Minisztérium (hivatalos elnevezése: Subsecretariatul de Stat al

folyamat már az 1930-as években elkezdődött, majd 1941-től újabb törvények révén fokozódott. Ezek szabályozták a vállalatok alkalmazottainak nemzeti megoszlását, a román nyelven való könyvelést, illetve a románok kizárólagos alkalmazhatóságát, és kimondták azt is, hogy új cég alapítását csak román nemzetiségű személy kezdeményezheti.

Az elbocsátások, ellátási gondok illetve az adók folyamatos emelése a lakosság fokozatos elszegényedéséhez és anyagi biztonságának elvesztéséhez vezetett. A román kormány a kötött gazdálkodás miatt olyan rendelkezéseket tudott hozni, amelyek a nemzetiségi lakosság anyagi romlását idézték elő, anélkül, hogy a szándékosság kimutatható lett volna.⁴² A lakosság részéről megnyilvánuló magyarellenesség a korábbi személyes kapcsolatok meglazulását, elhidegülését idézte elő, így a magyarok elveszítették azt a kapcsolati tőkéjüket is, ami a két világháború közötti időszakban lehetővé tette számukra a diszkriminatív törvény aluli kibúvást.

A lakosság folyamatos anyagi romlását a magyar kormány a Népközség közvetítésével évente több tízmillió lejes összegekkel igyekezett kompenzálni.⁴³ Az

Romanizării, Colonizării și Inventarului) felállításáról. Gyárfás Elemér törvényről szóló ismertetését l. MNL OL, K 64 91. cs. 27. t. 534/res. pol. 1941 64–66.

⁴² A bukaresti követ megfogalmazása szerint: „egyik tragikusan nagy hátrány, hogy pillanatnyilag éppen azokban a pozíciókban, melyekben a dél-erdélyi magyarság sorsára legnagyobb befolyás gyakorolható, olyan gyűlölettől lihegő emberek ülnek, mint Davidescu helyettes külügyminiszter, Filotti budapesti követ, Nonu romanizálási vezérigazgató és nem utolsósorban maga Mihai Antonescu helyettes miniszterelnök, kikhez képest a két évtizedes kisebbségi sors legexponáltabb magyarelles uszítói: Angelescu, Iorga és Tătărescu jámbor bárányok és naiv bürokraták voltak csupán.” A bukaresti követség jelentése a román kormány magyarelles politikájáról. 1942. február 13. MNL OL, K 63 268 cs. 27. t. 210/pol. 1942 81–83.

⁴³ A magyar kormány 1918-tól folyamatosan segítette anyagilag is a határon túli magyar közösségeket. Az Erdélybe irányuló anyagi támogatás Keleti Akció néven futott. Ennek nagyságára, illetve módoszataira vonatkozóan l. Otthon és haza i. m. Elsősorban *A Keleti Akció – a romániai magyar intézmények anyagi támogatása c. alfejezet* (211–268.).

egyházak és iskolák anyagi támogatásban részesültek.⁴⁴ Egy megállapodás is létezett az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület (EMGE) és a Népközösség között, miszerint a városi lakosság – elsősorban pénzügyi – segélyezésével ez utóbbi foglalkozik, míg a falura irányított – elsősorban természetbeni – juttatások (gabona, ruhanemű) intézését az EMGE vállalta.⁴⁵ Az egyik legnagyobb segélyezési akció az 1942-es gabonarekvirálást követően bontakozott ki. Mivel a Népközösségnek nem sikerült gabonát beszerezni, 2–3 száz lejes segélyben részesítették az érintett családokat.⁴⁶ Romániában a háborús erőfeszítések fokozódásával 1943-tól nőtt a munkaszolgálatra behívott magyarok száma, ezek ellátatlan családtagjait szintén a Népközösség támogatta. A segélyre szorulóknak egyre növekvő száma nagyobb anyagi erőfeszítést követelt a magyar kormánytól is,⁴⁷ a támogatás mégsem volt elegendő a lakosság helyzetének és reményvesztettségének enyhítésére. A dél-erdélyiek a magyar kormányt ígérete ellenére tehetetlennek látták saját ügyükben, miközben a közvélemény szerint Magyarország az újabb területi gyarapodásnak köszönhetően középhatalmi státusba került. A végső elkeseredésnek és a nemzeti identitás leépülésének, illetve a beletörődésnek az első jelei 1941/1942 fordulóján jelentkeztek, amikor a lakosság már panaszait sem adta elő, hiszen csak a

⁴⁴ 1941 elején Debreczeni József református lelkész jelezte, hogy a temesvári, resicai és újkissodai református egyházak még nem kapták meg Budapesttől a segélyt. Az aradi konzulátus jelentése a Külügyminisztériumnak. 1941. január 16. MNL OL, K 64 90. cs. 27. t. 18/res. pol. 1941 8. Ugyanekkor a Hunyad megyei népközösségi szervezet 100 ezer lejes gyorssegélyt kért a ferences rend számára, amit szétoszthat a szegények között. Az aradi konzulátus számjeltávirata a Külügyminisztériumnak. 1941. január 17. MNL OL, K 64 90. cs. 27. t. 18/res. pol. 1941 5.

⁴⁵ Az 1942-es téli ruhasegély akció megszervezésére az EMGE öt millió lejt kért a magyar kormánytól. Az EMGE jelentése a lakosság ellátásáról. 1942. december 10. MNL OL, K 63 445. cs. 47. t. 532/ pol. 1942 216–217.

⁴⁶ Erre az akcióra csak a nagyenyedi központ 1 millió lejt kapott, a csángó falvak megsegítésére pedig 250 ezret különítettek el. A brassói konzulátus jelentése a Miniszterelnökségnek a gabonarekvirálásokról. 1942. július 3. MNL OL, K 63 443. cs. 47. t. 285/ pol. 1942 200–202.

⁴⁷ A konzul jelentése szerint a magyar kormány Márton Áronnak 110 millió lejt ígért, de ebből csak 42 millió érkezett meg. Az aradi konzulátus alá tartozó népközösségi tagozatok ebből 48 millió lejt kaptak volna, de a jelentés megírásának pillanatáig csak 5 millió érkezett meg. Az aradi konzulátus jelentése Balla Pál miniszteri osztályfőnöknek. 1943. december 18. MNL OL, K 63 270. cs. 27. t. 440/biz. 1943 197–198.

román hatóságok megtorlását kapta válaszul. A brassói konzulátus jelentése szerint: „Teljesen érthető, hogy sokan kezdik elveszíteni lelki egyensúlyukat. Ők már nehezen képesek helyzetüket reálisan megítélni, néha ott is nemzetiségi üldöztetést látnak, ahol tulajdonképpen egy rothadt rendszer szervezetlensége, kapkodása, züllöttsége vonható felelősségre, amely alatt a szászok és románok is szenvednek.”⁴⁸ Már nemcsak a jobb sorsba vetett reményét veszítette el a dél-erdélyi magyarság, hanem a magyar kormány iránti bizalmát is: „[...] a dél- erdélyi magyar kezd Magyarországtól elhidegülni. Nem néz többé úgy Budapest felé, mint minden eszmény megtestesülésére. Magyarországba vetett hitét és reményét is kezdi elveszíteni.”

Ebben a helyzetben következett be az 1942-es diszkriminatív gabonarekvirálás. Az akció keretében a magyarság teljes búza- és kukoricakészletét elvették. A kormány tudatosságát jelzi, hogy Mihai Antonescu miniszterelnök-helyettes már a végrehajtás bejelentése előtt tájékoztatta a minisztereit a készülő retorziós lépésről.⁴⁹ 1942. június 7-én jelent meg az 1460-as bizalmas közigazgatási rendelet, ami előírta a teljes⁵⁰ búza- és kukoricakészlet rekvirálását a magyaroktól. A rendelet szerint a végrehajtó hatóságoknak az elvett mennyiségről pontos kimutatást kellett készíteniük, annak ellenértékét helyben ki kellett fizetniük, vagy arról elismervényt hagyniuk. A rekvirálás az előírásnak nem felelt meg, sőt, egyes esetekben az akció lebonyolításában maga a román lakosság is részt vett. Magyarfenesen pl. a rekvirálást a román tanító vezette, de vele tartottak a falu egyes román lakosai is, akik adott esetben meg is verték az otthon

⁴⁸ A brassói konzulátus jelentése a magyarság utazási sérelmeiről. 1941. szeptember 22. MNL OL, K 83 10. cs. res. 23, 67/ biz. 1941 240–244.

⁴⁹ A menekültkérdéssel kapcsolatban tartott értekezlet jegyzőkönyve. 1942. ANIC, Fond 765, dos. 515/1942 1–30.

⁵⁰ A román rekvirálási rendelet ezt megelőzően is nagyon szigorú volt: mindössze havi 4 kg búzát és 8 kg kukoricát engedélyezett megtartásra.

lévő asszonyokat. Györfalván a szomszédos Ródfalva román lakossága a rekvirálást követően a magyarok házait ki is fosztotta.⁵¹

Hasonló beszámolók más helyekről is érkeztek, a rekvirálók nem csak gabonát vittek el, hanem más használati-, vagy értéktárgyakat is (gyümölcsöt, zsírt, ruhaneműt, illetve pénzt).⁵² A magyar kormány azonnal kérte a gabona visszaadását és a tengelyhatalmak közbelépését. Ezek az ún. Hencke – Roggeri-különbizottság kiküldése mellett döntöttek,⁵³ amely megállapította a rekvirálás diszkriminatív jellegét. A bizottság megjelenése előtt a román hatóságok egyes helyeken elkezdtek a gabona egy részét visszaadni, ugyanakkor ún. „hűségnyilatkozatokat” íratnak alá a magyar lakosság különböző rétegeivel. A katasztrófát végül a részleges visszaszolgáltatás, illetve az aratás akadályozta meg. A magyar lakosságtól rekvirált pontos mennyiség nem ismert, egy későbbi kimutatás szerint – a magyar kormány szorgalmazása ellenére – 250 tonna búza, 100 tonna búzaliszt, 350 tonna kukorica, 6,5 tonna kukoricaliszt visszaszolgáltatása maradt el, ebből következtethetünk az elvett mennyiségre.⁵⁴

A beszámolók szerint a román hatóságok különböző módszerekkel (zsarolás, fenyegetés, előnyben részesítés, rekvirált gabona visszaadása) igyekeztek rávenni a magyar lakosság különböző elemeit, hogy aláírjanak egy olyan nyilatkozatot, amely szerint nincsenek sérelmeik, szabadon használhatják nyelvüket, az iskolai oktatás

⁵¹ Hasonló eset történt Aranyosszéken, ahol a lakosságot közmunkára rendelték ki, hogy ne legyen jelen a rekvirálás végrehajtásánál. A Magyar Külügyminisztérium jelentése a dél-erdélyi gabonarekvirálásokról. 1942. június. MNL OL, K 63 263. cs. 27. t. 3373/ 1942 331–338.

⁵² A bukaresti követség által a Tengelyhatalmaknak átadott jegyzék a dél-erdélyi magyarokat sújtó gabonarekvirálásról. 1942. július 28. MNL OL, K 63 263. cs. 27. t. 867/ 1942 198–204.

⁵³ Az 1942 nyarán felállított ún. második német–olasz különbizottság legfőbb célja a menekülés okainak, illetve az élelmiszerellátás helyzetének a felmérése volt.

⁵⁴ A Tengelyhatalmak javaslatai a magyar-román viszony javítására. 1943. MNL OL, K 63 257. cs. 27. t. 1940. 256–338.

nyelve a magyar stb.⁵⁵ Az akció a Bánságban kezdődött, majd kiterjedt egész Dél-Erdélyre. Pontos adataink nincsenek a begyűjtött nyilatkozatok mennyiségéről (településenként 4 és 70 között mozgott számuk),⁵⁶ a román hatóságok akciója mégis sikeresnek tekinthető.⁵⁷ Meskó Miklós szerint „Romániai magyar nemzetkisebbségi életünk egyik legszégyenteljesebb, talán a legkritikusabb időben megélt aktusa volt. A történelmi eseményekkel szemben ismét könnyűnek találtattunk – elbuktunk.”⁵⁸

A legnagyobb problémát az aláírók személye jelentette, hiszen sokan a magyarság vezetői közül kerültek ki.⁵⁹ Arra is volt példa, hogy a falu lakossága ellenállt, míg az értelmiség aláírta a nyilatkozatot. „Ellen nem őrizhető hírek szerint igen sok helyen megtörtént, hogy míg a község egyszerű magyarjai gerincesen visszautasították a bizalmi nyilatkozatok aláírását, addig a község lelkésze, vagy a vidék magyar birtokosa bizony gyengének bizonyult. (...) Sajnálatos következmény: egyes falvak

⁵⁵ A Bély Ferenc bodolai birtokossal aláíratott nyilatkozat tartalma: visszakarta az elkobzott gabonát, nem tanúsítottak vele szemben ellenséges magatartást a hatóságok, és nem ösztönözték Magyarországra települését, nem akadályozták nyelvhasználatban és útlevélhez jutásban, ellátáskor és rekviráláskor a románokkal egyenlő bánásmódban volt része. Gróf Bély Ferenc nyilatkozata. 1942. július 10. MNL OL, K 63 444. cs. 47. t. 315/pol. 1942 27. Bélyt azzal fenyegették meg, hogy ha nem írja alá, akkor az állam ellenségének nyilvánítják.

⁵⁶ Sajnos csak szórványosan (36 faluból és 7 városból) maradtak fent beszámolók a nyilatkozatok eredetére és mennyiségére vonatkozóan, de sok esetben ezek nem részletezők, csak a nyilatkozatok tényét említik meg, így név szerint 27 személyt említenek. Az adatok nem reprezentatívak, hiszen a 36 település közül 15 Nagyküküllő megyében van.

⁵⁷ A Brassó megyei listán 28-an szerepelnek, de a lista nem teljes. Kimutatás a Brassó megyei nyilatkozattevéőről. 1942. július. MNL OL, K 28 222. cs. 439. t. 1942-O-28380. 1393.

⁵⁸ Emlékeztető a különbizottság Hunyad megyei látogatásáról. MNL OL, K 63 258. cs. 27. t.

⁵⁹ Kisküküllő megyében 15 település értelmisége, összesen 46 személy írta alá a nyilatkozatot, ezek közül 28 értelmiségi: 16 pap, kilenc földbirtokos és három tanító. Három településen visszautasították a nyilatkozat aláírását: két pap és egy kisköz. A Népközség Kisküküllő megyei tagozatának levele a Népközség bukaresti központjához. 1942. augusztus 8. MNL OL, K 28 222. cs. 439. t. 1942-O-28380. A Brassó megyei jelentés szerint 16 megkeresett pap közül 13 nem írta alá. Kimutatás a Brassó megyei nyilatkozattevéőről. 1942. július. MNL OL, K 28 222. cs. 439. t. 1942-O-28380. 1393.

lenézik gyenge vezetőiket.”⁶⁰ Márton Áron az ügyel kapcsolatban kijelentette, hogy: „tájékozatlan kis embereknek meg tud bocsátani, de a vezető férfiakat e magatartásukért súlyosan elítéli.”⁶¹

Az, hogy az egyszerű emberek többsége megtagadta a hűségnyilatkozat aláírását, lehetővé tesz egy másik értelmezést is: a magyar lakosság még az 1942-es események hatására sem tört meg, és – reményvesztetten bár, de – kitartott. A nemzeti azonosság elvesztéséről semmiképpen sem beszélhetünk, esetleg ennek felszín alá rejtéséről lehet szó, amire az adott helyzet szolgál magyarázatként. A nyilatkozat aláíróinak egy része utólag igyekezett ún. ellennyilatkozatot tenni, amiben visszavonta eredeti nyilatkozatát, jelezve, hogy azt presszió vagy félreértés eredményeként írta alá.⁶²

A tengelyhatalmak képviselői szerint nagy hiba volt, és a románok „rossz lelkiismeretére vall” a hűségnyilatkozatok gyűjtése, ugyanakkor ezáltal a magyarok lemérhették „saját vezetőik értékét”. A július 11. után – a magyar hatóságok ekkor jelezték hivatalosan a tengelyhatalmaknak a román akciót – született nyilatkozatokat nem terveztek ugyan figyelembe venni, a magyar vezetők aláírása viszont megítélésükben sokat csökkentett a magyarok sérelmeinek súlyán. Ennek némileg ellentmondva a német tiszt azt is kijelentette, hogy ez nem fogja sem befolyásolni a tengelyhatalmak képviselőit, sem csökkenteni a román hatóságok felelősségét.⁶³

⁶⁰ A brassói konzulátus beszámolója a hűségnyilatkozatokról. 1942. július 24. MNL OL, K 63 444. cs. 47. t. 338/pol. 1942 16.

⁶¹ A brassói konzulátus beszámolója a hűségnyilatkozatokról. 1942. július 31. MNL OL, K 63 444. cs. 47. t. 384/pol. 1942 192–193. Név szerint említett elöljárók, akik aláírták a hűségnyilatkozatot: Bethlen Bálint, Népközségi alelnök, református gondnok, Bély Ferenc bodolai földbirtokos, Betegh Miklós, a katolikus egyház világi igazgatója, Betegh Sándor mezőszengyeli birtokos, Bíró Lajos református esperes, Haller Jenő kükküllővári birtokos, Oláh Dániel katolikus esperes, Orosz Károly Nagyküküllő megyei népközségi titkár, illetve a brassói lelkészek nagy része.

⁶² A Külügyminisztérium jelentése a bizalmi nyilatkozatokról. MNL OL, K 28 222. cs. 439. t. 1942-O-28380. 1381–1383.

⁶³ A brassói konzulátus jelentése a Hans Dehmellel folytatott megbeszélésről. 1942. augusztus 14. MNL OL, K 63 444. cs. 47. t. 412/pol. 1942 21–23.

A magyar konzulátus és a Népközösség vezetői igyekeztek menteni a helyzetet, magyaráztaként a kényszerítő eszközök alkalmazását, illetve a magyarság lelki állapotát hozták fel. A brassói konzul szerint mindennek oka a 20 éves folyamatos elnyomás, ami alatt minden kemény ember megtörne.⁶⁴ Szász Pál, az EMGE elnöke kijelentette:

„Felemlítettem a bizottságnak, hogy eddig szerzett tapasztalatok alapján megállapíthatjuk, hogy a dél-erdélyi magyarság nagyban és egészében ma már nem esik normális beszámítás alá. Elkínózták, megfenyegették. Soha nem tudják, hogy mit hoz a holnap. Ezért kaphatók olyan hatósági visszaélésekre, mint amilyenek most a hűségnyilatkozatok gyűjtése alkalmával ezerszámra tapasztalhatóak voltak. Ezért ezen nyilatkozatok értéktelenek és nem vehetőek figyelembe.”⁶⁵

A magyar külügyminisztérium elrendelte, hogy a nyilatkozatot aláíró vezetőket – ha azok nem tesznek igazoló jelentéseket – mentsék fel Népközösségi tisztségükből, illetve vonják meg tőlük a kedvezményeket, mint pl. vízum, útlevél, vagy pénzátutalás.⁶⁶ Gróf Bethlen Bálint, a Dél-Erdélyi Református Egyházkerületi Rész

⁶⁴ Uo.

⁶⁵ Szász Pál EMGE elnök beszámolója a különbizottság előtt való kihallgatásáról 1942. július 24. MNL OL, K 28 222. cs. 439. t. 19412-O-28380. 1374–1387. Szász nyilatkozata azért is figyelemreméltó, mert egy évvel korábban még így nyilatkozott: „Mi, erdélyi magyarok, éppen ezért, mert van történelmi tudatunk és érezzük felelősségünket a Jövő előtt, a szükséges nyugalommal álljuk ki jelenlegi megpróbáltatásainkat, a többségi hivalkodás dühét.” A dél-erdélyi magyarság felterjesztése a „népcsere” elvének a románság által kifejtett propagandájával kapcsolatban. 1941. július 28. MNL OL, K 63 258. cs. 27. t. 244–260.

⁶⁶ A Külügyminisztérium jelentése a bizalmi nyilatkozatokról. MNL OL, K 28 222. cs. 439. t. 1942-O-28380. 1381–1383.

Intézőbizottságának világi elnöke, egyben a Népközösség harmadik alelnöke, a nyilatkozat egyik aláírója, lemondott tisztségéről.⁶⁷

Az 1942-es gabonarekvirálás másik következménye az volt, hogy a dél-erdélyi magyarság úgy érezte, magára maradt. Márton Áron szerint is „megrendült” a magyar kormányba vetett hit.⁶⁸ Jakabffy Elemér, a Népközösség bánási elnöke a következőképpen látta a magyarság helyzetét a gabonarekvirálás és hűségnyilatkozat után:

„Nem csoda tehát, hogy a vidéki magyarság magát elhagyatottnak érzi, sérelmeinél megfelelő orvoslást nem kaphat és így hangulata egyre romlik: általánossá válik az az óhaj, hogy ez országból bármilyen áron mielőbb szabadulni lehessen. A Népközösség vezetősége pedig elveszítette az erkölcsi erőt és befolyást ahhoz, hogy az ilyen távozni akarókat visszatartsa, mert hiszen sérelmeiket orvosolni nem tudja, de sőt életlehetőségeiket sem biztosíthatja, munkaalkalmakhoz őket nem juttathatja.”⁶⁹

⁶⁷ Jakabffy Elemér, a Romániai Magyar Népközösség alelnökének összefoglalója a német–olasz különbizottság vizsgálatáról és a brassói német–olasz tiszti bizottság működéséről. Kiszolgáltatva i. m. 413–415.

⁶⁸ A brassói konzulátus jelentése a Miniszterelnökségnek Márton Áronnak a magyarság helyzetére vonatkozó véleményéről. MNL OL, K 63 443. cs. 47. t. 283/pol. 1942 194–195. Márton Áronnak a nemzetiségi kérdés kezeléséről vallott nézeteire vonatkozóan lásd: *Seres Attila: Márton Áron és a kisebbségi reciprocitás kérdése a magyar–román kapcsolatokban. Magyar diplomáciai iratok 1940–1943.* Limes 24. (2011: 2. sz.) 75–95.

⁶⁹ Jakabffy Elemér, a Romániai Magyar Népközösség alelnökének összefoglalója a német–olasz különbizottság vizsgálatáról és a brassói német–olasz tiszti bizottság működéséről. Kiszolgáltatva i. m. 413–415.

1943-tól a magyarság menekülésének legfőbb oka a hadseregbe, illetve munkaszolgálatra való behívás volt.⁷⁰ Romániában nem állítottak fel külön nemzetiségi munkaszázadokat, egy-egy – főleg vasútépítéssel és mezőgazdasági munkával foglalkozó – században 80% volt a nemzetiségi elem és 20% a román.⁷¹ Mivel a magyar kormány elutasította a munkaszolgálat idejének a román Nagyvezérkar által kezdeményezett csökkentését, 1943 végétől megtorlásképpen a magyar munkaszolgálatosokat csak évi pár napra szerelték le.⁷²

1942 után a magyarok helyzete alapvetően nem változott, a legtöbb említett sérelem továbbra is fennállt, a magyar kormánynak pedig minden erőfeszítése ellenére csak elszigetelt esetekben sikerült néhányat orvosolni. Ugyanakkor a román kormány is tapogatózó lépéseket tett a háborúból való kiugrás érdekében. Ennek hatására némileg enyhült a magyar lakosságra nehezedő nyomás, s egy 1943 őszi nagyobb, s elsősorban magyarokat érintő állatrekvirálást leszámítva nem került sor újabb kirívó magyarellenes intézkedésre.⁷³ A lakosságon a fásultság és a beletörődés lett úrrá, már sérelmeiket sem merték jelenteni a Népközösségnek. A brassói konzul 1942-ben tett, de valójában mindvégig érvényes jelentése szerint:

„Helyi vezető embereink egy részétől kérdésemre azt a választ kaptam, hogy jelenleg általában relatíve csend uralkodik. [...] mégis az általános

⁷⁰ Ujváry Dezső követségi tanácsos már 1941 végén a magyar menekültek felét behívások elől elmenekülteknek tartotta. Dunst László magyar összekötő tiszt jelentése a tiszti bizottsággal folytatott megbeszelésről. MNL OL, K 63 267. cs. 27. t. 119–129.

⁷¹ A román összekötő tiszt jelentése a brassói tiszti bizottságnak a román munkaszázadokról. 1942. augusztus 7. ANIC, Fond 1348, dos. 20. 114–117. A jelentés szerint ekkor csak 2500 magyar munkaszolgálatos volt.

⁷² A román összekötő tiszt levele a brassói tiszti bizottságnak. 1942. szeptember 9. ANIC, Delegatul Marelui Stat Major pe lângă Comisia Germană de Ofițeri [Román Nagyvezérkar által a német tiszti bizottság mellé delegált összekötő tiszt iratai] (a továbbiakban Fond 1348). dos. 20. 108–109.

⁷³ A brassói konzulátus német nyelvű havi jelentése a dél-erdélyi magyarok helyzetéről. 1944. január 29. MNL OL, K 28 228. cs. 439. t. 1943-O-18369 94–103.

kép a múlthoz képest semmivel sem javult. [...] bizonyos mértékben érthető egyes vezetők eltompultsága a magyar sérelmekkel szemben. Az első lelkeszek hadbíróság elé állítása, súlyos börtönre való elítélése általános felháborodást keltett magyarjaink sorában. Ma már annyi magyar lelkipásztor járta meg a hadbíróság kálváriáját, annyi sínylődik börtönben, hogy egy újabb letartóztatás, vagy elítélés alig vált ki feltűnést. Beleszoktak a gyalázatba.”⁷⁴

Jelen írásban a dél-erdélyi magyarság 1940–1944 közötti általános helyzetének és legfőbb sérelmeinek bemutatása mellett jellemzőnek vélt példák és korabeli diplomáciai jelentésekből vett idézetek segítségével tettünk kísérletet a lakosság és vezetőinek szellemiségében végbemenő folyamatok megragadására. Megítélésünk szerint ezen változás a román kormány sorozatos kisebbségellenes lépései miatt következett be, amelyek sok esetben az alapvető életlehetőségtől is megfosztották a magyar lakosságot. Kiszolgáltatottságában a magyarság úgy ítélte meg, hogy helyzetén sem a magyar kormány, sem a jelen lévő német–olasz tiszti bizottság nem tud segíteni. A folyamat fordulópontjának az 1942-es Románia melletti hűségnyilatkozatok aláírását tekintjük.

Míg 1940-et megelőzően a „magyar szellemről” és a „kisebbségi lélekről” mint a megpróbáltatásokban megedződött és pozitív értékeket képviselő szellemiségről beszéltek, addig ezt követően sok esetben harmadrangúnak – még a jogfosztott zsidó lakosságnál is rosszabb helyzetűnek – tekintették magukat.⁷⁵ A dél-erdélyi magyarok 1940 utáni sorsa tehát hanyatlástörténetként is felfogható, ezt tükrözi a diplomáciai

⁷⁴ A brassói konzulátus beszámolója a magyarság helyzetéről. 1942. október 30. MNL OL, K 63 444. cs. 47. t. 579/pol. 1942 188–191.

⁷⁵ A brassói konzulátus jelentése a Külügyminisztériumnak a magyarság helyzetéről. 1940. október 25. MNL OL, K 63 253. cs. 27. t. 201/1940 21–24, illetve A brassói konzulátus jelentése a Miniszterelnökségnek a magyarság helyzetéről. 1942. január 19. MNL OL, K 63 444. cs. 47. t. 260/pol. 1942 130–134.

jelentésekben 1941 után négy alkalommal is használt *vogelfrei*⁷⁶ – törvényen kívüli – kifejezés, amellyel a magyarságot illették.

Az 1940–1944 közötti időszak jelentősége máig kihat a dél-erdélyi magyar lakosságra, hiszen ekkor került kisebbségből szórványba nemcsak számbeli arányát, hanem társadalmi pozícióit, illetve a helyi társadalmakon belüli megítélését is tekintve.

⁷⁶ A miniszterelnökség levele a német–olasz tiszti bizottság román panaszokról szóló véleményéről. 1941. december 17. MNL OL, K 63 267. cs. 27. t. 2642/pol. 1941 263–266, A berlini követség által átadott jegyzék a tárgyalások újrafelvételére vonatkozóan. 1941. január 11., 10. MNL OL, K 83 cs. res. 23, 178/biz. 1941 1130–1151. Az észak-erdélyi magyar kormányintézkedések és a román panaszok ismertetése. 1942. MNL OL, K 63 259. cs. 27. t. 674–696, A bukaresti követség jelentése a magyarság élelmiszerkészleteinek elrekvirálásáról. 1942. június 20. MNL OL, K 63 268. cs. 27. t. 153/pol. 1942 698–710. (A dokumentum közölve: Kiszolgáltatta i. m. 33. sz. dokumentum. 174–181). A *vogelfrei*-kifejezés elsősorban Veres Péter 1946-os írása nyomán vált közismertté: Veres Péter: *Vogelfrei*. Válasz. 1946. november. 177.

Tamás Sárándi

VOGELFREIS IN SOUTHERN TRANSYLVANIA

**THE SITUATION OF SOUTHERN TRANSYLVANIAN HUNGARIANS BETWEEN
1940 AND 1944 AS REFLECTED IN HUNGARIAN DIPLOMATIC SOURCES**

In the autumn of 1940 the Second Vienna Award divided the Transylvanian Hungarians into two, and while those living in Northern Transylvania became a majority again, the Southern Transylvanians were forced to redefine themselves and their community. Based mainly on contemporary Hungarian diplomatic reports, this study aims to present the situation of the Hungarians in Southern Transylvania and their grievances. It also follows the decline of the best organized Hungarian community outside the borders of Hungary that possessed an extensive system of institutions. It illustrates the loss of hope experienced by Hungarians that led to the signing in mass of the “pledge of allegiance” to Romania.

This study regards the year 1942 – especially the discriminative grain requisition – as the turning point in the 1940–1944 history of Hungarians in Southern Transylvania. The pledges of allegiance that many Hungarians signed are considered the measure of the situation the Hungarian minority was living in. The process and its results may be interpreted in different ways, the present interpretation does not exclude any other possibility. For that reason, this study also contains different opinions of Hungarian leaders as well as different perspectives on the issues discussed.

Whereas before 1940 the “Hungarian spirit” and the “minority soul” – both trained in hard battles – were considered to be symbols of a positive attitude towards their situation, circumstances deteriorated to the point that after 1942 Hungarians saw themselves as third-rate citizens, whose situation was in many cases worse than that of the Jewish population. The history of Hungarians in Southern Transylvania can

therefore be regarded as a history of decline, also mirrored by Hungarian diplomatic sources that mention them four times as '*vogelfrei*' – outlaws.

Somlai Péter Ferenc

A VOLKSBUND BUDAKESZIN – KÍSÉRLET A „NÉPISÉGI ELKÜLÖNÜLÉS” MEGTEREMTÉSÉRE EGY FŐVÁROS KÖRNYÉKI NÉMET TELEPÜLÉSEN

Bevezetés

A főváros környéki német településterületet a két világháború között erőteljes modernizációs és asszimilációs tendenciák jellemezték. Különösképpen igaz ez Budakeszire. A 19. század végéig alapvetően mezőgazdasági jellegű, bortermelő község a filoxéravészt követően gyorsan iparosodni kezdett. A két világháború között a lakosság döntő többségét már az iparban, kereskedelemben, közlekedésben, szolgáltatásban és a közszolgálatban foglalkoztatottak adták, akik jelentős része naponta a fővárosba ingázott. A jó levegőjű, erdőkkel övezett település a fővárosiak – elsősorban a zsidó középosztály és kispolgárság – kedvelt nyaralóhelyének számított.¹

Budakeszi két népiskolájában – számos más, főváros környéki német településhez hasonlóan – már a századforduló idején áttértek a magyar oktatási nyelvre. A két világháború között mindkét iskola döntően a nyelvoktató, C típus szerint működött. A település kulturális élete jól szervezett és népszerű, de a

¹ Budakeszi társadalmi rétegződéséről bővebben: Jautz M. *Flamina*: Budakeszi. Földrajzi tanulmány. Szeged 1939. 68–89.

magyarosodást szorgalmazó helyi elit által megfelelően kézben tartott egyesületek keretei között zajlott.²

A magyarosító törekvéseket jól illusztrálják a Gömbös-féle kisebbségi iskolarendelet által előírt vegyes nyelvű oktatás bevezetésének szabotálási kísérletei úgy az állami, mint az egyházi iskolafenntartók részéről.³ Ugyanez elmondható a Magyarországi Német Népművelődési Egyesület (MNNE) működéséről is. Bár a szervezet budakeszi helyi csoportja országosan az elsők között, már 1924. december 26-án megalakult, a megyei, járási és helyi hatóságok, illetve a helyi értelmiség – mindenekelőtt Miller József plébános – sikeresen meg tudták akadályozni, hogy az egyesület ténylegesen működhessen és ellássa feladatát, a német nyelv és kultúra védelmét.⁴ Ilyen előzmények után a Volksbund megjelenése Budakeszin – mint általában a főváros környéki német településeken – különösen jelentős változást hozott.

² A budakeszi értelmiség jelentős része tehetős gazdacsaládok a középosztályba felemelkedett utódaként helyi származású volt. Közéjük tartozott Gödrösy (Gruber) János főjegyző, Martonfi (Martin) Antal gazdasági jegyző, Pentei (Pfendner) Antal és Erdőfi (Eszterle) Antal irodatisztek. Német származású volt az Isztimérről érkező iskolaigazgató Makk Róbert (Makl Ruprecht – érdekesség, hogy nem csak a családnevét, de a keresztnévét is magyarosította), a székesfehérvári születésű Miller József plébános és utóda, a Tolna megyei Nagyvejkén született Braun Gyula is.

³ Bővebben: *Somlai Péter Ferenc*: A Gömbös-féle kisebbségi iskolareform végrehajtása a főváros környéki német településeken. *Levéltári Szemle* 62. (2012: 4. sz.) 27–38.

⁴ *Paul Flach*: Ortsgruppengründungen des Ungarländischen Deutschen Volksbildungsvereins (1924–1940) und des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (1938–1941). München 1968. 5. Az MNNE budakeszi helyi csoportjának története még feldolgozásra vár. Miller József plébános „nemzetiségi izgatásként” tekintett az egyesület megjelenésére, és igyekezett meggátolni kibontakozását. *Lelkipásztori jelentések 1924–26*. Szerk. Mózessy Gergely. Székesfehérvári Püspöki és Székeskáptalani Levéltár 2008. 102. 1928-ban a főszolgabíró pénzügyi szabálytalanságokra hivatkozva felfüggesztette a helyi csoport működését. A felfüggesztés 1935-ig volt érvényben. Magyar Nemzeti Levéltár Pest Megyei Levéltára (a továbbiakban MNL PML), A Budakörnyéki járás főszolgabírói elnöki iratai (a továbbiakban: IV. 424.a.) 181/1935.

A *Volksbund* helyi csoportjának megalakulása Budakeszin

A budakeszi helyi csoport megalakulására a bécsi népcsoportegyezmény megkötése után mintegy két héttel, 1940. szeptember 15-én került sor, Pest megyében a hetedikként.⁵ Az alakuló gyűlésen Georg Goldschmidt, a szervezet alelnöke és Franz Jankovics, zsámbéki szövetségi tag képviselte a vezetőséget. Beszédeikből jól kirajzolódnak a *Volksbund* disszimilációs programjának legfontosabb elemei. Az eseményen a hatóság képviselőjében jelen lévő dr. Horváth János, a budakörnyéki járás főszolgabírója, jelentésében kiemelte, hogy „Goldschmidt György beszéde sokkal nyersebb és kellemetlenebb hangú volt, mint az eddig Basch részéről elmondott beszédek.”⁶ Goldschmidt a bécsi népcsoportegyezmény ismertetésekor kijelentette,

„hogy a hazai németiség Hitler különös védelme és oltalma alatt áll, és attól vár utasításokat. Basch *Volksbund* szervezete a német népcsoporthoz tartozók szervezete. Minden ezen szervezethez tartozó tag egyben német nemzeti szocialista, aki horogkereszt viselésére és Heil Hitler köszöntésre jogosult és más politikai pártnak tagja nem lehet. Az egyesület politikával nem foglalkozik,⁷ de német nemzetiszocialista világnézeti alapon áll.”

Az egyesület német iskolát, és kizárólag a német népcsoporthoz tartozó tanítók és hivatalnokok alkalmazását követelte. Éles hangon kelt ki az asszimilánsok ellen, „akik elhagyva német szokásaikat és nyelvük használatát, a németiség soraiból a legmagasabb állami és egyéni közfunkcionárius állásokba kerültek, mert ezek a

⁵ Flach, P.: Ortsgruppengründungen i. m. 18–19.

⁶ Goldschmidt a Basch Ferencnél radikálisabb *Volksbund*-vezetők körébe tartozott. Basch beszédeiben gyakran hangsúlyozta a kormány nagyvonalúságát és a magyar államhoz való hűség fontosságát is.

⁷ Utalás a nyilas mozgalomra, amely a főváros környéki német településeken meglehetősen népszerű volt és a *Volksbund* egyik legfontosabb riválisának számított.

németség számára elvesztek, és fajtájuknak az árulói.” Kijelentette, hogy a jövőben nem fogják tovább túrni a magyarosítást, a közelgő népszámláláson pedig „gondoskodni fognak arról, hogy minden német számba legyen véve, és a német népcsoport tagjai fogják kísérni az összeírókat, nehogy kényszer gyakoroltassék a hovatartozandóság kérdésében.”⁸

A hatóságok reakciója ellentmondásos és eleinte érezhetően zavart volt. A bécsi népcsoportegyezmény ugyanis a korábbiakhoz képest jóval több jogot biztosított a német nemzetiségi mozgalom számára, így kevesebb lehetőségük maradt, hogy adminisztratív eszközökkel akadályozhassák azt. Ráadásul a magyarosítást szorgalmazó alsó- és középfokú hivatalnokok és a helyi értelmiség, különösen pedig az asszimilánsok elleni éles támadás a *Volksbund* retorikájának egyik központi eleme volt. A kezdeti zavarodottságra jó példa a jelenlévő köztisztviselők reakciója Goldschmidt fentebb idézett budakeszi beszédére. „A gyűlésen részt vett a község vezetőjegyzője és gazdasági jegyzője. Mindkettő budakeszi származású és németajkú tisztviselő, és szomorúan mondták nekem, hogy ezen bejelentéseket hallva számukra csak egy marad: a nyugdíjaztatásukat kérni.”⁹ – fogalmazott a főszolgabíró.

A helyi csoport működése az első hónapokban – a Téli Segélyakció és az 1941-es népszámlálás

Bár az alispán csak 1941 februárjában hagyta jóvá a budakeszi helyi csoport működését, az már azt megelőzően élénk tevékenységbe kezdett. A főszolgabíró októberi jelentése szerint a *Volksbund*nak eleinte mintegy száz tagja lehetett, akik

⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (a továbbiakban MNL OL) A Belügyminisztérium rezervált iratai (továbbiakban: K 149) 8. tétel 13920/1940

⁹ MNL OL, K 149 8. tétel 13920/1940. Gödrösy János vezetőjegyzőt és Mártonfi Antal gazdasági jegyzőt természetesen nem nyugdíjazták. A forrás inkább az alakuló gyűlést övező feszült légkört tükrözi.

német dalárdákat hoztak létre, és „fő tevékenységük abban áll, hogy ezek csak német nyelven beszélnek vagy köszönnek”. Az alakuló gyűlés óta „a község hangulata alaposan megváltozott”, és „az egyes kocsmákban szenvedélyes vitatkozások folynak a nyilaskeresztes párt és a Volksbund tagjai között.”¹⁰ Első jelentős rendezvényük, amelyről az általunk feltárt források tudósítanak, egy hajnalig tartó *Ortsgruppenball* volt 1940. december 28-án, a Stoflitz-féle vendéglőben.¹¹

A *Volksbund* kezdeti lendületéhez nagyban hozzájárult, hogy a népközösség (*Volksgemeinschaft*) eszméjének jegyében nagy hangsúlyt fektetett a szociális tevékenységre. A hamarosan kibontakozó, birodalmi mintára szervezett első Téli Segélyakció (*Winterhilfswerk*, WHW) jó alkalmat kínált arra, hogy népszerűsítse magát a szegényebb, elesettebb rétegek körében. A budakeszi helyi csoport 1941. február 9-én 70 rászorulóknak osztott ki cipőt, ruhát, lisztet és zsírt „bensőséges ünnepség” keretében, amelyet a magyarországi németek himnuszával kezdtek, és háborús indulókkal fejeztek be.¹² Az akció – mint a *Volksbund* szociális tevékenysége általában – túlmutatott a pusztán jótékonykodáson: a népközösség eszméjének hirdetése ugyanis sokak számára vonzó alternatívát kínált az erősen hierarchizált, kirívó jövedelmi különbségeket konzerváló Horthy-kori magyar társadalmi viszonyokkal szemben.¹³

A helyi csoport számára az első nagy kihívást az 1941. februári népszámlálás körüli kampány megszervezése jelentette. A *Volksbund* egyfajta erőpróbának

¹⁰ MNL PML, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánjának bizalmas iratai (a továbbiakban: IV. 401.a) 13/1940

¹¹ Deutsche Zeitung (a továbbiakban DZ), 1941. január 4. 4.

¹² Deutscher Volksbote (a továbbiakban DV), 1941. március 2. 4.

¹³ „Nálunk tudással sohasem lehetett pozíciót elérni és boldogulni, a protekció termelte ki a vezetőket. Itt állandóan a liberalizmus nótáját füttyülték, s erre kellett? a németiségnek táncolni. Ezután nem így lesz. Az egyesület nem ismer parasztot, munkást és urat, előtte csak egy szent cél lebeg, s az a német nép. [...] A liberális rendszer bűne az is, hogy ha valaki beteg és kórházba akar menni, legelőször nem azt kérdezik tőle, hogy mi a baja, hanem, hogy mennyi a vagyona. Amikor ezeket a túrhetetlen állapotokat hangoztatni merem, az illetékes urak csak megpróbálták, és úgy vélték, hogy és is beteg lévén pihenésre van szükségem, majd öt hónapi pihenésre kényszerítettek.” – hangoztatta Basch Pécsváradon, 1940 őszén – utalva 1935-ös börtönbüntetésére. MNL OL, Miniszterelnökség, Nemzetiségi és kisebbségi osztály (a továbbiakban K 28) 14. csomó 57. tétel 15150/1940.

tekintette a népszámlálást, és mindent megtett annak érdekében, hogy minél többen vallják magukat nemcsak német anyanyelvűnek, de német nemzetiségűnek is. Előadások, cikkek és rölapok sokaságával igyekezett mobilizálni a lakosságot, hangsúlyozva, hogy senkinek semmi hátránya nem származik német nemzetisége megvallásából, mert az adatokat szigorúan bizalmasan kezelik.¹⁴ Disszimilációs programjából következően hangoztatta, hogy az „anyanyelv az, amit az anya tanított, ha más nyelvet jobban is beszél az illető,”¹⁵ sőt, magyar nyelvű propagandaanyagot is terjesztett azok számára, akik már nem beszéltek németül.¹⁶

A kampányban a leghevesebb és legtöbb indulatot kiváltó viták a magyarországi német lakosság esetleges áttelepítése körül bontakoztak ki. Amióta Hitler 1939 októberében meghirdette a „német népi tagosítást” (*deutschvölkische Flurbereinigung*), a téma a *Volksbund* Achilles-sarkává vált, folyamatos támadási lehetőséget biztosítva ellenfeleinek, akik messzemenően éltek is a kínálkozó lehetőséggel. A magyarországi németek döntő többsége ugyanis hallani sem akart az áttelepítésről.¹⁷ A *Volksbund* ellenpropagandával igyekezett elvenni a támadások élet, ami azt eredményezte, hogy mindkét részről áttelepítéssel kapcsolatos híresztelésekkel próbálták befolyásolni a lakosságot.

„A legtöbb községben a Volksbund szervezetek vezetői a számlálóív nemzetiségi kérdésének megválaszolása terén a legfantasztikusabb híreket terjesztették, így egyesek úgy tudták, hogy mindenki, aki német nemzetiségűnek vallja magát, ki lesz telepítve Németországba, illetve Lengyelországba, sőt a gyarmatokba, mások viszont azt állították, hogy a németek itt maradnak, és azok Hitler uralma alá fognak kerülni,

¹⁴ DZ 1940. december 28. 4.

¹⁵ MNL PML, IV. 401/a 13/1940

¹⁶ MNL OL, K 149 5. tétel 9628/1941

¹⁷ A témáról részletesen: Norbert Spannenberger: A magyarországi Volksbund. Berlin és Budapest között. Bp. 2005. 332–342.

viszont azok, akik magyar nemzetiségűnek vallják magukat, azokat a német közösség kizárja maguk közül, és ezeket az Alföldre fogják a magyarok, illetve a cigányok közé elvegyíteni, mert a magyarok nem fogják befogadni őket. A lakosság fantáziáját annyira foglalkoztatták ezek a különböző hírek és mendemondák, hogy több községből érkezett jelentések szerint igen sokan a hivatalos órákon túl keresték fel a jegyzőket azzal a céllal, hogy négyszemközt beszélhessenek velük, mert mások előtt nem merték feltárni aggályaikat. Sokan bizalmasan elpanaszolták, hogy az egész családot hetek óta a nemzetiségi érzések izgatják. [...] Több községből bizalmasan jelentették, hogy a népszámlálás megtörténte után jelentkeztek egyesek azzal a kéréssel, hogy változtassák meg a nemzetiségi bejegyzést a számlálóbiztosok, mert ők nem voltak tisztában a vallomások megtétele idején a kérdés jelentőségével.” – fogalmazott a főszolgabíró.¹⁸

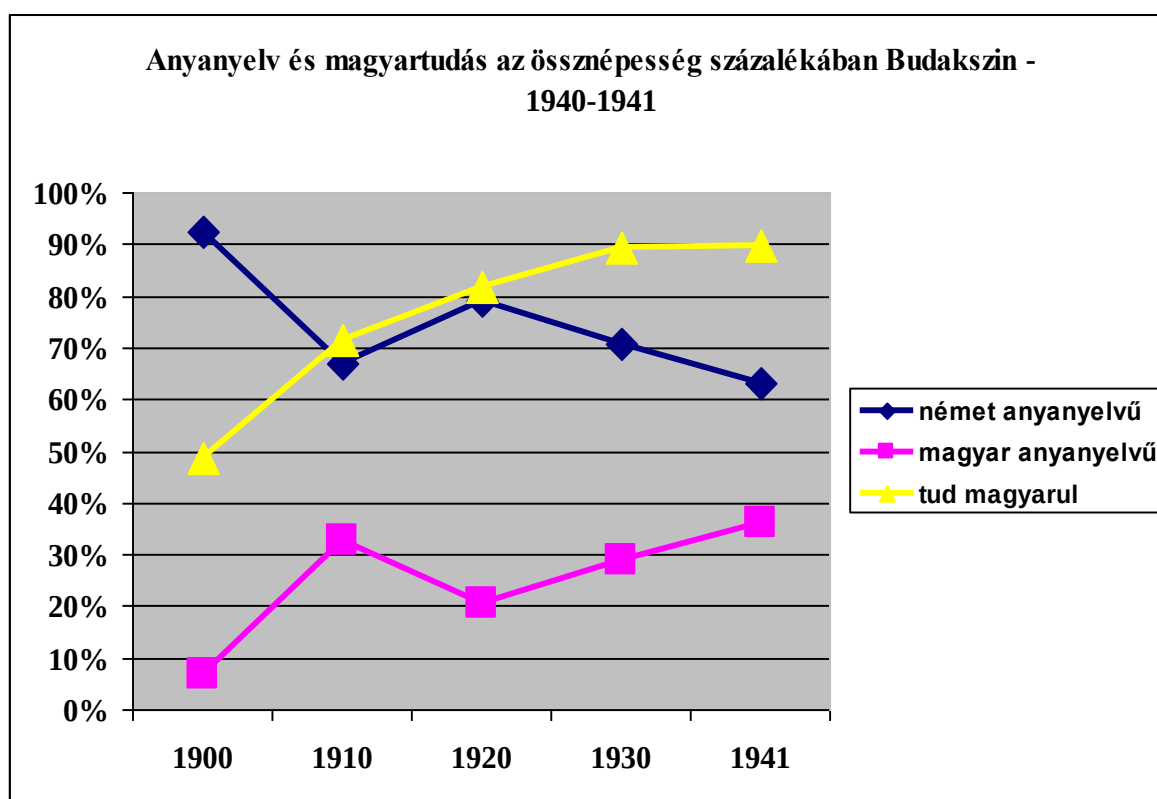
A népszámlálás eredményei a főváros környéki német településeken végül elmaradtak a *Volksbund* által vártaktól és világosan rámutattak arra, hogy a mozgalom kibontakozási lehetőségei korlátozottak. A főszolgabíró bizalmas értesülésekre hivatkozva már a hivatalos eredmények közzététele előtt jelentette, hogy a járás német anyanyelvű lakosságának 50–60%-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát, külön kiemelve többek között Budakeszit.¹⁹ A községben a lakosság 63,3%-a vallotta magát német anyanyelvűnek, ami a korábbi népszámlálások adataival összevetve azt mutatja, hogy a *Volksbund* megjelenése és néhány hónapos tevékenysége legfeljebb némileg tudta fékezni az asszimilációt, de semmiképpen sem fordította vissza azt.²⁰

¹⁸ MNL PML, IV. 401.a 8/1940. A jelentésben foglaltakkal szemben a németek kitelepítésével kapcsolatos híreket elsősorban nem a *Volksbund* hívei, hanem ellenfelei terjesztették.

¹⁹ MNL PML, IV. 401.a 8/1940.

²⁰ Hozzá kell azonban tenni, hogy az 1930-as évtizedben nőtt a fővárosból kiköltöző lakosság száma. Ez szintén hozzájárult a magyar anyanyelvűek számának növekedéséhez, de arányuk legfeljebb

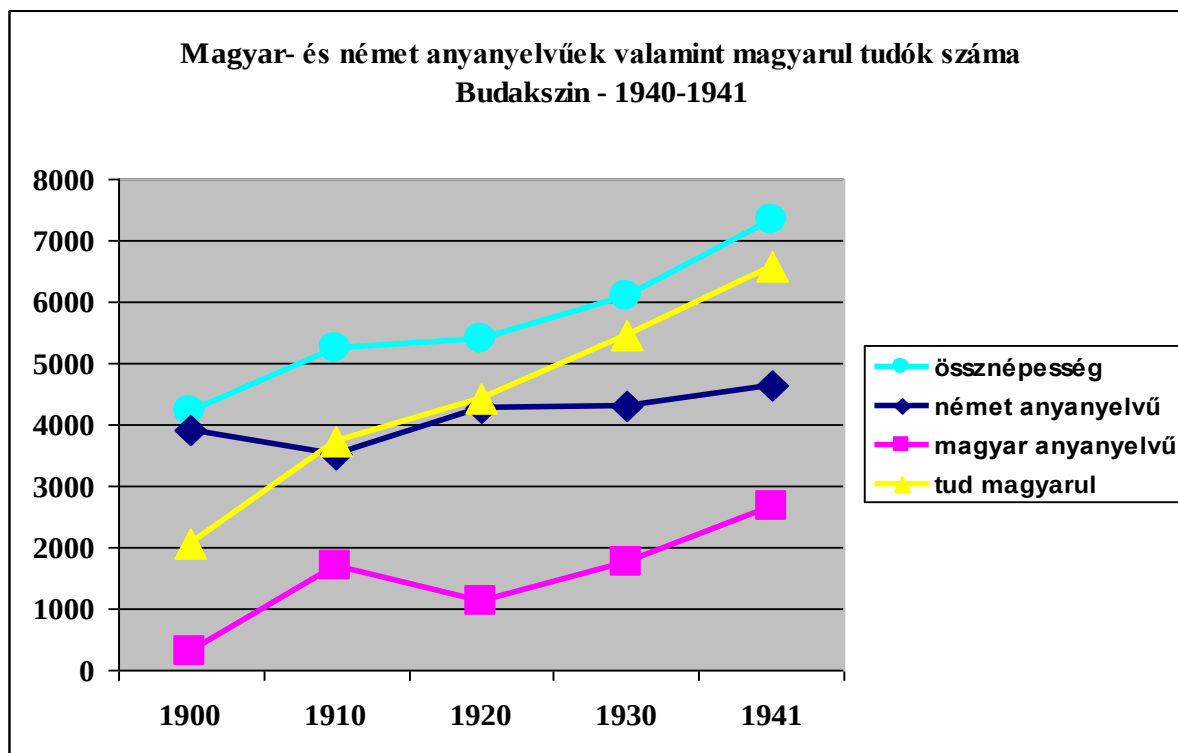
Ami pedig a népszámlálások történetében első ízben vizsgált nemzetiséget illeti, a budakesziek 69%-a magyarnak vallotta magát, ami a járás tizenkét, anyanyelv tekintetében német többségű községe között az ötödik helyet jelenti Pilisvörösvár (84,7%), Solymár (82,9%), Törökbálint (77,2%) és Torbágy (72,5%) után. Mindebből az is következik, hogy a német anyanyelvűek szűk többsége, 51,71 %-a magyar nemzetiségűnek vallotta magát. (L. 1–4. diagramok.)

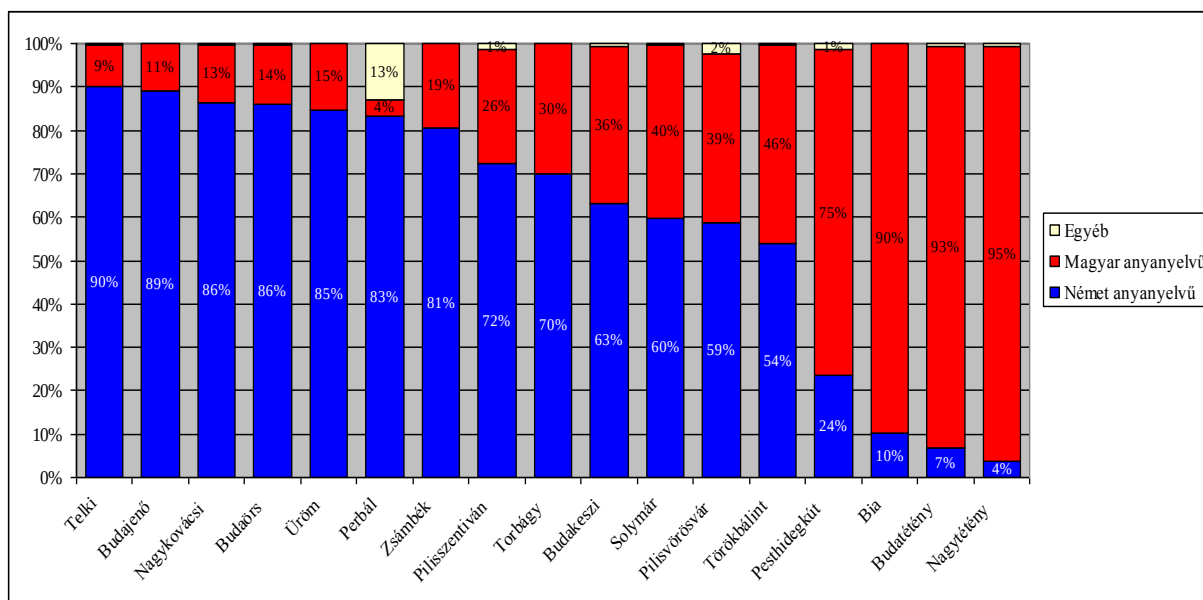
1. diagram²¹

néhány százalékot tehetett ki. Jautz, M. F.: Budakeszi i. m. 69., 83. A kérdés tisztázása további kutatásokat igényel.

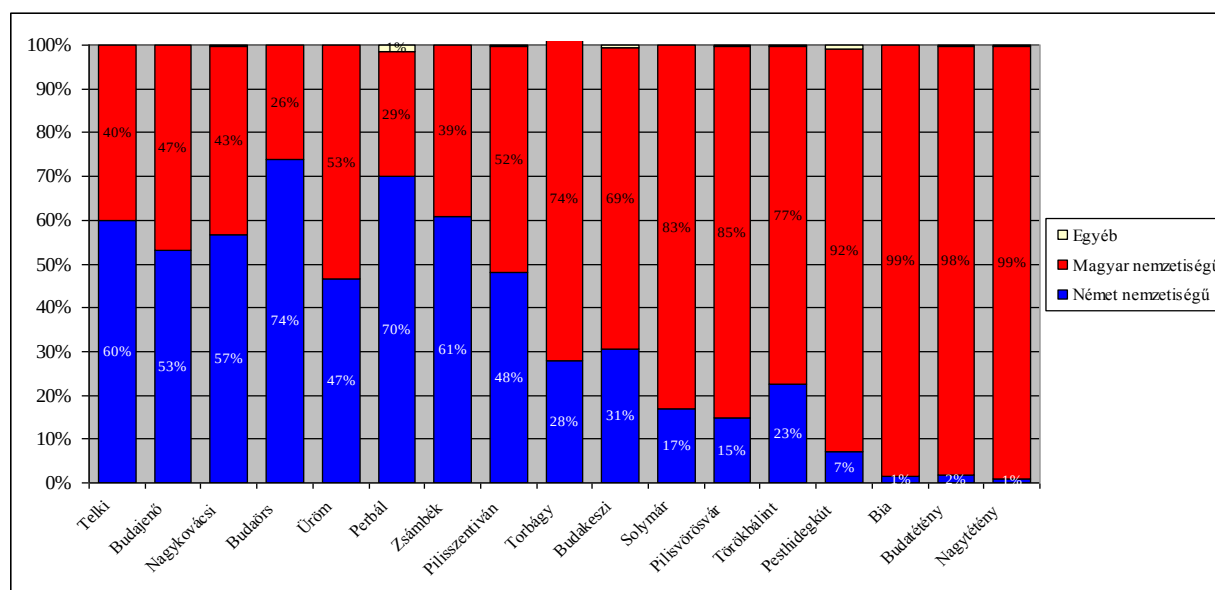
²¹ Valamennyi diagram a KSH népszámlálási adatai alapján készült (<http://konyvtar.ksh.hu/neda>).

2. diagram

3. diagram. Az 1941-es népszámlálás anyanyelvi adatai (%).

4. diagram. Az 1941-es népszámlálás nemzetiségi adatai (%).

A „népiségi elkülönülés” megteremtésének kísérlete

Amint az a budakeszi helyi csoport megalakításakor elhangzott beszédekből is kitűnik, a *Volksbund* nagy energiákkal látott hozzá, hogy érvényt szerezve a bécsi népcsoportegyezményben biztosított jogainak, minél teljesebb mértékben megvalósítsa a „népiségi elkülönülés” (*völkische Aussonderung*) programját. Ez kezdetben a nemzetiszocialista mintákat követő népcsoportszervezet kiépítését és az ehhez szükséges infrastruktúra kialakítását jelentette, ami hosszabb távon a teljes – többek között kulturális, ideológiai, oktatási, közigazgatási és gazdasági – népcsoport-autonómia megteremtésének feltétele lett volna.²² Ennek megfelelően a

²² Budakeszin is létrejöttek a mozgalom náci mintákat másoló szekciói: a *Deutsche Jugend* (DJ) a gyerekeket, a *Frauenschaft* pedig a nőket tömörítette. Nyilván a község társadalmi összetételéből

Volksbund megkezdte azon területek demonstratív el- illetve visszafoglalását, amelyeken a megelőző évtizedekben részben vagy teljesen lezajlott a magyarosítás.

Kezdetben a legfeltűnőbb jelenség a *Volksbund*-tagok demonstratív német nyelvhasználata volt, amely a hivatalos szervekkel való érintkezésre és esetenként különböző formális, ünnepélyes alkalmakra is kiterjedt.²³ Budakeszin nagy feltűnést keltett például a *Volksbund* önálló fellépése a hősök szobránál, a szokásos halottak napi megemlékezésen.

„Az ünnepség közben, amidőn a káplán a beszédet befejezte, a Basch-szervezet egy tagja váratlanul felszólalt és kitért arra, hogy most van először alkalmuk, hogy e helyen német anyanyelvükön beszélhetnek. Beszéde különben megfelelő volt, a magyar hazáért és annak boldogulásáért való készségüket tartalmazta” – jelentette a főszolgabíró.²⁴

A német nyelv használata különösen a hivatali érintkezésben számított jelentős változásnak, mert bár a magyar törvények előírták, hogy a nemzetiségi területeken a közigazgatás és a hatóságok tisztségviselőinek ismerniük kell a kisebbség nyelvét,²⁵ a hivatalokban többé-kevésbé elvárták az ügyfelektől, hogy a magyar nyelvet használják.

A nyelvhasználaton túl a *Volksbund* arra is erőfeszítéseket tett, hogy képviselői helyet kapjanak a hivatali apparátusban, legalábbis községi szinten. Budakeszin 1940 novemberében a szervezet saját jelölteket állított a képviselőtestületi választásokon. A közélet radikalizálódására jellemző, hogy a *Volksbund*-jelölteknek a nyilas párt

adódik, hogy a mezőgazdasággal kapcsolatos szervezeteiről és akcióiról (*Erntekindergarten, Wirtschaftlicher Kriegsdienst der Heimat*) nemigen maradt fenn adat.

²³ Budaörsön például bevezették, hogy mindenki, aki magyarul megszólal, egy bizonyos összeget tartozik fizetni, amit a felépítendő Német Ház költségeire fordítanak. MNL PML, IV. 401.a 13/1940.

²⁴ MNL PML, IV. 401.a 13/1940.

²⁵ 4800/1923. ME sz. rendelet a trianoni békeszerződésben a kisebbségek védelmére vállalt kötelezettségek végrehajtására. A magyar állam és a nemzetiségek. A magyarországi nemzetiségi kérdés történetének jogforrásai 1848–1993. Főszerk. Balogh Sándor. Bp. 2002. 270–275. A két világháború közötti szövegeket válogatta és jegyezte Pritz Pál.

jelöltjeivel kellett megküzdeniük. A választás eredményeképpen nyolc nyilas jelölt mellett csak három „volksbundista” került az előjáróságba.²⁶ A szerény eredmény semmiképpen sem állt arányban a *Volksbund* kezdeti, harsány retorikájával. Kísérletet tettek német Levente-egyesület megalakítására is „kivitelezésre azonban még módot és formát nem találtak.” – írta a főszolgabíró 1941 áprilisában.²⁷

Az egyházi anyanyelvhasználat terén már nagyobb sikereket ért el a szervezet. A budakeszi helyi csoport alig egyhavi fennállás után, már 1940 októberében közvetlenül Shvoy Lajos székesfehérvári püspökhöz fordult azzal a kéréssel, hogy a nagymisé minden vasárnap német nyelven tartsák meg.²⁸

A püspökség a kérést Braun Gyula plébánosnak továbbította, aki átmeneti megoldásként azt javasolta, hogy térjenek vissza az 1935-ös módosítás előtti állapothoz, azaz legyen a nagymise minden hónap első vasárnapján magyar, a többi három alkalommal pedig német. Felvázolt egy másik lehetőséget is, amely szerint valamennyi nagymiséen német, a 8 órai kismiséken pedig magyar szentbeszéd lenne, a 7 órai, német népénekes szentmise megtartása mellett. A plébános levele végén ugyan megjegyezte, hogy nem tartja helyesnek, „hogyan a *Volksbund* templomügyekbe avatkozik, mert ez egyáltalán nem tartozik hozzá, amikor az egyházat úgyis úton-útfélen gyalázza”, végeredményben jelentős mértékben engedett a szervezet nyomásának. Ezzel az egyházon belüli, évtizedek óta zajló magyarosító tendencia megfordulni látszott. A püspök válaszában Braun „kipróbált lelkipásztori bölcsességére” bízta annak megítélését, „hogyan az adott körülmények

²⁶ MNL PML, IV. 401.a 11/1940. és MNL PML, Budakeszi nagyközség iratai. Előjárósági iratok. (a továbbiakban V. 1016.-b) C/b 11.d. 7201/1940. Budaörsön arra is volt példa, hogy sikerült elérniük a számukra nem megfelelő hivatalnok menesztését. A helyi *Volksbund*-szervezet erőteljes nyomást fejtett ki a németül nem beszélő dr. Géczy István vezetőjegyző és Labuda Oszkár segédjegyző eltávolítása érdekében. Amikor a főszolgabíró értesült a dologról, jobbnak látta engedni, és maga segített az áthelyezés lebonyolításában. MNL PML, IV. 401.a 13/1940.

²⁷ MNL PML, IV. 401.a 8/1941.

²⁸ Székesfehérvári Püspöki Levéltár (a továbbiakban SzfvPL), No. 4511-4370/1940. Fontos előzmény, hogy 1935-ben a község vezetése és az egyházközség számos tagja kezdeményezésére, a plébános és a püspökség támogatásával csökkentették a német istentiszteletek számát és bevezették a leventék és iskolások számára kötelező, magyar nyelvű kismiséket.

között és elsősorban a plébánia híveinek lelki üdve szempontjából” hogyan lehetne a legcélszerűbben meghatározni a magyar és német nyelvű istentiszteletek arányát.²⁹

A leglátványosabb eredményeket kétség kívül a kultúra és az oktatás területén érte el a *Volksbund*. Mint láttuk, leghamarabb a dalárdák, majd a zenekarok jöttek létre, hiszen ezeknek már a helyi csoport alakulási ünnepségek lebonyolításában is kulcsszerepük volt.

„A helyi szervezet megalakítás mindig azzal jár együtt, hogy a budapesti központból megjelennek a kiküldöttek a községben, kiválasztjuk a szervezkedéshez megfelelő anyagot, összegyűjtik mindkét nembeli megfelelő gondolkodású fiatalságot, ezeket német birodalmi dalokra megtanítják, szavalókórusokat alakítanak, és amikor ez a csoport a községben megfelelően ki van képezve, akkor a helyi csoport megalakításához a kérvényt benyújtják.” – áll a főszolgabíró 1940. októberi jelentésében.³⁰

A látványos, egyenruhás felvonulások, népdalestek, koncertek és táncmulatságok a tagtoborzást is szolgálták: „a budakörnyéki járás területén főleg az ifjúság megszervezése körül fejtettek ki nagyobb tevékenységet, és minden alkalmat megragadnak, hogy az ismeretes DJ³¹ egyenruhában énekszóval felvonuljanak, és

²⁹ SzfvPL, No. 4511-4370/1940. A további kutatásnak tisztáznia kell, hogy végül milyen döntés született, de a tendencia egyértelmű. Valószínűleg szintén a *Volksbund* állt a Szegedről érkező fiatal kántort, Szendeff Kristófot támadó névtelen levél mögött is 1941 márciusában. Braun plébános legalábbis ezt gyanította. A püspöknek címzett névtelen levél szerzője többek kifogásolta, hogy a megszokott énekeket már nem hallani a templomban, ellenben a himnusz túl gyakran éneklik. Az új kántor egyáltalán nem tart énekpróbákat a hívekkel, az imákat pedig egy egyszerű hívő kezdi el helyette. A plébános cáfolta a vádakat – megemlítve, hogy Szendeff az egyházi énekkarnak karácsonyra egy Schubert misét tanított be, de elismerte, hogy a német imákat nem a kántor kezdi, mert ezeket nem ismerte, amikor Budakeszire érkezett. SzfvPL, No. 4511-829/1941.

³⁰ MNL PML, IV. 401/a 13/1940.

³¹ DJ = *Deutsche Jugend*, a *Volksbund* ifjúsági szervezete.

ezzel igen nagy hatást érnek el.” – írta a főszerkesztő 1942 nyarán.³²

A *Volksbund* kulturális tevékenysége azonban túlmutatott a német nyelv és néphagyományok pusztá ápolásán, és a szociális tevékenységhez hasonlóan erősen átideologizált volt. A kulturális rendezvényeknek elsősorban „közösségi élményt” kellett nyújtania, amely a „népközösséghez” való erősebb kötődést volt hivatott elősegíteni.

„Az énközpontúság (individualizmus) nekünk, németeknek már semmit sem jelent, mert ma olyan korban élünk, amely a közösségi érzés fejlesztését tűzte ki célul. Német világnézetünk azt tanítja, hogy a szociális érzés egyet jelent a nemzeti érzéssel. Ez a felfogás különbözteti meg a mi nemzetiszocialista kulturális akaratunkat (*Kulturwillen*) a túlhaladott liberális korszakétól.”³³ – írta a *Deutsche Zeitung* a *Volksbund* színházi munkájának jelentőségéről.

Bár a közvetített kulturális tartalmak jelentékeny hányada népszerű, szórakoztató jellegű volt,³⁴ fontos szerep jutott a birodalomból származó, nácizmushoz kötődő szerzők műveinek. A dalárdák esetében például a hagyományos és valóban fenyegetett magyarországi német népdalkincs megőrzése alárendelt szerepet játszott az új, ideológiai tartalmat hordozó művek terjesztése mellett.³⁵

A „népinémet elkülönülés” Budakeszin az oktatásban is messzemenően megvalósult, ami országos szinten egyáltalán nem volt jellemző. A *Volksbund* a bécsi

³² MNL OL, K 149 5. tétel 7138/1942.

³³ DZ 1941. április 11. 4. Warum Spielschar? Warum Wanderbühne? Ford. S.P.F.

³⁴ A *Deutscher Volksbote* beszámolója szerint a *Volksbund* budakeszi színtársulata 1941 karácsonyán mutatta be a *Die Junggesellensteuer* című vígjátékot, amelyet a nagy sikerre való tekintettel hatszor kellett megismételni, és így mintegy háromezren láthatták. Az 1942. január 4-i előadáson Franz Basch népcsoportvezető is jelen volt. DV 1942. január 8. 3.

³⁵ Legalábbis a vezetőség elképzelései szerint. DZ 1942. március 5. 53. Bausteine der Musikarbeit.

nép csoportegyezményben ugyan megkapta a jogot, hogy saját iskolákat alapítson, azt azonban hiába várta a magyar kormánytól, hogy a már meglévő kisebbségi iskolahálózat feletti ellenőrzést átengedje neki. Ilyen korlátozott lehetőségek között a szervezet fennállása során mintegy másfél tucat saját népiskolát volt képes létrehozni, többnyire ún. „népiségi szükségterületeken” („auf völkischen Notstandsgebieten”), azaz olyan településeken, amelyeken az asszimiláció előrehaladottabb állapotban volt.³⁶ A fővárosban, illetve környékén a *Volksbund* összesen négy népiskolát alapított, Budakeszi mellett Óbudán, Budakalászon és Budafokon.

A budakeszi *Volksbund*-népiskola 1941 szeptemberében nyitotta meg kapuit, két Erdő utcai bérelt házban, négy tanítóval. A beíratott 171 tanuló a korosztály valamivel kevesebb, mint egynegyedét tette ki. A tanítók száma hamarosan ötre, végül hatra, a tanulóké pedig 208-ra emelkedett. Így a budakeszi *Volksbund*-iskola a soproni mellett a legnagyobb volt az országban.³⁷

Az, hogy pontosan milyen körülmények tették lehetővé, hogy az iskola éppen Budakeszin jöjjön létre, nem teljesen tisztázott. A tanítók valamennyien más községekből érkeztek.³⁸ Az intézmény igazgatójának Steiner (Sziklai) István, volt pilisszentiváni tanítót nevezték ki.³⁹ A főszolgabíró jelentése kiemelte, hogy a beiratkozott tanulók többsége a lakosság legszegényebb rétegeiből került ki.⁴⁰

³⁶ Az oktatási minisztérium 1942. március 17-én a *Volksbund* 17 népiskolájának működését hagyta jóvá. Érdekes, hogy a legnagyobb számú, 5 fős tantestületet Budakeszin engedélyezte. DV 1942. április 24. 3.

³⁷ Tóth Ágnes: Nemzetiségi népiskolák Magyarországon az 1943/44-es tanévben. Kecskemét 1998. 35.

³⁸ MNL PML, A Budakörnyéki járás főszolgabírójának közigazgatási iratai (a továbbiakban IV-424.b.) 11676/1941. A csendőrség jelentése szerint Nemeskéri Mihály Komárom megyei Baj községből, Hauser Anna és még két ismeretlen személy Csillaghegyről érkezett.

³⁹ Steiner Pilisszentivánon Rösser Ignác tanítóval együtt sokat tett azért, hogy 1940 végére a főváros környékének egyik legaktívabb helyi csoportját építse fel. Botrányokkal tarkított tevékenysége hamar magára vonta a hatóságok figyelmét. Igazgatósága rövid ideig, vélhetően csak néhány hónapig tartott, további sorsa egyelőre ismeretlen. MNL PML, IV. 401.a 8/1941

⁴⁰ MNL OL, K 149 5. t. 57. d. 5216/1941

A „népiségi elkülönülés” ideológiai jelentősége az oktatásügyben különösen markánsan jelentkezett:

„Az iskolai munkának a totális népnevelés keretei között kell zajlania. [...] A német népközösség ma minden egyes néptárs sorsáért és jövőjéért felelősséget érez. [...] Mindebből logikusan következik a német népközösség azon igénye, hogy a német meggyőződés és akarat iskolájától minden népilegen nemzeti és nemzetközi nevelési faktort távol tartson.” – fogalmazott a *Volksbund* iskolaügyi osztályvezetője a *Deutsche Zeitung* hasábjain.⁴¹

Jellemző, hogy az ideológiai és testnevelésnek kiemelt szerepet tulajdonítottak a hagyományos ismeretközléssel szemben. A tanulók összetartozás-tudatát erősítendő messzemenően éltek a zene és a sport adta lehetőségekkel, különösen a kézilabdát és a látványtornát népszerűsítették.

Az oktatásügyet felhasználva a *Volksbund* kísérletet tett a magyarországi németiség múltképeinek, történelmi tudatának formálására is. A tananyagban – a korábbiakkal ellentétben – hangsúlyosan helyet kapott a magyarországi németiség betelepülésének, civilizációteremtő teljesítményének tárgyalása, illetve a birodalmi német területek kultúrája, történelme és földrajza.⁴²

Ezek a törekvések azonban túlmentek a korábbi, hungarocentrista narratíva kiigazításán, és egyfajta erősen nemzetiszocialista jellegű, saját mitológia megteremtését célozták. A *Volksbund* által kreált és demonstratív módon használt német helyiségneveknek például az esetek döntő többségében semmilyen történelmi

⁴¹ DZ 1941. december 1. 5. Ford. S.P.F. Míg az észak-erdélyi tanárok igen radikálisam kiálltak a nemzetiszocialista elvek átvétele mellett, a Johann Weidlein, a budapesti Jakob Bleyer Gimnázium igazgatója némileg mérsékeltebb állásponton volt. DZ 1940. december 7. 4., DV 1941. december 7. 6–7.

⁴² DV 1943. február 19. 6., DZ 1942. április 1. 3.

alapja nem volt.⁴³ Birodalmi mintára kísérletet tettek a mozgalom mártírjai kultuszának megteremtésére is.⁴⁴

Nagy eredményt jelentett a budakeszi *Volksbund* számára, hogy az 1942/43-as tanévtől kezdve a hatóságok engedélyezték, hogy népiskolája mellé polgári iskolát is nyisson. Ez azért volt jelentős, mert a településen egészen addig egyáltalán nem létezett eleminél magasabb szintű iskola, csak egy hároméves gazdasági továbbképző és egy iparostanonc-iskola. Aki tehát tovább akart tanulni, kénytelen volt naponta bejárni a főváros – magyar nyelvű – polgári és középiskoláiba.⁴⁵ Az iskola bővülését követően az Erdő utcai épület szűknek bizonyult, és 1943 pünkösdjén megkezdtek az új, korszerű iskola építését.⁴⁶ Mint később látni fogjuk, a *Volksbund* fennállásának utolsó hónapjaira a „népiségi elkülönülés” részben egyházi vonatkozásban is megvalósult, legalábbis a hitoktatás tekintetében.

A fennmaradt források tükrében úgy tűnik, hogy a *Volksbund* gazdasági elkülönülést célzó törekvései bizonyultak a legkevésbé sikeresnek. Saját szövetkezetek és pénzintézetek nagyobb mértékű kiépítéséhez a főváros környéki *Volksbund*-csoportok nem bizonyultak eléggé erősnek. Az eredménytelenségben szerepet játszottak a kormányzat ellenlépései és az idő rövidsége is.

A *Volksbund* bázisa

⁴³ A magyarországi németek általában a települések magyar nevéből eredő változatokat használtak német nyelvjárásaikban, például: Budakeszi: *Wudigeß*, Pilisvörösvár: *Werischwar* stb. Ezekkel szemben a *Volksbund* új neveket kreált irodalmi német nyelven. Ezek gyakran utaltak a település valamilyen jellegzetességére, vagy tükörfordítások voltak, pl: Budakeszi: *Johannistal*, Pilisvörösvár: *Rothenburg*, Pesthidegkút: *Kaltenbrunn*, Solymár: *Falkenau*, Vecsés: *Gartenau* stb.

⁴⁴ A piliscsabai Turányi Györgyöt 1941. január 1-jén éjjel – a főispán jelentése szerint – véletlenül agyonlőtték. A *Volksbund* az eszme áldozatának tüntette fel a fiatalembert, és drága síremléket állított neki, amire az eredeti nevét – Stribik – vészték fel, a szülők tudta nélkül. L. MNL OL, K 149 5. tétel 57. d. 5216/1941.

⁴⁵ A helyzeten csak kevéssé változtatott, hogy a *Volksbund* saját Gimnáziumot hozott létre Budapesten. 1942 nyarán 13 budakeszi gyermek tett sikeres felvételi vizsgát. DV. 1942. július 3. 3.

⁴⁶ DV. 1943. június 11. 5. Egyes források utalnak arra, hogy a *Volksbund* óvodát is létesített, de erről kevés információ maradt fenn.

A *Volksbund* társadalmi bázisának feltérképezését nagyban megnehezíti a források hiánya, illetve megbízhatatlansága. A szervezet saját dokumentumait a háború végén kimenekítették az országból, vagy megsemmisítették. A háború után keletkezett, karhatalmi szervek által összeállított *Volksbund*-listák pedig pontatlanok és manipuláltak.

A hatóságok jelentéseikben rendszerint a fiatalságban, a német mozgalom korábbi híveiben, illetve a meggondolatlan, felelőtlen, vagyontalan néprétegekben jelölték meg a mozgalom fő bázisát.

„Általánosságban tehát megállapítható, hogy a járás községeiben a tehetősebb gazdák és jobb iparosok távol tartják magukat a *Volksbund*tól. A *Volksbund* tagjai főleg az ifjúságból és olyan egyénekből kerülnek ki, akiknek érzelmi kapcsolataik a németekkel azelőtt is megvolt, túlnyomó részben azonban azokból, akik eddig minden felbukkanó pártba válogatás nélkül részt vettek. A volt szocialista, demokrata és kommunista pártban szereplők csaknem kivétel nélkül a *Volksbund* vezető tagjai között foglalnak helyet. Budaörs községben a *Volksbund* szervezetbe belépők közül 10 büntetett előéletűnek bizonyult. Ezeket a *Volksbund* vezetősége a párttagok soraiból törölte. Budakeszi községben pedig a *Volksbund* szervezet elnöke lopásért és orgazdaságért féléves elzárás büntetésben részesített egyén.”⁴⁷ – fogalmazott a főszolgabíró 1940. novemberi helyzetjelentésében.⁴⁸

⁴⁷ Hofherr Lőrinc budakeszi kereskedő, helyicsoport-vezető, majd az őt követő Eszterle János személyéről eddig nagyon kevés adat áll rendelkezésre. 1943 tavaszától Sziklai-Simayer Ferenc (1908) szabómester volt a helyi csoport vezetője. Magyarosított német nevét 1944-ben vette vissza.

⁴⁸ MNL PML, IV. 401.a 13/1940

A hatóságok tehát igyekeztek bagatellizálni és kriminalizálni a mozgalmat, különösen a kezdeti időszakban. Megfigyelhető az is, hogy a *Volksbund* szervezésben elért sikereit szinte kizárólag a falu nyugodt életét felforgató, külső, idegen befolyás eredményének tartották.⁴⁹

Mindkét állításnak van valóságalapja, de önmagában mindkettő erősen túlzó. Budakeszi esetében az eddig feltárt források alapján egyelőre nem rekonstruálhatjuk pontosan a mozgalom társadalmi bázisát.⁵⁰ A tagság zöme vélhetően valóban a szegényebb rétegekből verbuválódott, azonban a források szerint a gazdagparasztság is képviseltette magát soraikban.⁵¹

A *Volksbund* népszerűségét ugyanis nem lehet kizárólag szociális tevékenységével magyarázni. Fontos volt, hogy a szervezet rövid időn belül ki tudta elégíteni a helyi némettség egy részének azon önszerveződési és kulturális igényeit, amelyekkel kapcsolatban a magyar hatóságoktól már régóta hiába várt pozitív hozzáállást. A népközösség eszméjének hangoztatása sokakat vonzhatott. Ezt illusztrálандó érdemes idézni a *Volksbund*-iskola első karácsonyi ünnepségén elhangzott beszédből:

„Ezt a napot arany betűkkel kellene Budakeszi német nagyközség történetében feljegyezni, mert néhány évtizede ez az első eset, hogy német

⁴⁹ MNL OL, K28 115. csomó 193. tétel II. 676/1941.

⁵⁰ Pontos adataink csak a vezetőségről vannak. A 18 személy átlagéletkora 31 év, de csak ketten negyven felettiek, a legidősebb 48 éves. Döntő többségük – 14 fő – kisiparos, ketten kereskedők és van köztük egy üzemvezető és egy napszámos is. Az ifjúsági tagozat tagjai egy földműves kivételével valamennyien kisiparosok. MNL PML, IV. 424.b 4657, 1085/1941.

⁵¹ Braun Gyula plébános a Katolikus Gazdakörrel kapcsolatban megjegyzi, hogy „amikor a helybéli *Volksbund* megalakult, akkor a kör több tagja a világi elnökkel együtt a *Volksbund*ba lépett, és a kör helyiségeit a Hitlerjugend összejöveteleinek megtartására engedte át. Ettől fogva az idősebb gazdák egyáltalán nem jelentek meg többé a kör helyiségében, az ifjúság pedig a kör bútorzatát tönkretette.” Braun Gyula: A plébánia története. 34–35. o. Eredeti kézirat a budakeszi római katolikus plébánián. Eiler Ferenc a hartai *Volksbund*-tagság társadalmi viszonyait a fennmaradt adóívekkel egyeztetve rekonstruálta és arra az eredményre jutott, hogy „a leggazdagabb családoktól kezdve a középrétegeken át a legszegényebbekig” a község minden társadalmi rétege képviselte magát a szervezetben. Eiler Ferenc: Németek, helyi társadalom és hatalom. Harta, 1920–1989. Bp. 2011. 81.

népiskola tanulói német nyelvű műsorral lépnek szüleik elé. Szüleik és nagyszüleik büszkén és örömmel tekinthetnek rájuk, mert őket német szellemben nevelik, és nem kell többé szégyenkezniük anyanyelvük és származásuk miatt.”⁵²

Konjunkturális tényezők is közrejátszhattak: a hatóságok többször utaltak arra, hogy 1940–1941 folyamán, a jelentősebb német győzelmek idején érezhetően megnőtt a mozgalom híveinek száma.⁵³ Mindezen tényezőknek együtt döntő szerepe lehetett abban, hogy 1940 utolsó hónapjaiban a *Volksbund* sikeresen magához tudta vonzani a Nyilaskeresztes Párt (NYKP) tagjainak jelentős részét – mint arról a későbbiekben még szó lesz.

Reakciók és ellenfelek

A *Volksbund* megjelenésétől kezdve élesen megosztotta a német települések lakosságát, és ez Budakeszin sem nem volt másképp. A község magyarosodásáért síkra szálló előjáróság és az értelmiség természetesen ellenezte a disszimilációs törekvéseket. Mint láttuk, kezdetben a helyi hatóságok egyfajta csalódott tehetetlenséggel reagáltak a bécsi népcsoportegyezményt követő fejleményekre. Mindez azonban nem jelentette azt, hogy a lemondtak volna arról a szándékukról, hogy a mozgalom kibontakozását lehetőségeikhez mérten igyekezzenek gátolni. A katolikus klérus és kevés kivételtől eltekintve az alsópapság is a *Volksbund*dal szemben foglalt állást.⁵⁴

⁵² DV 1941. december 22. 4. Ford. S.P.F.

⁵³ MNL PML, IV. 401.a 8/1940.

⁵⁴ Részletesebben a témáról: Marchut Réka: Töréspontok. A Budapest környéki németiség második világháborút követő felelősségre vonása és annak előzményei (1920–1948). Budapest–Budaörs 2014. 85–91. Aubermann Miklós budaörsi plébános a kevés kivétel egyikeként támogatta a *Volksbund*ot,

Miután 1940 őszén egyre több településen alakult meg a *Volksbund* helyi csoportja, Pest megye főispánja megállapította, „hogy ha megfelelő ellenintézkedés és hatásos ellenpropaganda nem indul meg, úgy rövid időn belül az eddig nyugodt megértésben és együttműködésben élő kisebbségi falvak lakossága közt tarthatatlan szélsőséges irányzat fog lábra kelni, amelyet a hatóságok nem fognak tudni a normális keretek közé visszaszorítani.”⁵⁵

A nyílt konfrontációt azonban lehetőleg kerülték – tekintettel a népcsoportegyezményre és a Harmadik Birodalomra, mint háborús szövetséges nagyhatalomra. Mindazonáltal éberén figyelték, mikor lépi át a *Volksbund* rendezvényein a szigorúan szabályozott kereteket. A főszolgabíró például iparendeléyeik megvonásával fenyegette meg a vendéglősöket, miután tudomására jutott, hogy egy zsámbéki táncmulatságon valaki engedély nélkül beszédet mondott.⁵⁶ Legjellemzőbb az volt, hogy a *Volksbund*ot közvetetten, ellenfelek erősítése révén, illetve ellenpropagandával igyekeztek gyengíteni. Budakeszin például a főszolgabíró intézkedett a *Volksbund* népszerű és sikeres jótékonyági tevékenységének ellensúlyozása érdekében, és tiszti értekezletet hívott össze, hogy a többi községgel egyeztessen.⁵⁷ Hasonlóképpen járt el a *Volksbund*-elemi iskolájának engedélyezésekor is: azonnal felvette a kapcsolatot a kultuszminisztérium illetékes szakreferensével, és kérte, hogy a megfelelő eszközökkel támogassa a község két régi elemi iskoláját.⁵⁸ Ezek mellett katonai behívásokkal tudták a leghatékonyabban

aminek minden bizonnyal szerepe lehetett abban, hogy Budaörs a mozgalom legjelentősebb bázisává vált a főváros környékén.

⁵⁵ MNL PML, IV. 401.a 13/1940.

⁵⁶ MNL PML, IV. 401.a 8/1941. Jellemző, hogy a csendőrség azért nem tudott közbelépni, mert az egész községben senki nem volt hajlandó tanúskodni.

⁵⁷ MNL PML, IV. 401.a 8/1941. Az ügy részleteiről keveset tudni, mert a tiszti értekezlet jegyzőkönyve nem maradt fenn.

⁵⁸ MNL PML, IV. 401.a 8/1941. 1944 januárjában hatóságok nem engedélyezték az új, emeletes *Volksbund*-iskola terveit, arra hivatkozva, hogy azok nem felelnek meg a falusias építési övezetnek és környezetnek. Elképzelhető, hogy e döntés mögött is a mozgalom akadályozásának szándéka állt. MNL PML, Budakeszi nagyközség iratai. Elöljárósági iratok. (a továbbiakban V. 1016.b) Cb-14. d. 651/1944.

gyengíteni a helyi csoportok működését.⁵⁹

A következő példa jól illusztrálja, hogy az állami és egyházi hatóságok, adott esetben korábbi ellentéteiken felülemelkedve, sikeres ellenlépéseket tettek a *Volksbund* befolyásának ellensúlyozására. Amikor a *Volksbund* 1942 nyarán engedélyt kapott polgári iskolájának megnyitására, a katolikus leányiskola vezetése és Braun Gyula plébános közvetlenül a kultuszminisztériumhoz fordult magyar polgári iskola létesítését kérve. A minisztérium szokatlan gyorsasággal reagált, és engedélyezte az első két koedukált osztály felállítását. Az új intézmény a katolikus leányiskola keretei között működött, de az egyháziak mellett állami tanárok is oktattak benne, és a vizsgákat is a pesthidegkúti állami polgári iskola tanárai előtt tették le a tanulók. A tankerület „a rendkívüli körülményekre való tekintettel, praecedensül nem szolgáló különös kivételképpen” egyszerűsítette az adminisztrációt, és anyagi kedvezményt is nyújtott a tanulók számára. A székesfehérvári püspök örömmel nyugtázta az eseményt és mindössze annyit kért a plébánostól, hogy igyekezzen elérni a pesthidegkúti állami polgári tanárainál, hogy a tanulók legalább a világnézeti tárgyakat katolikus tankönyvekből tanulhassák.⁶⁰

A nyári hónapokban mindkét részről elszánt kampány kezdődött a gyerekek toborzása érdekében. A *Volksbund*-polgáriba végül mintegy 60, a magyarba pedig mintegy 90 tanuló iratkozott be.⁶¹

A *Volksbund*dal szembeni fellépésnek is megvoltak azonban a korlátai, erre világít rá a következő példa. A *Volksbund*-tagok aránya ugyan nem haladta meg a budakeszi összlakosság hetedét-hatodát – erről lentebb még szó lesz – a szervezet mégis elég erővel és befolyással rendelkezett ahhoz, hogy nyomásgyakorlással bizonyos eredményeket érjen el. A két új iskola létrejöttével jelentősen megnőtt a

⁵⁹ MNL PML, IV. 401/a 28/1943. „Az akció elé semmi akadályt nem gördíték, sőt a háttérből közegeim útján igyekszem e kedvező alkalmat megragadni arra, hogy nem kívánatos elemeinktől megszabaduljak. Ez több községben igen eredményesnek ígérkezik.” – írta a főszolgabíró 1943 júliusában, a második SS-toborzással kapcsolatban.

⁶⁰ SzfvPL, No. 4511 Schol-4816/1942.

⁶¹ Braun Gy.: A plébánia története. i. m. 30.

hittanórák száma, ezért Braun plébános a püspökséghez fordult egy második, német segédlelkészi állás létesítése érdekében. Ennek kapcsán érkezett Budakeszire Henrik Wesselink, Magyarországon tartózkodó holland lelkész, aki nem sokkal korábban tért vissza Latin-Amerikából. A németül kiválóan beszélő Wesselink mindkét *Volksbund*-iskolában átvette a hitoktatást. Hamar népszerűvé vált a *Volksbund*-tagok körében, rendezvényeikre is szívesen eljárt. Braun plébános számára viszont egyre terhesebb lett jelenléte. A plébános panaszkodott Wesselink erősen náci világnézetére és arra, hogy egyáltalán nem hajlandó megtanulni magyarul, ezért megpróbálta elérni áthelyezését más német községbe.⁶²

Erre a püspökség nem volt hajlandó, mivel maga is károsnak ítélte meg Wesselink tevékenységét, viszont bízta Braunt, hogy a tanév végén maga közölje a hollanddal, hogy munkájára nincs többé szükség.⁶³ Braun ezt meg is tette, többek között anyagi nehézségekre hivatkozva. Miután Wesselink jelezte, hogy szívesen maradna, a püspökség azzal az indokkal erősítette meg az elutasítást, hogy az egyházmegye valamennyi községében szükséges a német mellett a magyar nyelv ismerete is.⁶⁴

Ekkor azonban közbelépett a *Volksbund*. Kérelmezte a püspöktől, hogy engedélyezze Wesselink önálló hitoktatóként való alkalmazását, és jelezte, hogy vállalja a felmerülő költségeket.⁶⁵ A kérést teljesítették, ami jól jellemzi az egyház a körülmények hatására alaposan megváltozott, óvatos, szinte már defenzív hozzáállását. „Tekintettel már a múlt iskolaévben történt alkalmazására, lehetetlen részemről a Bund iskola vezetőségének ez irányú kérelmét megtagadni, különben

⁶² SzfvPL, No. 4511-1620/1944.

⁶³ SzfvP, No. 4511-1377/1944.

⁶⁴ SzfvP, No. 4511-1620/1944.

⁶⁵ SzfvPL, No. 4511- 2412/1944.

magam alatt vágom az ágat, melyen állok és tarthatatlan lesz a helyzetem e német községben.” – jelentette Braun az esettel kapcsolatban.⁶⁶

A *Volksbund*dal való szembenállás demonstrálásában megnőtt a szerepe a hagyományosan magyar nacionalista szellemű Levente Egyesületnek, a Magyar Országos Véderő Egyesületnek (MOVE) és a cserkészységnek. A mozgalom legjelentősebb riválisa azonban – mint Basch is utalt rá – a nyilas párt volt. Ez – úgy tűnik – a régió egyik jellegzetességének tekinthető.⁶⁷

A nyilasok 1937–1938-tól kezdve a főváros környéki német települések legjobban kiépített és legtöbb támogatót maga mögött tudó ellenzéki mozgalmát hozták létre. Ezt tükrözték a Nyilaskeresztes Párt kimagasló eredményei az 1939-es választáson.⁶⁸ A párt népszerűségét jelentős részben protesztpárt-jellegének köszönhette, ami gazdasági és ideológiai motivációk mellett a nemzetiségi kérdés megoldatlanságából is táplálkozott.⁶⁹

A *Volksbund* megjelenése és gyors térnyerése 1940 őszén rövid úton konfliktusokhoz vezetett a két szervezet között.⁷⁰ A hatóságok már október elején

⁶⁶ Uo.

⁶⁷ A problémáról bővebben: Somlai Péter: Budakeszi és az 1939-es választás. Kisebbségkutatás 21. (2012: 1. sz.) 71–112.

⁶⁸ Megállapítható, a német többségű községekben – Solymár kivételével, ahol egyedülként kiemelkedően szerepelt a kereszténypárt – mindenhol az NYKP szerezte meg a legtöbb szavazatot, számos községben 50% feletti eredménnyel.

⁶⁹ Szálasi 1935 óta formálódó nemzetiségpolitikai elképzeléseiben ugyanis folyamatosan jelen voltak a területi és kulturális autonómia különböző változatai. Ezek a magyar szupremácia alatt újjászervezett Kárpát-medence népeit illették volna – a zsidóság kivételével. Az NYKP tehát ezen a téren meglehetősen nagyvonalúnak tűnt, mindenekelőtt azért, mert nem szorgalmazta az asszimilációt. A nyilasok nemzetiségpolitikai elképzeléseiről bővebben: Paksa Rudolf: Szélsőjobbaldali mozgalmak az 1930-as években. In: A magyar jobbaldali hagyomány, 1900–1948. Szerk.: Romsics Ignác Bp., 2009. 291–296., illetve Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségpolitika Magyarországon a 20. században. Debrecen 1998. 105–110.

⁷⁰ Basch felszólította az NYKP német tagjait, lépjenek ki a pártból és csatlakozzanak a *Volksbund*hoz. Kijelentette, hogy Szálasinak le kell mondania a magyarországi németiség szervezéséről, mert Himmler az egész népcsoportra igényt tart. Az NYKP eleinte óvatosan reagált, a németek lakta vidékek pártvezetőit felszólította, hogy ne akadályozzák a *Volksbund* szervezését és törekedjenek a barátságos viszony megőrzésére, hamarosan sor kerül a vitás kérdések rendezésére. Az ellentéteket azonban Basch és Szálasi személyes tárgyalásai sem tudták feloldani, a két szervezet viszonya

jelezték, hogy az NYKP tagjai a *Volksbund* szervezetekbe lépnek át, „a magyar–német kisebbségi szerződés ugyanis több jogot biztosít a VDU⁷¹ tagjai számára, mint amilyen jog a Nyilaskeresztes Pártban megilleti őket.” Budakeszivel kapcsolatban a fősztolgabíró többször kitért arra, hogy a nyilasok egy része átlépett a *Volksbund*ba, és a két szervezet között igen feszült a viszony.⁷²

Az új helyzet szűlte zavarodott reakciókra jó példa Fruh József, volt nyilas képviselőjelölt esete, aki átlépett a *Volksbund*ba, majd meggondolta magát, de az NYKP-be már nem engedték visszalépni.⁷³

Az ellentétek egészen a családok szintjéig hatoltak. Mindennapossá váltak az összetűzések és viták, arról azonban nem maradt fenn adat, hogy ezek tettelegességig fajultak volna, mint a szomszédos Torbágyon. A szembenállás a fiatal korosztály rivalizálásában is megmutatkozott. Jellemző, hogy amikor a templomból jövet, illetve odafelé menet a Fő utcán összetalálkozott egymással a *Deutsche Jugend* és a leventék egyenruhában masírozó zenekara, megpróbálták egymást megzavarni és túlharsogni.⁷⁴

Mindkét fél alkalmazta a fenyegetés és a suttozó propaganda eszközét, a *Voksbund* például „*Feind*” (ellenség) feliratot festett ellenlábasai házfalára.⁷⁵ A hangulat különösen az 1941-es népszámlálás körüli hetekben, és az SS-sorozásoknál vált feszültté.

A *Volksbund* szervezési eredményei és működésének dinamikája

mindvégig feszült maradt. A későbbiekben a *Volksbund* leginkább a kormánypárt jobbszárnyát támogatta. L. Szöllösi-Janze, Margit: *Die Pfeilkreuzerbewegung in Ungarn*. München 1989. 265–266.

⁷¹ *Volksbund der Deutschen in Ungarn*, azaz Magyarországi Németek Szövetsége.

⁷² MNL PML, IV. 401.a 11/1940. Októberben Torbágyon az NYKP és a *Volksbund* tagjai között olyannyira elfajult az ellenségeskedés, hogy egy mulatság alkalmával verekedés történt, ezért a fősztolgabíró az összes, az évre tervezett táncmulatságot betiltotta.

⁷³ MNL PML, IV.401.a 13/1940.

⁷⁴ 76 éves, budakeszi férfi szóbeli közlése a szerzőhöz. Budakeszi, 2003 nyara.

⁷⁵ 74 éves, Budakesziről kitelepített asszony szóbeli közlése a szerzőhöz. Heidelberg, 2007. július 31.

A *Volksbund* szervezettségét tekintve igen vegyes eredményeket ért el az ország különböző vidékein és – bár pontos kimutatásokkal nem rendelkezünk – úgy tűnik, a főváros környékén kevésbé volt sikeres.⁷⁶

Maga Basch 1945. november 22-i kihallgatásán úgy vélte, hogy „a magyarországi németsegből a *Volksbund* tagjai voltak: Dél-Bácskában 80%, Erdélyben 95%, Szatmárban talán 10%, Dunántúlon 25% és a Vértes-hegységben 15–20%, Pest környékén a legkevesebb, Nyugat Magyarországon kb. 50% lehetett. Pest környékén inkább a nyilaspártban voltak benn a németek.”⁷⁷ A taglétszám a *Volksbund* néhány éves fennállása alatt az idő előrehaladtával is változott. Ismét Basch vallomását idézve:

„Nagyobb számban voltak közvetlenül a bécsi szerződés után, de amikor az SS-toborzás elkezdődött, tömegesen léptek ki, és 1943-ban a harctéri helyzet rosszabbodása után még nagyobb tömegben léptek ki a németek a *Volksbund*ból és azért is, mert a *Volksbund* nagy anyagi áldozatokat volt kénytelen tagjaitól követelni. Az Erdélyben és a Dél-Bácskában kilépett tagok száma igen csekély volt.”⁷⁸

A budakeszi *Volksbund*-tagok létszámáról ugyan – mint már említettük – nem maradt fenn pontos adat, de nagyságrendileg lehet rá következtetni. A helyi csoport 1942. június 27-én rendezett nagyszabású *Heimabend* keretében ünnepelte meg, hogy a tagság létszáma átlépte az ezret, azaz az 1941-es népszámlálás adataival számolva az összlakosság 13,66%-át, a német anyanyelvűeknek pedig 21,62%-át.⁷⁹

⁷⁶ A *Volksbund* létszámával kapcsolatos kalkulációkról bővebben: Tilkovszky Lóránd: Ez volt a *Volksbund*. A német népcsoport-politika és Magyarország, 1938–1945. Bp. 1978. 278–281.

⁷⁷ Akten des Volksgerichtprozesses gegen Franz A. Basch, Volksgruppenführer der Deutschen in Ungarn 1945/46. Szerk. Seewann, Gerhard – Spannenberger, Norbert. München 1999. 366.

⁷⁸ Akten i.m. 366.

⁷⁹ DV 1942. július 3. 4. Ebbe vélhetően a *Deutsche Jugend* tagjait, azaz a gyermekeket is beleszámolták.

Az országos tendenciák ismeretében ez az arány valószínűleg már nem növekedett jelentősen. Mint Basch is megállapította idézett vallomásában, a *Volksbund* létszáma a központi területen 1942-t követően inkább csökkent, mint nőtt. Az 1940-es községi választás eredményei és a *Volksbund*-iskolába beíratott tanulók létszáma alapján is állítható, hogy a *Volksbund*nak Budakeszin – Basch fentebb idézett kijelentésével összhangban – a lakosságnak csak egy viszonylag kis, de nem elhanyagolható hányadát, legfeljebb hetedét-hatodát sikerült beszerveznie.⁸⁰

A töredékesen fennmaradt hatósági jelentések szerint a szervezet 1941–1942-ben volt igen aktív, és tevékenysége különösen az őszi és téli hónapokban élénkült meg. A *Volksbund* számos, Budakeszin tartott rendezvénye közül a legnagyobb szabásúra 1942 októberében került sor, amikor a községben rendezték meg a Központi Terület (*Gebiet Mitte*) Téli Segélyakciójának sportversennyel egybekötött ünnepélyes megnyitóját. A látványos külsőségek között zajló eseményen részt vettek a szomszédos falvak díszküldöttségei is. A napkerek⁸¹ és magyar nemzeti zászlókkal feldíszített sportpályán az esős idő ellenére impozáns tömeg köszöntötte a fanfárok hangjára bevonuló Basch Ferenc népcsoportvezetőt és kíséretét. A magyar, a német és a magyarországi német himnuszot követő beszédek után a tömeg „népiségi fogadalmat tett”. A rendezvényt záró sportverseny győzteseinek maga a népcsoportvezető adta át a díjakat.⁸²

1943 folyamán azonban egyre többször számoltak be a hatóságok a *Volksbund* passzivitásáról. „Általában ezen mozgalomban hónapok óta elkedvtelenedés jelei

⁸⁰ A *Volksbund*-iskola tanulóinak aránya az 1943–44-es tanévben az összes tanuló 30,5%-át tette ki (L. Tóth Á.: Nemzetiségi népiskolák i. m. 35.), ami ennél magasabb arány, bár tudunk róla, hogy voltak az iskolának olyan tanulói is, akik más településekről származtak, illetve akiknek a szülei nem voltak *Volksbund*-tagok. A belügyminisztérium által 1948 tavaszán lezárt összegző névjegyzék 704 *Volksbund*-tagot tartalmaz. L. Czibulka Zoltán – Heinz Ervin – Lakatos Miklós: A magyarországi németek kitelepítése és az 1941. évi népszámlálás. Bp. 2004. 292. A *Volksbund* létszámának pontosabb megállapítása mindenképpen további kutatást igényel.

⁸¹ A napkerék – gyakorlatilag a horogkereszt egyik formája – a *Volksbund* jelképe volt.

⁸² DV 1942. október 23. 4–5.

mutatkoznak.”⁸³ – áll a főszolgabíró 1943. szeptemberi jelentésében. A kiábrándulást jelentős részben a tengelyhatalmak háborús kudarcai okozták, emellett egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy a *Volksbund* a Harmadik Birodalom eszközévé válva a magyarországi németiség totális háborús bevetéséért dolgozik. Számtalan bizalmas felmérése és adatgyűjtése mellett döntő szerepe volt a két önkéntes SS-toborzás, majd 1944 tavaszán a kényszersorozás megszervezésében és lebonyolításában.

A háborús fejleményeket 1943-tól kezdve a *Volksbund* programjai is tükrözték. Ritkábbak lettek, majd megszűntek a táncmulatságok. A *Heimabendek* és az előadások fő témája pedig már nem a hazai németiség öntudatra ébredése és saját intézményeinek kiépítése volt, hanem az áldozatvállalás, a helytállás, a totális háborús bevetés és végül a végső győzelembe vetett hit ösztönzése. 1944 őszén a *Volksbund* tevékenysége gyakorlatilag már csak a szovjet hadsereg előli menekülés, azaz az evakuálás megszervezésére szorítkozott.

⁸³ MNL OL, K 149 5. t. 99. d. 1685/1943.

Péter Ferenc Somlai

DER VOLKSBUND IN BUDAKESZI – EIN VERSUCH DER VERWIRKLICHUNG DER „VÖLKISCHEN AUSSONDERUNG“ IN EINER DEUTSCHEN GEMEINDE IN DER UMGEBUNG VON BUDAPEST

Nach dem Wiener Volksgruppenabkommen am 30. August 1940 wurden in zahlreichen deutschen Gemeinden in der Umgebung von Budapest – so auch in Budakeszi/Wudigeß – die Ortsgruppen des Volksbundes der Deutschen in Ungarn (VDU) gegründet. Sie vertraten offen das Programm der sog. „völkischen Aussonderung“, d. h. der Dissimilierung, was in den sich rasch modernisierenden, der Assimilation besser ausgesetzten hauptstadtnahen deutschen Gemeinden bedeutende Änderungen nach sich zog.

Während die Bestrebungen des Volksbundes in Budakeszi auf dem Gebiet der Wirtschaft und der lokalen Verwaltung eher wenig Erfolg hatten, konnte sich die Volksgruppenorganisation hinsichtlich des öffentlichen und kirchlichen Sprachgebrauchs und des kulturellen Lebens (Chöre, „Spielschar“ usw.) besser durchsetzen. Den größten Erfolg erreichte sie jedoch im Unterrichtswesen: Im September 1941 konnte eine eigene Elementarschule gegründet werden. Im nächsten Schuljahr wurde auch ein privater Bürgerschulkurs eröffnet. So wurde die VDU-Schule in Budakeszi mit sechs Lehrkräften und 208 Schülern (1943) neben der VDU-Schule in Sopron/Ödenburg die größte Einrichtung dieser Art in Ungarn.

Das Auftreten des Volksbundes spaltete die Dorfgemeinschaft, und die die Assimilation anstrebende lokale Intelligenz und die Kirche mussten gewissermaßen den neuen Tendenzen weichen. Der Druck seitens des Volksbundes hatte nämlich nicht nur einen ethnisch-nationalen, sondern auch einen sozialen Charakter: Die Volksgruppenorganisation wendete sich mit ihrer aktiven sozialen Tätigkeit im Zeichen der „Volksgemeinschaft“ an die unteren sozialen Schichten der Gemeinde und griff in ihrer Rhetorik mit Vorliebe und heftig die Dorfpotentaten und

Geistlichen an. Diese konnten aber in diesem Konflikt in der Regel mit der Unterstützung der staatlichen Behörden auf Kreis-, Komitats- und sogar auf ministerialer Ebene rechnen. Das muss unter anderem einer der Gründe dafür sein, dass der Volksbund während seines vier Jahre langen Bestehens nie mehr als etwa 15–20% der Bevölkerung von Budakeszi erfassen konnte. Als einer seiner größten Rivalen galt die hungaristische Pfeilkreuzerbewegung.

Paksa Rudolf

AZ AGRESSZOR, AZ INTRIKUS, A PILÁTUS, A MÓR ÉS A VONAKODÓ FANTASZTA, AVAGY MOZGÁSTÉR ÉS FELELŐSSÉG 1944-BEN*

Az 1944. év az élet rendje szerint egyes családoknak örömet, másoknak bánatot hozott. Az egyéni történeteken túl azonban a német megszállás éve mind az emberélet, mind a nemzeti vagyon pusztulásának mértéke tekintetében a huszadik századi magyar történelem legsötétebb esztendeje lett. A német megszállás, a deportálások, a nyilasuralom, az ország hadszíntérre válása, illetve evakuálása sok szenvedést hozott. A háború után tehát érthető indulattal – és nem mellékesen a politikai riválisokkal való leszámolás céljával – vonták felelősségre az ország új urai a régi Magyarország képviselőit. Immár hetven évvel az események után, ma is forró kérdésnek tűnik a német megszállás évére való emlékezés. Ki a felelős az 1944. évi magyar tragédiáért – különös tekintettel a holokausztra? Kizárólag a náci Németország? Szálasi és a hungaristák? Horthy? A Sztójay-kormány? A magyar szélsőjobboldal? A magyar politikai élet egésze? A deportálásban résztvevő csendőrök, tisztviselők, MÁV-alkalmazottak stb.? A magyar társadalom? A zsidó vezetők? E kérdésekre keressük a választ az alábbiakban, az események történeti kontextusában mérlegelve a lehetséges mozgásterek mértékét.

* Paksa Rudolf publikációt megalapozó kutatása a TÁMOP 4.2.4.A/1-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése országos program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

Mindenekelőtt érdemes röviden áttekintenünk, hogy 1944-ben kik tekinthetők szélsőjobboldalinak a magyar politikai életben. A szélsőjobboldaliság ekkor lényegében egyet jelentett a nemzetiszocialista program és az európai náci hegemonia elfogadásával. E nézetek képviselői négy jelentősebb politikai pártban is megtalálhatóak voltak: 1) a kormánypártban (Magyar Élet Pártja, MÉP), 2) az Imrédy vezetésével a kormánypártból 1940 őszén kivált Magyar Megújulás Pártjában (MMP), 3) a Pálffy Fidél és Baký László vezette Magyar Nemzetiszocialista Pártban (MNSzP), valamint 4) a Szálasi-féle Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalomban.

E négy csoport közül a MÉP az 1939. évi országgyűlési választás után folyamatosan hatalmon volt, az MMP és az MNSzP a német megszállást követően lett a MÉP koalíciós partnere, s 1944 augusztusáig azok is maradtak. Szálasi és hívei azonban csak 1944 októberétől számítottak kormányzati tényezőnek a magyar belpolitikai életben, amikor koalíciós nemzetiszocialista kormányt alakíthattak, amelyben a hungaristák adták a többséget, de a másik három szélsőjobboldali csoport is képviseltette volt.

E rövid áttekintésből is világosan kitűnik, hogy tévedés lenne a magyar holokausztért kizárólag Szálasiékat tenni felelőssé. A vidéki zsidóság deportálása (a magyar holokauszt első hulláma) ugyanis még 1944 tavaszán–nyarán megtörtént, amikor Szálasi és hívei még ellenzékéből keresték a hatalomra jutás lehetőségeit. Ezzel együtt tény, hogy a magyar holokauszt második hulláma a Szálasi-uralom idején történt, amikor a magyar állam területe – a szovjet előretörés nyomán – napról-napra zsugorodott. A háború okozta káosz és frusztrációk jelentős pszichés nyomásként nehezedtek a politikusok, katonák, csendőrök, tisztviselők és az egyszerű állampolgárok vállára. Az 1944 októberében hatalomra került Szálasi-kormány célkitűzései között hangsúlyosan szerepelt a német oldalon vívott háborúban való totális részvétel, valamint a hungarista állam koncepciójának megvalósítása. Utóbbi keretében kiemelt fontossággal bírt a „zsidókérdés”. Szálasi e tekintetben hosszútávon a zsidóság Magyarországról (sőt Európából) való kitelepítésével

számolt – „természetesen” vagyonuktól megfosztva őket. Előbb azonban még igénybe vette volna a munkaerejüket a világháború utáni újjáépítésben. E koncepció fényében válnak érthetővé a Szálasi-kormány rendelkezései. Így például a nürnbergi faji törvények mintájára készült harmadik magyar zsidótörvényt kiegészítő 1945. évi IV. törvénycikk, amely a még meglévő „zsidó – nem zsidó” házasságok felbontását írta elő.

Ugyancsak így válik érthetővé, hogy miért ódzkodott Szálasi „kölcsonadni” a németeknek a még Magyarországon lévő zsidóság munkaerejét, amibe végül csak azzal a feltétellel egyezett bele, hogy Magyarországnak hiánytalanul visszaszolgáltatják őket a háború után. Szálasi sajátos gondolkodásában a magyar zsidóság egyébként is a magyarságtól „fajilag idegen” és „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan” túszként jelent meg. Ezért különítette el őket, létrehozva a fővárosi gettókat. Úgy gondolta, hogy ez kormánya nemzetközi elismertetését szolgálja, s adott esetben a szovjet hadifogságba esett magyar katonákra lesznek cserélhetőek. (Szálasi jól láthatóan tényleg elhitte a „kommunisták = zsidók” azonosítást, ezért azt gondolta, hogy a szovjetekkel alku tárgyát képezheti a magyar zsidók átadása, mivel ők „zsidó fajtestvéreik” a „szovjet kommunista zsidóknak”.)

(Készítette: Nagy Béla. Eredeti megjelenés: *Paksa Rudolf: A magyar szélsőjobboldal története.* Bp. 2012.)

Forrásaink alapján az is világosan látszik, hogy a Szálasi-éra zsidóellenes terrorja nem a központi akarat megtestesülése volt. A fővárosi nyilasterror (amelynek emblemikus eseménye a Dunába lövések) a fegyveres pártszolgálatosok olyan magánakciói voltak, amelyet a kormány nem tudott, illetve részben nem is akart megállítani. A nyilasterror tehát az anarchikus közállapotoknak volt köszönhető, nem pedig a kormány szándékainak. Az viszont tény, hogy a Szálasi-kormány nem lépett fel erélyesen a fegyveres pártszolgálatosok túlkapásaival szemben – noha éppen a kaotikus viszonyok mérséklése céljából igyekezett a kormány a fegyvereseket besorozni a reguláris alakulatokba.

A kormány és az államigazgatás nyugatra menekülése (1944. december) után viszont minden értelemben anarchikus viszonyok alakultak ki a fővárosban, ahol a nyilas karszalag mindenféle önkényességnek (de akár az embermentésnek is) tág teret nyitott. A holokauszt második hullámának másik emblemikus eseménye a Dunába lövések mellett az úgynevezett „halálmenetek” voltak. Ez teljes egészében

illeszkedett a kormány totális háborús mozgósítást elrendelő intézkedéseinek sorába: a munkaszolgálatra besorozott zsidóságot erődítési munkálatokra vezényelték ki. Ennek körülményei közismerten embertelenek voltak: túlnyomórészt erőltetett menetben, kegyetlen bánásmóddal hajtották őket a munkavégzés helyére. Ez a bánásmód azonban nem a zsidóság megsemmisítésére irányuló tudatos törekvés eredménye volt.

A nyomorúságos körülmények elsődleges oka ugyanis a lendületesen előretörő szovjet hadsereg elől való menekülésben keresendők. A munkaszolgálatosokat ugyanis nem kegyetlenségből hajtották gyalogszerrel, hanem azért, mert az ország evakuálása során a vonatokat a katonai és gazdasági szállításokra tartották fenn. (Vonat a nyugatra menekülő polgári lakosságnak sem jutott.) Az viszont tény, hogy a munkaszolgálatosokat megtizedelte az erőltetett menetteljesítmény és a kegyetlen bánásmód. Utóbbi azonban főleg attól függött, hogy mennyire voltak emberségesek vagy éppen antiszemiták a meneteket kísérő csendőrök és katonák. A túlélési esélyeken még az javíthatott, ha a helyi lakosok – a tilalom ellenére – segítő kezet nyújtottak.

A fentiekből az is világosan látszik, hogy 1944–1945 története nem rekonstruálható hitelesen a német megszállás hatásának mérlegelése nélkül. Ehhez mindenekelőtt a német szándék világos meghatározása szükséges. Hitler szemében Magyarország előbb „vonakodó”, majd a Kállay-kormány kiugrási tárgyalásai nyomán „megbízhatatlan szövetségesnek” számított. Az 1943. évi olasz események hatására Hitler úgy döntött, hogy nem kockáztatja meg Magyarország elvesztését, mivel katonai és gazdasági szempontból fontos volt neki az ország. A magyar katonai részvétel mellett az ország stratégiai szempontból is fontos volt, de még ennél is életbevágóbb voltak a német hadigazdálkodás számára a magyar mezőgazdasági termékek, az alumínium, valamint a zalai kőolaj. (A magyar kőolaj stratégiai fontossága 1944 őszén tovább nőtt, ekkor ugyanis már csak ez a kőolajforrás állt Hitler rendelkezésére. Ez magyarázza, miért rendelte el Hitler, hogy

Budapestet az utolsó emberig védeni kell.) Hitler számára tehát nem volt kérdéses, hogy Magyarországot „benn kell tartania” a háborúban.

Kérdéses csak ennek módja volt. E tekintetben az ország katonai megszállásának gondolata is felmerült, akár még a szomszédos államok haderejének igénybevételével is. Utóbbiról azonban hamar letettek a németek, mert tartottak attól, hogy ez jelentős magyar ellenállást válthat ki. A német cél pedig az volt, hogy minél kisebb katonai erővel és minél zökkenőmentesebben tudják kieszközölni Magyarország háborús szerepvállalásának fokozását. Ennek forgatókönyvére Edmund Veessenmayer, az SS közgazdász végzettségű „Közép-Európa szakértője” tette a legmeggyőzőbb javaslatot.

Veesenmayer úgy gondolkodott, hogy a németbarát, illetve háborúpárti magyar politikai erők legszélesebb koalícióját kell hatalomra juttatni, s ehhez lehetőleg Horthy támogatását is meg kell nyerni. Helyesen ismerte fel Horthy személyének jelentőségét a német megszállás legitimálásában, s azt is jól látta, hogy miként lehet a leghatékonyabban rávenni a kormányzót az együttműködésre. Az 1944. március 19-i német megszállás e tervek jegyében történt. Nem véletlen tehát, hogy az „éceszgéber” Veessenmayer lett a megszállt ország „helytartója” (hivatalos titulusa szerint: a Nagynémet Birodalom követe és teljhatalmú megbízottja).

A háborús logika szempontjából teljesen érthető, hogy a német fél mindent elkövetett a lehető legkisebb katonai erő alkalmazása érdekében. Ezzel egyúttal minimalizálni is akarták a német megszállással szembeni ellenérzéseket, az esetleges ellenállást. Emiatt is volt fontos, hogy a német megszálló erők csak a Tiszáig mentek, így az ország észak-keleti területén állomásozó egyetlen jelentősebb magyar hadtesttel eleve nem is kerülhettek összetűzésbe. A német egységeknek arra is utasításuk volt, hogy kerüljék a feltűnést. Tévedés volna azonban azt gondolni, hogy a megszálló német haderő jelentéktelen volt: mintegy 70 ezer fővel szállták meg az országot. Az országban állomásozó német katonák száma a következő hónapokban mérséklődött: 45–65 ezer fő között változott – egészen augusztusig, amikor elérte a

front az országhatárt. Összehasonlításképp: a szovjet megszálló haderő nagysága 1956. október 23. előtt (tehát „békeidőben”) mintegy 30 ezer főre, a forradalom leverésére megerősített haderő 1956 novemberében pedig mintegy 60–65 ezer főre becsülhető. S noha lehet azon vitatkozni, hogy a német alakulatok harcértéke pontosan mekkora is volt, de minden valószínűség szerint nem kisebb a Magyarországon állomásozó magyar egységekenél. (A német megszálló erő jelenlétével és annak hatásával eddig lényegében egyáltalán nem foglalkozott a magyar hadtörténeti kutatás.)

A német megszállás megfélemlítő hatását azonban nemcsak az országot látványosan birtokba vevő német katonaság váltotta ki, hanem inkább a Gestapo célirányos akciói. A német titkosrendőrség kész listákkal érkezett Magyarországra, hogy elejét vegye a németellenes szervezkedéseknek: több ezer potenciális ellenállót fogtak el, feldúlták az ellenállás bázisául szolgálni képes újságok szerkesztőseit, a baloldali és liberális pártok irodáit, valamint a társadalmi szervezetek helyiségeit. Szimbolikus jelentőségű volt, hogy az ország miniszterelnöke, Kállay Miklós menekülni, Bethlen István pedig bujkálni kényszerült, miközben a közismerten náciellenes belügyminisztert, Keresztes-Fischer Ferencet, valamint bizalmi embereit (köztük a magyar titkosrendőrség vezetőit), továbbá ismert náciellenes parlamenti politikusokat egyaránt elfogtak, s koncentrációs táborba hurcolták őket. Egyúttal megkezdte működését az Adolf Eichmann vezette *Judenkommando*.

(Készítette: Nagy Béla. Eredeti megjelenés: História 2004/9, Rubicon 2014/3.)

Azért, hogy mindez magyar részről nem váltott ki ellenállást, elsősorban Horthy Miklós a felelős. A kormányzónak mint államfőnek és legfőbb hadúrnak jelentős szerep jutott a német megszállással kapcsolatban. Említettük, hogy Horthy fontosságával a németek teljes mértékben tisztában voltak. Világosan látták, hogy amennyiben Horthy nem mond le a kormányzói posztról, akkor azzal legitimálja a német megszállást, s így a magyar hivatali apparátus is együttműködő lesz. Jól érzékelték Horthy gyengeségeit is. Azt, hogy csupán régi vágású politikus tanácsadóit (Bethlent, Kállayt, Keresztes-Fischert és még néhány személyt) kell eltávolítani a környezetéből ahhoz, hogy Horthy „erkölcsi érzéke”, valamint „politikai tisztánlátása és cselekvőképessége” jelentősen csökkenjen. Azt is világosan látták a németek, hogy szükség esetén családtagjaival lehet megszarolni az idős és több jelentős családi tragédián túlesett Horthyt.

Az 1944. március 18-án lezajlott második klessheimi találkozó megszervezésével (majd később az októberi kiugrási kísérlet elfojtása során is) Hitler az említett gyengeségekre játszott rá. Úgy invitálta Horthyt tárgyalni, hogy a tárgyalópartner nem tudta, miről lesz majd szó. (Horthy azt remélte, hogy a magyar katonaságnak a Kárpátokig való visszavonásáról lesz szó, amit korábban magyar részről kezdeményeztek.) Ráadásul bizalmas tanácsadóitól is elszakította a kormányzót. De talán még ennél is jelentősebb fegyvertény volt, hogy Horthy távollétében szó szerint fejetlenné vált az ország: a katonaság ugyanis csak Horthytól fogadott el utasítást. (S amint 1944 októberében kiderült: a katonai vezetés szovjetellenes érzülete és háborús elkötelezettsége jóval erősebb volt, mint az államfő iránti lojalitása.) Horthy tehát politikai rövidlátásról tett tanúbizonyságot, amikor úgy döntött, hogy elfogadja a második klessheimi találkozóra való meghívást. Mindezt még azzal fokozta, hogy távolléte idejére nem adta át az államfői jogokat a miniszterelnöknek. E vonatkozásban a Kállay-kormány is bűnös hanyagságot követett el: noha március elején több forrásból értesültek a német katonai erők készülődéséről, egészen egyszerűen nem hitték el, hogy azok Magyarország megszállására készülnek, így nem is mozgósították a magyar katonaságot. Úgy vélték, hogy a magyar határ menti német mozgósítás csupán erőfitogtatás, „blöffpolitika”. Arról pedig sem Kállay, sem Bethlen nem tudta meggyőzni Horthyt, hogy ne menjen ki Klessheimbe.

A klessheimi tárgyalás mikéntje, az ott elhangzottak nem rekonstruálhatók pontosan a fennmaradt iratok és visszaemlékezések alapján. Az viszont világosan látszik, hogy Hitler már a tárgyalások elején eldöntött tényként közölte Magyarország német megszállását. Horthy vérig sértődött attól, hogy Németország mint háborús szövetséges a magyar állam szuverenitását korlátozni akarja. Éppen ezért kétszer is megszakadt a Führer és a kormányzó közti tárgyalás, amelyet Horthy a vele utazó katonák (elsősorban Szombathelyi Ferenc, a Honvéd Vezérkar főnöke) unszolására folytatott. Hitler mindent elkövetett, hogy Horthyt rávegye az

együttműködésre: követelt, vádaskodott, kért és ígért. A március 18-i hosszúra nyúlt tárgyalás során Hitler – a pszichés hadviselés eszközeit is bevetve – végül megtörte Horthy elutasítását. Horthy döntésének megértéséhez azt is látnunk kell, hogy magyar katonai tanácsadói azzal hízelegtek neki, hogy ő az egyetlen, aki egy ilyen válságos helyzetből ki tudja vezetni az országot. Nem tudjuk, hogy ezt a Horthy-kultusz által sugallt képet ők maguk elhitték-e, mindenesetre Horthyra hatottak e szavak.

A kormányzó végül úgy távozott Klessheimből, hogy mindkét fél egyértelműnek tekintette: Horthy beletörődött a német megszállásba, nem mond le az államfői posztról, s új kormányt nevez ki a Hitler által megbízhatatlannak tekintett Kállay-kormány helyébe. Hitler az újonnan kinevezendő kormánytól a háborúban való fokozottabb részvételt várta el, vagyis újabb katonákat, növekvő magyar exportot, valamint a magyarországi zsidóság kiszolgáltatását a németeknek. Ezek teljesülése esetére pedig Magyarország szuverenitásának visszaállítását ígérte. Ez volt az a mézes madzag, amely megkönnyítette Horthynak a keserű pirula lenyelését. A biztonság kedvéért Hitler úgy szerveztette a magyar küldöttség Klessheimből való hazautazását, hogy Magyarországra való visszaérkezésüket, illetve a magyar politikusokkal való kapcsolatfelvételüket is addig késleltette, amíg már esélyük sem volt fellépni a megszálló német erőkkal szemben.

Horthy (és az ország) mozgástere a március 19-i német megszállás után jelentősen csökkent. Az országba visszaérkező Horthynak azonban még mindig több lehetősége lett volna: lemondhatott volna a kormányzóságról, illetve passzív ellenállást hirdethetett volna. E döntéseivel jelentősen megakaszthatta volna a német megszálló gépezet fogaskerekeit. Számos okot találhatott volna erre – például a Gestapo magyarországi személyek és szervezetek elleni akcióit. Ezekkel a lehetőségekkel elsősorban azért nem élt, mert a kormányzó még ekkor is inkább volt 19. századi etiketten nevelkedett lovagias katona, mintsem modern politikus. A passzív ellenállás pedig nem szerepelt az általa elképzelhető lépések között.

Tettei és a ránk maradt források tanúsága alapján a legvalószínűbbnek az tűnik, hogy Horthy csak hazaérkezését követően – a klessheimi sokk után kissé megnyugodva – mérte fel teljes egészében, hogy milyen súlyos következményei lesznek a német megszállásnak. Személyes ellenszenvén kívül valószínűleg ez is szerepet játszott abban, hogy nem volt hajlandó a németbarát Imrédyt kinevezni miniszterelnökké, ahogy azt a németek szerették volna. Ebben a kérdésben tehát volt némi mozgástere. Végül a berlini magyar követ, Sztójay Döme személye lett a Horthy számára is elfogadható kompromisszum az új kormányfő személyét illetően. Horthy úgy gondolta, hogy a katona Sztójay hűségesebb lesz hozzá, mint a megbízhatatlanabbnak tartott Imrédy.

Horthy cselekedeteit a továbbiakban az a remény hajtotta, hogy Hitler elvárásainak teljesítése esetén az ország valóban visszakapja a szuverenitását. Már csak ezért sem hirdetett passzív ellenállást, illetve maga sem vonult vissza a közélettől. Egyedül a „zsidókérdés megoldására” irányuló intézkedéseket nem volt hajlandó aláírni, azok intézését teljes egészében a kormányra bízta. Elhárító gesztusa jól mutatja, Horthy tisztában volt azzal, hogy a magyar zsidóságra milyen sors vár, de az adott helyzetben „feláldozhatónak” tekintette őket.

Ezen álláspontján csak 1944 júniusában változtatott tanácsadói és befolyásos külföldiek unszolásra, miután egyértelművé vált számára, hogy a háború után neki személyesen és az országnak is el kell számolnia. Ennek nyomán július elején Horthy leállította a magyar zsidóság deportálását – ekkorra azonban már 437 ezer embert elvittek az országból. Horthy döntésében a normandiai partraszállás sikere is szerepet játszhatott, miután elhitte, hogy ismét megnövekedett a mozgástér számára. Ekkor a Sztójay-kormány leváltásának gondolata is felmerült, ezt azonban már nem merte meglépni. Erre csak a román kiugrást követően került sor. Ekkor határozta el magát a kormányzó, hogy fegyverszüneti megállapodást köt. Ahhoz azonban még így is idő kellett neki, hogy beletörődjön abba, hogy a fegyverszünetet a magyar területeket elfoglaló Szovjetunióval kell megkötnie az országnak.

Horthy e lépésre 1944 szeptemberében szánta el magát. Szándékát azonban csak papíron valósíthatta meg, de a katonai átállást nem sikerült realizálni. Ennek számos oka volt: a szervezetlenség, a németeknek jelentő informátorok, a németek felkészültsége. Még ezeknél is jelentősebb tényezőnek bizonyult, hogy a negyed évszázados antikommunista propaganda által szocializált magyar katonai vezetés jelentős része számára elfogadhatatlan volt a szovjet oldalra való átállás. Emellett a katonai átállást az is szinte lehetetlenné tette volna, hogy a magyar alakulatok a német alakulatok közé ékelten – így azok által közrefogva – harcoltak. A sikertelen kiugrási kísérlet után Horthynak már nem volt valódi szerepe. A fia életével megzsarolt Horthy hatalomátadása (Szálasi kinevező okmányának aláírása) már csak olyan formalitás volt, amelynek megtagadása mit sem változtatott volna a dolgok menetén. Az leginkább a formaságokhoz ragaszkodó Szálasinak volt fontos.

A Hitler által Magyarországra kényszerített klessheimi ultimátumot 1944 tavaszán–nyarán ténylegesen a Sztójay-kormány hajtotta végre. Hitler elvárásainak megfelelően fokozták az ország katonai részvételét a háborúban, valamint a németeknek kiszállított magyar áruk mennyiségét is, s kiszolgáltatták a németeknek a magyar zsidóságot. Utóbbi konkrét mikéntje Adolf Eichmann és Endre László együttműködése révén alakult ki. A magyar szélsőjobboldal e vonatkozásban azt kapta, amit régóta szeretett volna elérni: a magyar zsidóság eltávolítását az országból. Ennek érdekében felhasználták a magyar államapparátust. A deportálások gyors és „zökkenőmentes” végrehajtását több tényező együttállása biztosította. Ezek közül alig túlbecsülhető az, hogy a deportálást a törvényes magyar kormány rendeletei írták elő, ami ellen nyilvánosan senki nem emelt vétót. Az állampolgári lojalitás mellett a megfélemlítésnek is jelentős szerepet tulajdoníthatunk.

Láttuk, hogy a Gestapo célzott akcióval iktatta ki azokat, akik esetleg ellenezték vagy szabotálták volna a német elvárások kielégítését. A biztonság kedvéért a Sztójay-kormány a kinevezése után leváltotta a tisztviselői kar vezetői közül azokat, akiket nem tartottak eléggé lojálisnak az új kormányhoz és

törekvéseihez. Emellett a kormány határozottan meg is fenyegette a tisztviselői kart arra az esetre, ha megnehezítenék a kormány rendeleteinek hatékony végrehajtását. A fenyegetés mellett a meggyőzésre, vagyis a propagandára is figyelmet fordítottak.

Első lépésként a németbarát és háborúpárti orgánumokon kívül minden más hangot elnémítottak. Az antiszemita közhangulat fokozására pedig 1944 májusában a Bosnyák Zoltán vezette Zsidókérdéskutató Magyar Intézet hetente megjelenő folyóiratot indított *Harc* címen. Mindehhez hozzájárult még az is, hogy az elvett „zsidó javak” részleges szétosztásával sokakat korrumpált is a hatalom. A mondott intézkedések révén a németek és a velük kollaboráló magyar szélsőjobboldal olyan légkört teremtett 1944 tavaszán az országban, melyben nem volt kifizetődő, sőt kimondottan veszélyes volt a kormány intézkedéseinek még a kritizálása is, nemhogy azok szabotálása. A deportálásokat végrehajtó tisztviselők, csendőrök, katonák embertelenségére és kegyetlenkedéseire azonban mindez nem adhat mentséget. Kamenyec-Podolszkij, az újvidéki razzia, a munkaszolgálatosokkal való bánásmód és az 1944. évi deportálások mind azt mutatják, hogy sokak számára csak alkalom kellett ahhoz, hogy kiélhessék zsidógyűlöletből táplálkozó agressziójukat a propaganda által ellenségnek nyilvánítottakon.

Mindezek fényében válik csak érthetővé a magyar társadalom „passzivitása”. Voltak, akik meggyőződésből, mások tekintélytiszteletből vagy félelemből, megint mások érdekből nem szegültek szembe a kormány intézkedéseit végrehajtókkal. Rajtuk kívül volt az ellenállók és embermentők jóval kisebb csoportja. A korabeli Magyarország 14 millió lakosából mintegy 800 ezer személy esett a zsidótörvények hatálya alá. A Yad Vashem vizsgálata alapján Izrael Állam eddig mindösszesen 810 magyarnak adományozta a Világ Igaza kitüntetést a holokauszt idején végzett bizonyított embermentő tevékenységéért. A tényleges szám ennél bizonyára nagyobb. Annál is inkább, mert nem csak a bújtatás, de alkalmasint egy kis kenyér vagy némi biztatás és emberséges bánásmód is segíthette az üldözöttek túlélését.

Végül érdemes szót ejtenünk arról, hogy vajon a magyar zsidóság részéről miért nem tört ki ellenállás, lázadás? Ebben elsősorban az állampolgári lojalitás játszhatott szerepet. Nem lehet eléggé hangsúlyozni annak szerepét, hogy a hivatalban lévő magyar kormány rendeleteit végrehajtó szervezett államapparátussal kellett volna szembeszállni. E tekintetben volt igazán jelentős Horthy stabilizáló szerepe. Az, hogy a kormányzó nem mondott le a német megszállás ellenére, sokakban éltette azt a reményt, hogy majd Horthy megvédi a magyar állampolgárokat; amíg ő a helyén van, addig nagy baj nem történhet – gondolták sokan.

Mai szemmel már kimondottan abszurd, hogy 1944 júniusában még hálaadó istentiszteletet tartottak Horthy születésnapja alkalmából fővárosi zsinagógában. Utólag azt is látjuk, hogy 1944-ben számos hiteles információ is keringett már a nyilvánosságban a sok-sok dezinformáció között arról, hogy mi vár a deportálandókra. Az azonban nem volt egyértelmű, hogy mi is az igaz és a mi a hamis hír.

Az is igaz, hogy a zsidó vezetők is visszatartottak információkat – valószínűleg leginkább azért, hogy elkerüljék a „felesleges” pánikot. A túlnyomó többség azonban egészen egyszerűen képtelen volt elhinni a legrosszabbnak tűnő forgatókönyvet – azt, hogy mi történik az európai zsidósággal. Azt pedig végképp nem hitték, hogy ez velük is megtörténhet. A végsőkéig reménykedtek abban, hogy nem a legrosszabb fog bekövetkezni. Éppen ezért az önfeláldozó „hősködés” nem tűnt kifizetődőnek, mivel úgy érezték, hogy mindig van még mit veszíteniük. Úgy vélték, hogy ha ellenállnak, akkor még rosszabb lesz; ha viszont együttműködnek, akkor súlyos nehézségek közepette ugyan, de átvészélhetik azt, ami rájuk vár. E beletörődő magatartást az is erősítette, hogy az 1930-as évek végétől fokozatosan szokhattak hozzá ahhoz, hogy mindig egy kicsit többet vett el az állam tőlük: a munkahelyüket, a vagyonukat, a rádiójukat, a politikai jogaikat, az otthonukat, a személyes szabadságukat, a munkaerejüket – és végül az életüket.

A Proli Depp Illumináriuma blog „alternatív emlékműterve”. (Eredeti megjelenés és szöveges leírás: <http://prolidepp.tumblr.com/post/80056927088/a-nemet-megszallas-igaz-tortenete-vegyes>)

A Proli Depp Illuminárium blog „alternatív emlékműterve”. (Uo.)

A német megszállás évének számos tanulsága fogalmazható meg. A magyar felelősség, az állami szuverenitás és a lehetséges mozgástér kérdésében világosan látszik, hogy a kép ezúttal sem fekete vagy fehér, nem adható igen/nem típusú válasz ezekre a kérdésekre. A felelősség ugyanis megoszlott az egyes szereplők között, igaz nem azonos mértékben. A magyar állam szuverenitása pedig nem szűnt meg teljesen, hanem korlátozottá vált.

A legösszetettebb probléma mégis a mozgástér (a „mit lehetett volna tenni?”) kérdése. A felelősség legjelentősebb része a náci németeké, azonban a magyar fél együttműködése nélkül a megszállás nem lehetett volna annyira sikeres (német szempontból) és tragikus (magyar oldalról nézve), mint amilyen végül lett.

Magyar részről leginkább a vezető politikusok politikai dilettantizmusa a figyelemreméltó. Legsúlyosabb hibájukat abban láthatjuk, hogy nem vették észre: a német agresszióval szemben az önfeladó „teljesítési politika” nem célravezető.

Ahogy az lenni szokott, a döntési helyzetben lévő vezetők azzal áltatták magukat, hogy a „kisebbik rosszat” választják, s „csak azért maradnak a helyükön”, mert „utánuk csak rosszabb jöhet”. A história tanulsága azonban ezúttal is az, hogy ez önáltatás volt. Az agresszióra pedig csak a határozott ellenszegülés vagy az ellenagresszió a jó válasz. (Ha másért nem, akkor a lelkiismerettel való utólagos elszámolás miatt.)

Magyar részről a legtöbb kérdésben Horthynak volt döntő szava, így az ő szerepe különösen fontos e történetben. A kormányzó számos ponton dönthetett volna másként: nem lett volna muszáj kimennie Klessheimbe, nem kellett volna beleegyeznie a megszállásba, visszaérkezése után passzív ellenállást hirdethetett volna, illetve lemondhatott volna. Mindezeket azért nem tette, mert elsősorban katonaként és nem politikusként gondolkodott. Ez a magyarázat arra, hogy miért nem mondott le („a kapitány nem hagyhatja el a süllyedő hajót”), s az olyan lehetőségekkel, mint a passzív ellenállás nem is számolt. A kormányzó szemében az olyan fogalmak, mint az „állam szuverenitása”, a „nemzet becsülete”, a „bajtársiasság” fontosabbak voltak, mint az állampolgárok élete és az ország hosszabbtávú érdekei. A megszállással kapcsolatosan a Kállay-kormányt is terheli felelősség: bűnös mulasztást követtek el azzal, hogy nem készítettek vészforgatókönyvet erre az esetre, s egyáltalán nem is reagáltak a német lépésekre (például a magyar katonai erők mozgósításával).

Felmerül azonban a kérdés, hogy vajon mennyiben jogos a mindentudó utókor kritikája? Egyáltalán miben lett volna más a történet, ha az itt megfogalmazott felvetések valamelyike szerint cselekedtek volna. Mindenekelőtt azt érdemes leszögezni, hogy 1944-ben Németország nem ugyanaz a győzedelmes nagyhatalom, amelyik néhány évvel korábban keresztülgazolt Európán, hanem ekkor már kimerülőben volt, és lépésről lépésre szorították vissza ellenfelei. Ezt a korabeli magyar politikai és katonai vezetők is tudhatták, és sokan közülük bizonyíthatóan tudták is. Ennek fényében arra a következtetésre is juthattak volna, hogy a német

hadigépezetnek okozott minden fennakadás a magyar háborús szerepvállalást és ezzel összefüggésben a magyar erőforrások (emberélet, nemzeti vagyon, erkölcsi tőke) további pazarlását csökkentette volna. Természetesen nem tudhatjuk, hogy pontosan mi történt volna, ha magyar részről németellenes ellenállás szerveződik. (Jellemző módon az ilyen számítások mind a magyar történészekről, mind a magyar politikai szakértőktől idegenek.) De nincs okunk feltételezni, hogy az ellenállásra válaszoló német agresszió összességében több kárt okozott volna, mint amennyit végül a német megszállás egy éve során elszenvedett az ország. Erkölcsi szempontból pedig mindenképpen jobban járt volna a nemzet. A helyzet csapdája abban rejlett, hogy a magyar ellenállás megszervezése átmenetileg nagyobb áldozatot követelt volna, mint a meghunyászkodó együttműködés. Tény az is, hogy az antifasiszta koalíció hatalmai sem igen tettek azért, hogy a magyar döntéshozók érdekeltté váljanak az átmeneti áldozathozatalban.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a náciellenes magyar politikai elit rosszabb stratégiának bizonyult, mint Hitler, s nem tudta megakadályozni a németbarát magyar politikai elit hatalomra jutását. A németekkel kollaboráló magyar szélsőjobboldal elvakult meggyőződésből, illetve számításból együttműködött a nácikkal. Sokan közülük elfogadták a hatalmat a Harmadik Birodalom kegyéből, akár politikai riválisaik likvidálása árán is. Az 1944. év tragédiájához jelentősen hozzájárult, hogy a megszálló németek és a velük kollaboráló magyar szélsőjobboldal olyan körülményeket teremtett az országban, hogy az ellenállásnak alig jusson tér. Mindent elkövettek, hogy meggyőzéssel, korrumpálással vagy megfélemlítéssel az állampolgárokat az események aktív részesévé vagy passzív szemlélőjévé tegyék.

Ennyi „mi lett volna, ha”-típusú fejtegetés után talán még érdemes eljátszanunk egy gondolatkísérletet. Horthy a háború után készített visszaemlékezésében azt írta, hogy 1944. március 18-án magával vitte Klessheimbe a revolverét, s az is megfordult a fejében, hogy merényletet kövessen el Hitler ellen.

Állítása szerint erről az ötletéről azért tett le, mert az volt a meggyőződése, hogy csak Istennek van joga ítélni. Nem tudhatjuk egészen biztosan, hogy Horthy utólag írt szavai megfelelnek-e a valóságnak. Valószínűbb azonban, hogy nem. Egyetlen egykorú forrás sem erősíti meg ugyanis, hogy Horthy merényletet fontolgatott volna. Sőt: a kormányzó viselkedése éppen azt mutatja, hogy optimista illúziókkal telve utazott Hitlerhez, s ezért érte hidegzuhanyként Hitler bejelentése a megszállásról. Ráadásul az emlékirat említett passzusa is egy utólagos önmentegető érvelésbe illeszkedik. Valószínűleg tehát utólag – immár a világháborús pusztítás egészének tudatában – gondolkodhatott el Horthy azon, hogy „mi lett volna ha...” – s e gondolat kíséretet vetítette vissza memoárjában. Gondoljunk azonban bele egy pillanatra abba, hogy ha Horthy valóban merényletet hajtott volna végre Hitler ellen 1944 márciusában, akkor az milyen jelentős mértékben változtathatta volna meg Magyarország sorsának további alakulását – és Horthy személyének utólagos megítélését...¹

Rudolf Paksa

¹ A tanulmány a következő művek felhasználásával íródott: Dombrády Loránd: Hadsereg és politika Magyarországon, 1938–1944. Bp. 1986.; A magyar embermentők adatbázisa a budapesti Holokauszt Emlékközpont honlapján: <http://www.hdke.hu/emlekezes/embermentok/embermentok-nevsora>; Götz Aly – Christian Gerlach: Az utolsó fejezet. Reálpolitika, ideológia és a magyar zsidók legyilkolása 1944–1945. Bp. 2005.; Kádár Gábor – Vági Zoltán: A végső döntés. Berlin–Budapest–Birkenau 1944. Bp. 2013.; Karsai László: A Szálasi-rendszer „zsidópolitikája”. Történelmi Szemle 54. (2012: 1. sz.) 103–131.; Matic, Igor-Philip: Edmund Veessenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München 2002.; Molnár Judit: Csendőőrök, hivatalnokok, zsidók. Szeged 2000.; Molnár Judit: Komoly Ottó, Kasztner Rezső és a magyar cionisták embermentő tevékenysége 1944-ben. Századok 147. (2013: 1. sz.) 107–129.; Paksa Rudolf: Szálasi Ferenc és a hungarizmus. Bp. 2013.; Ránki György: 1944. március 19. Magyarország német megszállása. Bp. 1978.; Romsics Ignác: A felelősségünk közös, és ezt vállalni kell. Romsics Ignác akadémikus, történészprofesszor az emlékezetpolitikáról, Horthyról és a történelmi igazságról. (Az interjút készítette: Sebestyén István) Hetek 2014. február 7. (http://hetek.hu/interju/201402/a_felelossegunk_kozos_es_ezt_vallalni_kell, 2014. július 21.); Szovjet katonai intervenció, 1956. Szerk. Györkei Jenő – Horváth Miklós. Bp. 2001.; „Tizenhárom nap, amely...” tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. Szerk. Horváth Miklós. Bp. 2003.; Turbucz Dávid: Horthy Miklós. Bp. 2011.; Turbucz Dávid: Horthy Miklós antiszemitizmusa. A kormányzó szerepe a zsidóság sorsának alakulásában 1919 és 1944 között. Kommentár 7. (2012: 5. sz.) 51–64.; Ungváry Krisztián: Egy döntés háttere – a magyar zsidóság deportálása. BBC History 2014: 1. különszám, 98–103.; Vargyai Gyula: A vezérkar szerepe a katonai és politikai döntésekben Magyarországon 1919–1944. Bp. 1994.

**THE AGRESSOR, THE INTRIGUER, THE PILATE, THE MOOR AND THE
RELUCTANT FANTASIST – OR THE ROOM FOR MANOEUVRE AND
RESPONSIBILITY IN 1944**

Sovereignty, opportunities, responsibility – in Hungary in 1944. These hot issues are explored in this essay. It outlines the possible motivations of the actors: the invading Germans, Horthy, the different Hungarian governments, the anti-Nazi politicians and pro-Nazi collaborators. The opportunities and motivations of the state employees, officers, gendarmes, the majority population and the persecuted Jews are analyzed on this basis. The preparation of the balance sheet ends with the ‘what if’ question.

Bern Andrea

EGY ARISZTOKRATA FESTŐMŰVÉSZNŐ HUSZADIK SZÁZADA

Gróf Károlyi Széchenyi Ilona: Kileng az inga

„[...] annak következményeit, hogy a könyvben megjelenik a *történelem*, nem láttam át, azt, hogy a könyv nem csak családtörténet, de országtörténet is. És ez esetben [...] élesebben vetendő fel [...] hogy hogyan is történt. Szép sorban visszafelé: hogyan történt a Kádár-rendszer, hogyan 56, hogyan a Rákosi-korszak, mi volt a szerepünk a háborúban, mi a holokausztal kapcsolatban. A könyv elmulasztotta ezt a szigorúbb szembenézést.”¹

Negyven évvel a második világháború vége után egy emigráns, magyar, arisztokrata nő dél-angliai otthonában befejezte memoárját. Két nagy múltú család leszármazottjaként írta ki nevét a címlapon: „gróf Károlyi Széchenyi Ilona.” Alatta következett a cím: *Az inga kileng*.² Ez többféle képzettársítást is ébreszthet az

¹ Esterházy Péter: Javított kiadás, melléklet a Harmonia Caelestishez. Bp. 2011. 34–35. Digitális Irodalmi Akadémia, Petőfi Irodalmi Múzeum, 2012. május 3.

<http://dia.jadox.pim.hu/jetspeed/displayXhtml?offset=1&origOffset=1&docId=492&secId=44998&qdcId=3&libraryId=-1&filter=Esterh%C3%A1zy+P%C3%A9ter&limit=1000&pageSet=1>

² A mű eredeti kiadása: *Ilona Széchenyi Károlyi: The Pendulum swings*. Astor, Florida. 1980.

(2005-ben készült el a munka magyar fordítása. Jelen tanulmányban az angol eredetit vesszük alapul. Kivételes esetekben a magyar kötet használatát feltüntetjük.); *Edgar Allan Poe: The Pit and the Pendulum*. In: *Edgar Allan Poe: Fantastic Tales*. Selected and arranged by Richard A. Röhmer. Leipzig 1915. 141–160.

olvasóban. Eszébe juthat az inga, amelynek mozgatója önnön nehézségi ereje, minél szélesebben leng egy oldalon, annál nagyobb kitérés fog következni a másikon. A huszadik század történelmére reflektálva a cím jelentheti tehát, hogy az események egymást gerjesztették, emberi felelőssége legfőképp az első „pöccintést”, a kezdeti lendületet megadó szereplőnek volt, onnantól a folyamatok önjáróak voltak.

Mindemellett eszébe juthat az olvasónak Edgar Allan Poe híres novellája, *A kút és az Inga*, amelynek főhőse, a spanyol inkvizíció fogságában embertelen gyötrelmeket átélő elbeszélő az ártatlanul bebörtönzöttek és megkínzottak örök prototípusa. A memoár címéből így az is sejthető, hogy a visszaemlékező leginkább családja huszadik századi viszonyosságainak kívánt emléket állítani

Wass Albert gróf, aki a memoár szerzőjéhez hasonlóan az emigráns arisztokraták sorsában osztozott, szintén a szenvedéstörténet hiteles bemutatását tartja az emlékirat fő erényének. Ezekkel a szavakkal ajánlja a kötetet: „Ez a könyv különleges szemszögből mutatja be az eseményeket [...]. Az áldozat szemszögéből.”³

Széchenyi Ilona 1898-ban született, Ókígyóson, Széchenyi Antal és Wenckheim Krisztina második gyermekeként.⁴ Hétéves korától tanult festeni, előbb magántanítóktól, majd a Münchener Művészeti Akadémián. 1923-ban feleségül ment Károlyi Viktorhoz, Károlyi Gyula volt miniszterelnök unokaöccséhez, az Angol-Magyar Bank elnöki tisztét betöltő Károlyi Imre huszonegy esztendősi fiához. Három gyermekük született, Lajos, Antal és Mária Antoinette. 1944-ben a Dunántúlra betörő orosz csapatok elől Ausztria felé menekültek, végleg elhagyva nagymágocsi otthonukat.⁵

A szerző a korabeli társasági élet számos alakjával rokonságban állt. Már az emlékirat első oldalain seregnyi ismert névvel találkozhatunk. A könyvben jelzők sokaságával díszített állóképszerű jelenetek sorjáznak egymás után. Láthatjuk Széchenyi Miklós nagyvárad püspököt, „őszülő feje köré fényes mintázatot szövő”

³ Wass Albert: Introducing the author. In: *Széchenyi Károlyi, I.: The Pendulum* i. m. 5.

⁴ Gudenus János József: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája. IV. Bp. 1998. 43–44.

⁵ Wass A.: Introducing i. m. 5.

napfényben, Széchényi Ferencet tolókocsiban, Wenckheim Franciskát, amint maga eteti a tyúkokat és Wenckheim Frigyes, Radetzky tábornok unokáját illatosított, hosszú havannájának füstjében.⁶

Az idilli gyerekkor után egészen váratlanul éri a történet főhőseit az első világháború kitörése: „Nagyszerű, meleg, nyári reggel volt. Apám, Toinette,⁷ Feri⁸ és én lovaglásból tértünk éppen haza [...] Apámat a telefonhoz hívták. Néhány perc múlva jött vissza, sápadtan. Kitört az első világháború [...].”⁹

El tudjuk képzelni ezt a jelenetet ilyen formán? Nehezen. Bármit mondtak is Széchényi Antalnak a telefonban, biztosan nem azt, hogy az első világháború kitört. Feltehetően azt, hogy Ferenc Ferdinánd és felesége meghalt. A háború az elbeszélő emlékeiben a semmiből érkezett, személytelenül. Gavriilo Princip név nélkül szerepel a szövegben, mint „hirtelen előugró férfi”, aki csupán „eszköz a valódi provokátor”, a kis népeket elnyelni akaró „nagy szláv tenger”, „a feltörekvő ázsiai óriás”,¹⁰ Oroszország kezében. A történelmi spirálsor eleje így megmagyaráztatott. A háború híre a szövegben összekapcsolódik egy hirtelen érkező nyári vihar leírásával:

„A mahagóni óra mélyen kongani kezdett a csöndben, hangja visszhangot vert a falakon, majd elhalt [...] Fekete felhők torlódtak össze az égen, villám hasított rajtuk keresztül félelmetesen, vihar tépte a fák tetejét, ágakat és törmelékeket kavarva. Fűlsüketítő mennydörgés remegtette az égboltot [...] a habzó víz patakokban ömlött az úton, letarolva a virágágyásban a vörös salviákat, és a Canna Indicát, és csak szánalmas sár maradt vissza utána.”

⁶ Károlyi Széchényi, I.: *The Pendulum* i. m. 16–19.

⁷ A szerző nővére. L. Gudenus J.: *A magyarországi Főnemesség* i. m. 44

⁸ A szerző öccse L. Gudenus J.: *A magyarországi Főnemesség* i. m. 44.

⁹ Károlyi Széchényi, I.: *The Pendulum* i. m. 21.

¹⁰ Uo.

Az őszirozsás forradalom és a Tanácsköztársaság időszaka ugyanolyan értelmezhetetlen, a semmiből villámcsapásként érkező szerencsétlenségként él a szerző emlékezetében, ahogy a szarajevói merénylet. Nem csak az események közötti összefüggések, de maguk az események is kusza összevisszaságban szerepelnek a szövegben: Tisza István a „Kun Béla kormány” első áldozata, amely a Versailles-ban aláírt béke után került hatalomra. Magyarországot a szövetségesek feldarabolták, majd a Szovjetunióra bízták, hogy bábkormányt ültessen hatalomba. Nem említi a szerző a hazatérő katonák elkeseredését, a nyomort, az inflációt, a nemzetiségek kérdését s az októberi tömegmegmozdulást. A forradalom élén pedig nem is akárci, de néhai férje unokabátyja állt.

Mintegy tizenkét oldalon emlékezik meg arról, hogyan menekült Széchényi Antal és idősebbik fia a frontról visszatérő katonák elől saját kastélyuk ablakán szökve, hogyan vadásztak rájuk napokon keresztül a pósteleki erdőben, s hogy mindeközben a család többi tagja miként jutott szénásszekéren bújva Gyulára. Megritkulnak a szövegben a jelzők. Az események bemutatása itt tényekre szorítkozó, és sok évtizeddel átélésük után is – érthetően – zaklatott.¹¹

Majd, épp ahogy a fentebb idézett nyári zivatar, ezek a borzalmak is egyik pillanatról a másikra múlnak el, hogy újra visszaállhasson a régi harmónia. Az előzőekhez hasonló, ismét burjánzó jelzőkkel színessé fogalmazott békés életképek következnek. Estélyek, a Kék Duna keringőt játszó prímások, esküvők, vaddisznóvadászatról hazatérő, kipirult férjek, cukrot rágcsáló lovak sörényén átvilágító délelőtti napsugarak. Ezekből a felvillantott idill-jelenetekből megtudhatjuk, hogy elbeszélőnk időközben férjhez ment a jóvágású Károlyi Viktorhoz. Egy-egy portré erejéig láthatjuk anyósát, Károlyi Zsófiát, ifjú menyé esküvőjén a mágocsi kastély lépcsőjén állva, amint „ősz haja csillog a napfényben, akár egy ezüst sisak”. Főhősünk apósát, Károlyi Imrét, első unokáját magához emelve a baldachinos ágyról. Majd sógornőjét, Consuelót, ugyancsak a kisbabát

¹¹ Károlyi Széchényi, I.: *The Pendulum* i. m. 28–37.

dédelgetve, később pedig a gyerekeket sorban: Lajost, amint játékpuskával szaladgál, a kis Dittát, aki vakbélműtétje után durcásan, szőke fürtjeit rázva, saját lábán mászik lépcsőt, és Antit, ahogyan süteményt majszol.¹²

Mígnem hirtelen ismét a semmiből, a szépség és a harmónia kellős közepébe sújt le a második világháború kitörése.

„Hajnal hasadt csöndes mozdulatlanságban, aztán üvölteni kezdett a rádió [...], majd hangos csörgésbe fogott a telefonunk. Viktor, aki még köntösben és papucsban volt, odaugrott, hogy felvegye a kagylót. Ismét kísértett az emberölés örök szelleme. Szegény süket kis Bingó kutyánk kicsámborgott a gondtalanul nyitva hagyott kertkapun. Elütötte egy autó. Félholtan visszavonszolta magát, hogy a lábamhoz feküdjön. [...] A tűzhányó ismét ledobta magáról kalapját, és sűrű tragédiát, gyilkos gonoszságot ontott magából a világra.”¹³

Mint látjuk az esemény felidézése egészen hasonló ahhoz, ahogyan az első világégés kezdetéről emlékezett meg a szerző. A gondtalan idillből felzavart családfővel telefonon közli a távolból, valahonnan, valaki a háború kitörését. A háborúét, ami most is személytelen. Nincsenek előzményei, konkrét eseményei és szereplői sem. Körülhatárolatlan, váratlan természeti csapásként érkező iszonyúság. A sorok mögül átderengenek Ady Endre ismert versének sorai: „Az Égből dühödt angyal dobolt / Riadót a szomorú Földre.../... az iszonyúság a lelkekre kaján örömmel ráhajolt.../ Jó kutyánk a Burkus elveszett, s Mária szolgálónk, a néma / Hirtelen hars nótákat dalolt: / Különös, / Különös nyár-éjszaka volt”.¹⁴

¹² Károlyi Széchenyi, I.: The Pendulum i. m. 38–95.

¹³ Károlyi Széchenyi, I.: The Pendulum i. m. 96.

¹⁴ Ady Endre: Emlékezés egy nyár éjszakára. In: Ady Endre összes versei. A szöveget gondozta és javította Láng József és Schweitzer Pál. Bp. 1998. 703–704.

A könyv kétszáz oldalából kilencet foglal el a második világháború. Halmazott jelzőkkel megfestett életképeket kap az olvasó. Többek között Bécsről, ahol „lompos, bőrnadrágos, női teherhordók izzadtak, rosszul öltözött gyerekek és öregasszonyok lopakodtak sietve a kihalt, szürke utcákon”. Münchenről, „az egykori tiszta és jókedvű” városról, amely most „óriási szegénynegyednek tűnt.” S ezek ellenpontjaként Svájcra, ahol „zöldellő rétek és virágzó gyümölcsfák között volt egy ezüst-fehéren ragyogó ház...” – az antropozófia központja, ahová főhős-elbeszélőnk ellátogatott.

1944. március 19. a legelső konkrét dátum a szarajevói merényletet követően. Ezen a ponton határozott változás érezhető az elbeszélésben, mintegy fél oldalon keresztül. Az eddig személytelen háborúban megjelennek az aktív cselekvők. „Az országba német csapatok vonultak, a kormány nem dönthetett szabadon többé, Horthyt őrizetben tartották [sic!].” A családfő, akit eddig csak otthoni környezetben, hálóköpenyben és papucsban, vagy a keleti fronton, a fedezék nélküli tundrán szovjet vadászgép reflektorpáztájában kúszva láthattunk, most megjelenik, mint közéleti szereplő.

„Viktort meggyőződése tartotta vissza attól, hogy ilyen körülmények között bármiféle politikai eseményhez segédkezet nyújtson. Névleg ugyan még tagja volt a Magyar Parlamentnek, de mióta visszatért az orosz frontról kiábrándultan, szomorúan és pesszimistán, többé semmiféle közéleti esemény nem váltott ki belőle aktív érdeklődést.”¹⁵

Az emlékiratban tehát abban a pillanatban kapcsolódunk Károlyi Viktor politikai tevékenységének nyomon követésébe, amikor az véget ér. A memoár üressége okán más forrásokból rekonstruáljuk a család huszadik századi történetének fontosabb eseményeit.

¹⁵ Károlyi Széchenyi, I.: The Pendulum i. m. 108.

Károlyi Imrének – szerzőnk apósának – öt gyermeke élte meg az 1930-as éveket. A legidősebb közülük, Ferenc, kora felnőtté válásától kezdve töltötte be a család fekete bárányának szerepét.¹⁶ Talán ennek köszönhető, hogy a memoárban egészen a második világháború végéig nem bukkan fel a neve. 1930-ban zsidó származású színésznő barátnőjének, Brettschneider Verának feleségül vételével megbotránoztatta szüleit. Budapesti házát ezután nem csak családtagjai kerültek el, de a Károlyi-kastélyok személyzete is. Ez az állapot 1936-ban, az asszony halála után változott valamelyest, Ferencet a család visszafogadta.¹⁷

Ugyanebben az időszakban borzongatta meg Budapest közvéleményét egy bűnügy. Fővádlottját, Brettschneider Suhárt, az alig néhány hónapja eltemetett Károlyi Ferencné rokonát uzsorázásért, pénzhamisításért és pengő elleni pénzügyi támadásért kétévi fogházra ítélte, és örök időre kitiltotta a főváros területéről a Fővárosi Büntetőtörvényszék.¹⁸

Az ügyet terjedelmesen tárgyalta a sajtó, kényes helyzetbe hozva ezzel Károlyi Imre legidősebb fiát. Talán mindezek a körülmények vezettek odáig, hogy az 1940-es évek elejére Károlyi Ferenc legidősebb fia már erőteljesen radikális jobboldali nézeteket vallott.¹⁹ Tevékenységéről nem sokat tudunk, ám azt bizonyosan, hogy a Vezérkari Főnökség 2. osztályának alkalmazásában önkéntes kémelhárító munkát végzett,²⁰ s azt is, hogy itt szerzett tudását – ahogyan édesapja,²¹ ő is – megosztotta a német hírszerzéssel.

1942. február 27-én a Német Külügyminisztérium Hírszerző Osztályához (D III), az ügynevezett Henczke-irodához érkezett egy jelentés a szervezet egyik „budapesti megbízottjától”, amely a kormányzóhelyettes-választás visszhangjáról

¹⁶ Gudenus J.: A magyarországi Főnemesség i. m. 37.

¹⁷ Nagymágocs – fejezetek a község történetéből. Szerk. Blaskó Jánosné. Nagymágocs 1990. 43.

¹⁸ A Magyar Távirati Iroda (MTI) híryanaga, Magyar Országos Tudósító, 1936. június 24. szerda 18. <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28brettschneider%29&s=SORT&m=3&a=rec>, 2014. július 21.

¹⁹ Edelsheim-Gyulai Ilona: Becsület és Kötelesség I. Bp. 2008. 180–181.

²⁰ Ujszászy István: Vallomások a holtak házából. Bp. 2007. 542.

²¹ Michael Károlyi: Memoirs of Michael Károlyi. Faith without Illusion. London. 1956. 91–92.

tudósított. Az ügynök leglényegesebb információi forrására következőképpen hivatkozik: „Nagynénémről, idősebbik Károlyi grófnőről tudom, aki a volt miniszterelnök testvére, a kormányzó barátnője, és naponta bejár a Várba.” Mivel Károlyi Gabriella grófnőhöz fűződő rokoni kapcsolatát a jelentés szerzője pontosan meghatározza, egyértelmű, hogy személyét Károlyi Imre gyermekei között kell keresnünk. Árulkodó a szöveg első mondata: „Ifjabb Horthy megválasztását mindenki elégedetlenül fogadta, kivéve a zsidókat és az arisztokratákat.”²² A szerző ezek szerint kívülállónak érezte magát mind a zsidók, mind az arisztokraták táborából, hiába határozta meg magát Károlyi Gabriella rokonaként.

Károlyi Imre öt gyereke közül Ferenc volt az, akit családja huzamosabb ideig fekete báránynak tekintett, s aki ezek után látványosan nem akart alkalmazkodni ennek a rétegnek a szabályaihoz.²³ Testvérei soha nem írtak volna le egy ilyen, saját társadalmi csoportjukat becsmérő mondatot. (A teljesség kedvéért hozzá kell tennünk, hogy a mondat alapvetően nem is igaz.)

Nem sokkal a jelentés kelte után Károlyi Ferencet már a fronton találjuk huszártisztként, s azt is tudjuk, hogy a hadsereg-parancsnokságon látott el kémelhárító feladatot, Újvárossy Dezső 1/b (felderítő osztály) vezérkari főnök mellett.²⁴ 1943 végén belépett a Ney Károly vezette Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetségbe, amely tagságának nagy hányada 1944 végén csatlakozott egy szintén Ney által megalakított Önkéntes SS-zászlóaljhoz. 1945 tavaszán Károlyi Ferenc már a *Kampfgruppe-Ney* egyik alakulatának parancsnoka, és egyben a zászlóalj helyettes vezetője. 1945 májusában, Ausztriában tette le a fegyvert. Ekkorra már, ahogy a zászlóalj többi tagja, ő sem rendelkezett magyar állampolgársággal. (Szálasi Ferenc vonta azt meg tőlük, miután hadparancsának nem engedelmeskedtek, kijelentve,

²² *Bolgar Elek*: A németek magyarországi politikája titkos német diplomáciai okmányokban. Bp. 1950. 38. dokumentum. 103.

²³ Második házasságát is rangon alul kötötte I. *Gudenus J.*: A magyarországi Főnemesség i. m. 37.

²⁴ *Ujzászay I.*: Vallomások i. m. 324.

hogy katonai parancsokat csak felettes német katonai szervüktől fogadnak el.) Amerikai hadifogságba esett.

Viktor, Károlyi Imre második fia, a memoáríró férje, 1935-ben bejutott a parlamentbe a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja színeiben. Annak jobboldali szélén helyezkedett el.²⁵ Arisztokrata származásával összeegyeztethetőnek tartotta a szélsőjobboldali szociális érzékenységet. Nem állt ezzel egyedül. Világlátása mégis atipikusnak mondható. A szegényparasztságnak – mint, úgymond a magyar faj fennmaradása zálogának – harcos képviselője volt mindaddig, amíg annak érdekeit az aktuálisan regnáló kormánnyal, s a zsidó származású hitbizományosokkal szemben kellett képviselni. Élesen ellenezte a földreform gondolatát, viszont támogatta és szorgalmazta az adósság-elengedéseket, s a nyomorenyhítő akciókat, a zsidó hitbizományosok elleni intézkedéseket.²⁶

1936 második felétől egyre nagyobb csodálattal fordult a hitleri Németország felé.²⁷ Memorandumai és beszédei egyre inkább a magyarországi, magukat nemzetiszocialistának valló politikai csoportosulások jelszavaival csengtek össze. Ezzel párhuzamosan határozottan megváltozott parlamenti viselkedése is. Az eleganciájára addig igen kényes arisztokrata mind gyakrabban kiabált közbe, csapkodta asztalát ököllel, és használt vulgáris szavakat, sértő jelzőket politikai ellenfeleit hallgatva.²⁸

A hitleri Németország terjeszkedése, s ezekkel párhuzamosan a magyar kormányok zsidótörvény-javaslatai teret engedtek eddig csupán jelzőkben megnyilvánuló antiszemitizmusa megizmosodásának. Az első zsidótörvény vitája során a javaslatot elégtelensége miatt támadta. Véleménye szerint a megszabott arányszámok túl magasak voltak, túl kevés területre terjedtek ki, s igazából túl is

²⁵ Képviselőházi Napló (a továbbiakban KN) 1935. I. 388., 1935. V. 442. Károlyi Viktor a belügyminiszterhez a Csongrád-megyei nyomor tárgyában., 1935.V. 576 Károlyi Viktor a Kőszegpatyi Lóránd(Löwinger)-féle birtokon uralkodó állapotokról.

²⁶ Gr. Károlyi Viktor népbíróági pere, MNL OL, XX B I 2265/946.37.

²⁷ KN 1935-V-223.; MTI Napi Hírek, Napi Tudósítások 1935. március 31. 8., 1936. április 30. 16.

²⁸ KN 1935. XII. 577., 1935. XII. 403., 1935. XII. 575., 1935. XIII. 52., 1935. XIII. 402.

haladt már a határozaton az idő, amelynek – vélekedése szerint – tisztán faji alakra kellett volna helyezkednie.²⁹ S ami eddig még nem fordult elő felszólalásaiban, az ennek a javaslatnak a parlamenti vitája közben volt jellemző Károlyi Viktorra először: a nyílt fenyegetőzés: „Még jó, hogy Bethlenék nem gáncsolták el ezt a javaslatot” – fogalmazott – „mert a zsidókérdés akkor más úton nyerne megoldást, olyan eszközökkel, amelyet ecsetelnem felesleges.”³⁰

1939. február 21-én tárgyalta a NEP kormánypárti frakcióülése a második zsidótörvény tervezetét, amelynek vitája két nappal később kezdődött az Országgyűlés képviselőházában. A törvény 5. paragrafusa, ami elrendelte minden alkalmazásban lévő zsidó származású tanító, közép és szakiskolában oktató tanár, továbbá minden községi jegyző, ítéldbíró és királyi ügyészégi tag záros határidejű³¹ nyugdíjazását, Károlyi Viktor javaslatára került a tervezetbe, s így a parlament elé.³² Feltételezhető, hogy világnézete alakulásában szerepet játszhatott az akkoron már erőteljesen a nemzetiszocialista Németország elvi alapjain álló Albrecht főherceghez fűződő szoros barátsága is. Károlyi Viktor fiait a főherceg tartotta keresztvív alá, s közös vadászataik is rendszeresek voltak, hol a gróf telkibányai, hol Albrecht mosonszolnoki birtokán.³³

²⁹ Gyurgyák János: A zsidókérdés Magyarországon, politikai eszmétörténet. Bp. 2001.

³⁰ KN 1935. XIII. 401.

³¹ Az oktatásban alkalmazottak számára 1940. január 1., míg az utóbb felsoroltak esetében 1943. január 1.

³² MTI Magyar Országos Tudósító 1939. február 22. szerda 11.

<http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28k%E1rolyi%20viktor%29%20and%20DATE%3D1939.02.22--1939.02.22&s=SORT&m=0&a=rec>, 2012. április 25.; Képviselőházi Irományok 1935. XII. 702, 298–321. Törvénytervezet a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról. Az 1939. IV. tc. végleges szövege: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8098>, 2014. július 21.

³³ MTI Napi Hírek, Napi Tudósítások 1937. március 27. szombat 24.

<http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28K%E1rolyi%20Viktor%29&s=SO&m=14&a=rec>, 2012. április 25.; Nagykárolyi gróf Károlyi Lajos: Élmények, visszapillantások. Székesfehérvár 1998. 94.

1940-ben Imrédy Béla volt miniszterelnökkel együtt kilépett a kormánypártból, majd tagja lett a szélsőjobboldali Magyar Megújulás Pártjának, és számos felszólalásában követelt zsidók elleni intézkedéseket. Egy esztendővel később a Vezérkari Főnökség 2. osztályának kémelhárító tisztjeként vonult a magyar hadsereggel Újvidékre. Ebben a minőségében az ő feladata volt felderíteni és megítélni a jugoszláv partizántevékenység nagyságát. Természetesen a megtorlás elrendelése, nagyságának és módjának meghatározása nem az ő hatásköre volt. Kémelhárító működését az illetékesek megfelelőnek ítélték, hiszen 1942 tavaszán a magyar II. hadsereg kötelékében már annak parancsnokságára beosztva érkezett a frontra, rangját tekintve huszárszázadosként, feladatkörét tekintve kémelhárító tisztként. 1943-ban a sereg romjaival ért haza Magyarországra. Visszatérte után egyetlen egyszer sem szólalt fel többé a parlamentben, pártgyűlésekre sem járt, sőt, arra sem fordított energiát, hogy ezekről kimentse magát. Fronttapasztalatai láthatóan mély benyomást gyakoroltak rá.³⁴

Károlyi Imre egyetlen lánya, Consuelo három év házasság után 1930-ban vált el a kormányzó fiatalabbik fiától, ifj. Horthy Miklóstól.³⁵ A családi kastélyban, Nagymágocsra élt ezután két kislányával, ahová apja a fiatal Horthyt többé nem engedte be, s így a kormányzó fia gyermekeivel csak a kastély kapuja előtt találkozhatott. A balul elsült házasság miatt megromlott a viszony a Horthy és a Károlyi család között, amit még az emigrációban sem sikerült rendbe hozni. Legfőbb közvetítő a két család között maga Consuelo volt, aki a harmincas évek végétől többször mutatkozott együtt Mágocs községben volt férjével, s vitte hozzá ő maga látogatni a lányokat.³⁶

Károlyi György, mint a korszak legtöbb arisztokratája, a közélettől visszavonultan élt. Feleségével, Nádasdy Katalinnal együtt mindennemű politikai szerepvállalástól távol tartotta magát, az év nagy részét zalaszentgróti kastélyukban

³⁴ Ujszászy I.: Vallomások i. m. 324.

³⁵ Gudenus J.: A magyarországi Főnemesség i. m. 39.

³⁶ Nagymágocs i. m. 25.; Nagykárolyi gróf Károlyi L: Élmények i. m. 21.

töltve. Konzervatív volt, angolbarát hírében állt. A legfiatalabb fiú, ifj. Károlyi Gyula Horthy kormányzó lányát, Paulette-t vette feleségül. Ezzel – a fent említett családi ellentét miatt – kiírta magát szűkebb familiájából. Fivérei nem tartották vele a kapcsolatot. Nagymágocsra ritkán, s legfőképpen szülei miatt látogatott. Felesége korai halála után is mindennapos vendég volt a Budai Várpalotában, családtagnak számított. 1942. szeptember 2-án, alig két héttel Horthy István halálát követően ő is repülőszerencsétlenség áldozata lett.

1944 októberében Károlyi György otthonában gyűlt össze az ország keleti részeiről menekülő rokonság. Rövid tanácskozás után úgy döntöttek, György induljon útnak előkészíteni a menekülés stációit Ausztriában.

Az emlékirat a menekülés kezdeteinek leírásakor szokatlanul tényyszerű. Az egész kötetben összesen nem található annyi idő és helymeghatározás, mint ezen a néhány oldalon. 1944. december 17-én indult útnak a család. Értéktárgyaikat Salzburgba induló vagonokra tették.³⁷ Hamar elválni kényszerültek egymástól, Károlyi Viktor kisebbik fia, Antal, Graz környékén (feltehetően a nyirkos és fűtetlen átmeneti szállásokon alvás miatt) középfülgyulladásra kapott, műteni kellett. Testvérei továbbutaztak a svájci határ felé, amíg ő kisfiával a kórházban időzött. Némi késedelem után ők is elindultak, hogy maguk mögött hagyják Ausztriát.

1945. június 5-én hivatalosították a szövetségesek a megszállási zónák határait. Nagyjából erre az időszakra teszi a memoár a család visszaindulását Obersdorfba, Salzburg mellé, ahol vagyontárgyaikat hagyták. Ezen a ponton újból színessé válik a kötet elbeszélése.

„Salzburg és környéke az amerikai zónába tartozott. Amikor megérkeztünk, volt házigazdánk a pék és felesége sápadtan siettek elénk, arcukra kiült a félelem. »nincs már itt a holmijuk. Katonai kocsik jöttek és elvittek mindent.« [...] az ablakból egy citromsárga arc figyelt

³⁷ Károlyi Széchenyi, I.: The Pendulum i. m. 120–121.

minket feszülten. Igen sokszor láttam ezt az arcot itt, mindig utcasarkok, vagy ablakok mögül lesett ránk, [...] vánszorogni kezdtek a percek, mélyültek az esti árnyak. Izzó, vörös tűk döftek a szívembe. Viktorra és Lajosra néztem, Ditta elfordult. Anti sápadt volt. Indultunk, hogy szállást keressünk éjszakára. A nappali derengés még szinte alig érintette az eget, elhatároztuk, hogy azonnal indulunk, de miközben a falusi utcán hajtottunk, megállítottak. Letartóztatták Viktort.”³⁸

Salzburg az amerikai katonai titkosszolgálat magyar osztályának központja volt. Ez a szervezet az új magyar kormány által körözött háborús bűnösök felkutatását, letartóztatását és hazatoloncolását kapta feladatául. Kivételes esetekben a nyomozást kiterjeszthette olyan személyekre is, akik nem szerepeltek a magyarországi listán. Az osztály vezetője, Martin Himler visszaemlékezésében azt állítja, összesen két, magyar listán nem szereplő személyt tartóztatott le. Egyikük sem Károlyi Viktor volt. Történetünk főhősét tehát a magyar kormány háborús bűnösként körözte. (Ezt népbírószági peranyaga is alátámasztja.) Az előzmények ismeretében nem nehéz rekonstruálni, miért: mint említettük, részt vett a második zsidótörvény szövegezésében, szerepe volt az újvidéki eseményekben, valamint 1936 és 1942 között számtalan parlamenti felszólalásában követelt zsidók elleni határozottabb fellépést és aktívabb háborús részvételt. A memoár szerzője értetlenül áll a letartóztatás ténye előtt. „külön-külön helyiségben, sok ember jelenlétében hallgattak ki minket és nagyon sok kérdésre kellett válaszolnunk. – Volt-e az ön férje államtitkár Magyarországon az elmúlt négy évben? – Nem volt. – Mikor volt miniszter? – Soha. – Tagja volt-e a nyilas pártnak? – Nem. Soha. És így tovább.”³⁹

Vajon Károlyi Ilona semmit nem tudott férje politikai tevékenységéről? Vagy tudott, de védeni kívánta az utókor, a történelem előtt? Az biztos, hogy nem csak ezeket a kérdéseket tették fel nekik az amerikai kihallgató tisztek. Ezt

³⁸ Károlyi Széchenyi, I.: *The Pendulum* i. m. 125.

³⁹ Uo.

hallgatólagosan ő maga is elismerte, amikor is úgy jellemezte a jelenetet, hogy: „nagyon sok kérdésre” kellett válaszolniuk. Úgy tűnik, emlékirata egyik leglényegesebb pontján képtelen volt szembenézni férje múltjával, felelősségével. Ezért ilyen üres a memoár.

A Károlyi családi hagyományban még képtelenebb indoka maradt az elfogatásnak: „apámat azzal vádolták” – írta saját visszaemlékezésében Viktor idősebb fia több mint ötven évvel később, „hogy ő ölte meg Dollfusst. Akkoriban tényleg beszéltek egy Karold nevű osztrákról, akit ezzel a merénnyel gyanúsítottak, de az európai tájékozottsággal nem vádolható amerikaiak nem láttak különbséget von Karold és gróf Károlyi között.”⁴⁰

Széchenyi Ilona emlékiratának ezen a pontján összekavarodnak az idősíkok is. 1945 májusa–júniusa környékére datálja a családfő letartóztatását, és november 2-át jelöli meg annak a napnak, amikor kiadták Magyarországnak. Károlyi Viktor népbíróági peréből s a *Népbíróági Közlöny* cikkeiből viszont pontosan tudjuk, hogy 1945. november 2-án tartóztatták őt le, s november végén adták ki a magyar hatóságoknak.⁴¹ Az emlékirat valamiért összetolja egyetlen reggelre Obersdorfba érkezésüket s Károlyi Viktor letartóztatását, ezzel kiiktatva nagyjából fél évet az életéből. Vajon csak amiatt, hogy az emlékirónak négy évtized távolságból kellett emlékeznie? Vagy történhetett valami abban a hat hónapban, amire nem szeretett volna négy évtized múlva emlékezni? Legcélravezetőbb áttekinteni, mi dolga akadhatott Vikornak Salzburgban 1945 májusa és novembere között.

A történetek rekonstruálásához vessünk egy pillantást Károlyi Ferenc sorsára. A legidősebb fivér a *Kampfgruppe-Ney* önkéntes SS-alakulat tagjaként, *Hauptsturmführer*-i rangban 1945. május 11-én, Attersee faluban tette le a fegyvert. Az amerikai katonai titkosszolgálat nem adta ki Magyarországnak, mivel maga is körözte egy önkéntes tanúvallomás alapján, amely szerint ugyanazon év

⁴⁰ Nagykarolyi gróf Károlyi L.: Élmények i. m. 72.

⁴¹ Népbíróági Közlöny 1945. december 1. 13.; MNL OL, K XX IV.B I2265 /946.37. Károlyi Viktor népbíróági pere.

márciusában a Győrhez közeli Súr község határában agyonlövetett három lezuhant amerikai pilótát.⁴²

A történetbe az emlékirat szerzője is belefog, következőképpen:

„Egyszer öt órát álltam sorban egy salzburgi börtön előtt, azt reméltem, hogy végre megtalálom Viktort. Siralmas állapotban, önmaga árnyékaként meg is találtam – Ferenc sógoromat. Őt azzal vádolták, hogy parancsot adott három amerikai pilóta kivégzésére. Azokban a napokban nagyon könnyű volt, sőt valami erőfitogtatás lehetett, a legelképzelhetlenebb bűntettekkel vádolni embereket. Viktort aztán egy Salzburg környéki koncentrációs táborban találtam meg. Marcus Orr volt a tábor neve.”⁴³

1945 május–júniusában, az elbeszélő nem kereshette – ahogyan ő állítja – a salzburgi börtönben a férjét, hiszen akkor még nem tartóztatták le. Kereshette viszont férjével kettesben – vagy ha Viktor volt elég óvatos, akkor az ő megbízásából egyedül – Ferencet, akit májusban fogtak el az amerikaiak. Mivel telhettek Viktor hónapjai? Nem nehéz kikövetkeztetni. Feltehetően jogtalanul lefoglalt vagyontárgyain alkudva próbált közbenjárni fivére megmentése érdekében, s addig kockáztatta saját biztonságát, míg végül maga is fogságba esett. Mivel is vádolták bátyját tulajdonképpen? Feljelentője a következő vallomást tette az amerikai titkosszolgálat nyomozóhatósága előtt:

⁴² A két, magyar listán nem szereplő fentebb említett személy közül, akiket az amerikaiak letartóztattak, Károlyi Ferenc volt az egyik.; *Pier Paolo Battistelli*: Panzer Divisions 1944–1945, Oxford 2009. 67.; *Himler Márton*: Így néztek ki a magyar nemzet sírásói – a magyar háborús bűnösök amerikaiak előtt tett vallomásának hiteles szövege. New York 1958. 191–192.

⁴³ *Károlyi Széchenyi, I.*: The Pendulum i. m. 132.

„Kérem szépen, Győr mellett három lezuhant amerikai katonát elfogtak. Az egyik megrándította a lábát. Az sántított. Én az elfogatást nem láttam, de negyedmagammal parancsot kaptam, hogy a foglyokat a közeli német SS csapathoz kísérjük. Károlyi Ferenc magyar SS tiszt vezetett bennünket. Mikor a közeli erdőbe értünk megálljt parancsolt, és azt mondta, hogy csak idáig kell a foglyokat kísérni. Ott felállította őket, és egyikünket visszaküldte ásóért. Két ásót hoztak és akkor a foglyokkal hosszú árkot ásatott, és aztán felállította őket és rájuk parancsolt, hogy térdeljenek le az árok szélére. A foglyok letérdeltek, és egymás kezét megfogva láthatóan imádkozva várták, hogy a lövések eldördüljenek. Károlyi parancsára a náluk lévő órákat, gyűrűket és ruhákat leszedték, és elföldeltük a hullákat. Én ezt a gyűrűt hoztam el és az azonossági lapokat, de azokat félttem magamnál tartani, és egy dobozban elástam.”⁴⁴

Egy másik tanú a következőképpen idézte fel az eseményeket:

„1945. március 1-én Egy B-24 amerikai bombázó Ácsteszer térségében kivált a kötelékéből és zuhanni kezdett. Legénységéből nyolc ember kiugrott. A foglyokat a sári kastélyban, majd a sári evangélikus iskolában őrizték, a foglyok közül kettőnek a lába el volt törve. A foglyokat napokon át vallatták a halálfejesek, ütlegekkel és kikötéssel kényszerítették vallomástételre. Később két foglyot, és pedig a két tisztet Kisbérre kísérték, s ott egy ismeretlen német katonai alakulatnak adták át. Az itt maradt öt amerikai katonát március 3-án, szombaton a sári varjasi erdőben kivégezték. A kivégzésen hat halálfejes katona vett részt. Kivégzés előtt a foglyokat teljesen meztelenre vetkőztették. Négy

⁴⁴ Himler Márton: Így néztek ki i. m. 191–192.

fogoly nyilvánvalóan katolikus vallású volt, ezek letérdelve keresztet vetettek és imádkoztak. Az ötödik zsidó volt, ezt maga árulta el. Az egyik fogoly hátat fordított a kivégzés előtt, a többi szembenézett. A lövések 4–5 lépésről, géppisztollyal és gyalogsági puskával történtek. A kivégzés után egyetlen hosszú gödröt ástak a halálfejesek, abba dobálták a hullákat. A foglyok elfogására, vallatására és kivégzésére Ney Károly dr., halálfejes őrnagy, a suri halálfejes katonai alakulat parancsnoka adta a parancsot.”⁴⁵

A két emlékezés nyilvánvalóan nem ugyanarra a kivégzésre vonatkozik. Az egyikben öt katonát lőnek agyon a halálfejesek, a másikban hármat. Az egyikben a lövések eldördülése előtt, a másikban azok után rabolták meg az áldozatokat gyilkosaik. Az egyikben a pilóták maguk ásták sírjukat, a másikban az SS-ek végezték el ezt a munkát. Az egyikben a foglyok katolikusok voltak, a másikban akadt köztük egy, aki magát zsidónak vallotta. S végül, de nem utolsó sorban: az egyik csoport kivégzésére Károlyi Ferenc, a másikéra Ney Károly adta ki a parancsot.

Valóban egyértelműnek látszik, amelyre a második emlékező az elbeszélésének kezdetén utal: a bombázó nyolcfős legénységét Ney két csoportra osztotta, a tiszteket egy német alakulathoz küldte Károlyi Ferenc vezetésével, amíg a többieket agyonlővetni rendelte.

Induljunk el azon a nyomon, mi lehetett az a „közeli német SS-alakulat”, amelyhez Károlyinak a foglyokat „Kisbérre” kellett volna kísérnie. A pilóták kivégzésének reggelén a *Frühlingerwache*-hadművelet keretében, ami a Dunán átkelve hídfőállások építését és nagy erejű ellentámadást rendelt el a szovjetekkel szemben, a 9. SS-páncélosadosztály Győr felől érkezve Kisbér és Mór térségében volt várható, itt kellett előrenyomulnia a Falubattyánnál kijelölt állások felé. Ez volt tehát az egység, amelyhez Ney a foglyokat küldte. Tudjuk azonban, hogy az alakulat késett.

⁴⁵ Magyar Nemzeti Levéltár Veszprém Megyei Levéltára, Főispáni iratok, XXI 1/a 1946.

Csak másnap jelent meg a Kisbér–Mór-vonalon. Nagyjából félnapi távval elmaradva menettempójától, mivel folyamatosan elakadt a tavaszi esőzésektől felduzzadt sárban.⁴⁶ A memoárból átdereng, hogy Ferenc azzal védekezett, ő átadta a németeknek foglyait: „az amerikaiak halálra ítélték, mert azokat az amerikai pilótákat, akiknek gépét lelőtték, átadta a felettes közegeknek, ezzel megmentette őket a nép dühétől.”⁴⁷

A kivégzést – nem is elképzelhetetlenül – a megvádolt Károlyi a menetben lévő SS -egység számlájára írta. Menetben, késésben, ütközetre készülve az alakulat legfőképp púpnak érezhette hátán a három hadifoglyot, akik közül egynek a lába ráadásul törött volt. Már ha ezek a foglyok valóban megérkeztek. De vajon tényleg megérkeztek? Gondoljuk el a következőt: Károlyi a három pilótával elindult Kisbér felé, ahol a 9. SS-hadosztályt sejtette, majd valamikor a nap folyamán rá kellett jönnie, hogy az egység késik. Egy pilóta sántított, s előzőleg a többieket is három napon át vallatták. Ezzel az elcsigázott menettel az SS-hadosztály elé indulni igen bajos vállalkozás. Néhány katonával útközben, esős időben letáborozva hadifoglyokat őrizni – kényelmetlen és kockázatos. Nem lehetetlen, hogy legkényelmesebb és legkockázatmentesebb eshetőségnek az összes közül a pilóták kivégzése tűnhetett. Ez az 1929-es genfi egyezmény értelmében háborús bűnnek számított, hasonlóan a foglyok korábbi megkínzásához. Halálbüntetés járt érte. Vajon mit választott Károlyi? Vállalta a távoli kockázatot a pillanatnyi kényelemért? Neki ekkor már semmije nem volt. Nagymágocsi kastélyrésze, budapesti háza minden ingóságával az oroszok megszállta területre esett. Felesége rég halott volt, családja valahol Ausztriában menekült nyugat felé, Szálasi Ferenc kormánya megvonta magyar állampolgárságát, a szovjet csapatok pedig Székesfehérvártól nyugatra jártak. Jó eséllyel a „már mindennek vége” lelkiállapotban élt ekkor.

⁴⁶ Kovács Zoltán András – Számvéber Norbert: *A Waffen SS Magyarországon*. Bp. 2001. 804.

⁴⁷ Károlyi Szécheny, I.: *The Pendulum* i. m. 127.

Nem tudunk egyértelmű választ adni a kérdésre, hogy valóban elkövette-e a bűnt, aminek perében vádlottként állt bíróság elé. Azzal azonban, ahogyan sógornője inkább eltüntetett félét férje életéből, semmint ezt a kérdést feltegye, újból súlyos mulasztást követett el.

1945. december 1-jén a *Népbíróági Közlöny* arról tudósította olvasóit, hogy 19 háborús főbűnös, köztük gróf Károlyi Viktor Budapestre érkezett, s a Markó utcai fogházban várja tárgyalását.⁴⁸ Milyen ítéletre számíthatott? A népbíróági törvény értelmében ítélete 10 év kényszermunka és a halálbüntetés közötti skálán volt várható.⁴⁹

A *Népbíróági Közlöny* két hónappal később, 1946 februárjában publikálta Csetényi Andor népügyész vádiratát a Károlyi-ügyben, amiből kitűnik, hogy kizárólag parlamenti felszólalásaiért készült felelősségre vonni a grófot. Vajon nem tudtak a zsidótörvény előkészítésében vállalt szerepéről? Nem lehet kizárni ezt a lehetőséget, annak ellenére, hogy az 1939-es sajtó beszámolt törvény-tervezet módosító javaslatáról. De vajon elképzelhető-e, hogy nem tudtak újvidéki tevékenységéről? Ez szinte lehetetlen. A háborús bűnösök katonai tevékenységének feltárása a Katnapolitika Osztály (Katpol) elhárító alosztályának hatáskörébe tartozott. A Katpol egyik legfőbb prominense, az időközben a szovjetek által beszerzett Gáth Zoltán, a VKF 2. kötelékében maga is hírszerző tiszt volt Jugoszláviában. A háborús bűnösök vádiratában azok a vádpontok jelentek meg, amiket a Katpol feltárt a gyanúsított múltjából. Nyílt titok volt, hogy a VKF 2. tisztjeire különös figyelmet fordítottak, „vadásztak rájuk”. Információért, tapasztalatért, s nem mellékesen tapasztalatuk és kompromittálhatóságuk kettősségét kihasználva azért, hogy beszervezzék őket.⁵⁰

⁴⁸ Népbíróági Közlöny 1945. december 1. 13.

⁴⁹ Népbíróági Törvény 1945 VII. tc., 15§ 1., 11.§ 5, 12§.

⁵⁰ Okvát Imre: „Sziget egy reakciós tenger közepén.” Adalékok a Katpol történetéhez, 1945–1949. In: Államvédelem a Rákosi-korszakban. Tanulmányok és dokumentumok a politikai rendőrség második világháború utáni tevékenységéről. Szerk. Gyarmati György. [Bp.] 2000. 64–66.

1946. március 2-án tárgyalta a Budapesti Népbíróóság Molnár-bizottsága főhősünk perét, amelyben Károlyi 1935 és 1942 közötti parlamenti beszédeinek egy-egy részlete képezte a vád tárgyát. A tárgyalás újabb meglepetést hozott. Tekintettel a vádlott családos állapotára s arra, hogy frontélményei hatására politikai véleménye megváltozott, az öttagú testület túl súlyosnak találta a Népbíróósági Törvény szerint ezen vádpontokra megszabott minimális büntetést, az öt év börtönt. Így főbüntetésként a bizottság összesen négy év börtönre ítélte Károlyit, amelyből előző, amerikai s magyar fogságban eltöltött hónapjai leszámítottak, így nagyjából 3 és fél esztendő kellett még raboskodnia. Fentebb vázolt okok miatt erősen valószínűnek tűnik, hogy a katonai titkosszolgálat alkut köthetett a gróffal. Talán átadott információkért cserébe menekült meg a jóval súlyosabb ítélettől, de az sem lehetetlen, hogy beszerzési papírt írt alá. Írjuk ezt annak ellenére, hogy a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztályának alig egy iratfolyóméternyi megmaradt anyagában nem találkoztunk Károlyi Viktor névével.⁵¹

Eszünkbe juthat Károlyi Mihály is, főhősünk nagybátyja, aki ezekben a hetekben készült hazatérni Magyarországra, s későbbi politikai befolyása megjósolhatatlan volt. Az egykori államfő nyomtatásban elérhető levelezésében azonban semmi nem utal arra, hogy közbenjárt volna unokaöccse érdekében, tíz évvel később kelt emlékirata pedig haraggal ír Károlyi Imréről és fiairól.⁵²

1946. március 2. (Károlyi Viktor népbíróósági tárgyalásának napja) után ismét megritkulnak a memoárban a dátumok. Az asszony ködös útjainak (ezek pontos céljáról, idejéről, és helyszínéről ritkán értesülünk) premier plánja mögött, amelyek során különböző katonai és civil hatóságokat, ügyvédeket és furcsa „barátok”-at látogatott sorra férje és sógora kiszabadítása érdekében, átdereng a család többi tagjának sorsa. Károlyi Ditta klagenfurti ápolónői munkája során megismerkedett egy angol tiszttel, aki eljegyezte őt. Lajos Fuschl-ban szintén megházasodott, gyermeke született, s családjával 1948 körül Brazíliába költözött. Consuelo, Viktor

⁵¹ Hadtörténeti Levéltár VIII. A, Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztály 1945–1948.

⁵² Károlyi Mihály levelezése, V. 1945–1949. Szerk. Hajdu Tibor. Bp. 2003. 125.

húga átjutott Svájcba, és Genfben telepedett le, ahol takarítónőként kereste a kenyerét. Egy-egy mondat erejéig értesülünk mindezekről. Középpontban végig Viktor fogsága s a narrátor elszánt, kiszabadítására irányuló küszködése áll. Megtudjuk, hogy a főhősnő számos svájci városban járt, hogy férje „megszöktetését”, vagy perújrafelvételét megszervezze. Vajon ha ez valóban így történt, ahhoz Károlyi beleegyezését adta? Neki – ha feleségének talán nem is, bár ez elég elképzelhetetlen – tudnia kellett, hogy annál a három és fél esztendőnél, amit börtönben kell töltenie, bármiféle perújrafelvétel csak súlyosabb ítéletet hozhat, hogy akár az életét is kockáztatja, ha új tárgyalást követel.

Viktor végül 1949. május 2-án szabadult. A memoár arról értesít minket, hogy miután sikeresen megérkezett Bécsbe, a felesége által szerzett svájci vízummal minden baj nélkül csatlakozott az akkor éppen Zürichben élő családjához.

Térjünk vissza Ferenc sorsára, amelynek fonalát a salzburgi börtönben hagytuk el, 1945 őszén. A legidősebb Károlyi fivér perét következő év júniusában tárgyalta a háborús bűnösök felett ítélező amerikai katonai bíróság Dachauban. Mind őt, mind Ney Károlyt, s a kivégzésben résztvevő két tisztet halálra, a katonákat pedig életfogytiglani kényszermunkára ítélte a testület.⁵³

1946. szeptember 17-én, az Amerikai Megszállóerők Parancsnoka, Lucius Clay tábornok, aki hivatalból minden dachau halálos ítéletet felülvizsgált, a két SS-elöljáró halálbüntetését életfogytig tartó kényszermunkára változtatta. A kivégzésben

⁵³ Nazi Crimes on trials, The dachau trials, trials by US Army Courts in Europe 1945–1948. Microfilms, digitalized by and edited: Dr. Elisabeth Yavnai – Prof. Dr. Michael S. Bryant – Nicole Hane. Amsterdam 2012. <http://www1.jur.uva.nl/junsv/junsveng/DTRR/DTCasesfr.htm>, 2014. július 13.

résztvevő beosztott tisztekre azonban továbbra is bitófa várt.⁵⁴ 1946 októberében akasztották fel őket a salzburgi börtön udvarán.⁵⁵

1947-ben Ney Károlyt az amerikai titkosszolgálat beszervezte. 1948-ban szabadult, azzal a feladattal, hogy egykori SS katonáit összeszedve alakítson Magyarországon bevethető partizánegységet.⁵⁶ Ugyanebben az évben szabadult Károlyi Ferenc is.⁵⁷

Érdekes, hogy a memoár 2005-ös magyar fordítása a betoldás minden jelölése nélkül tartalmaz két olyan bekezdést, ami az eredeti szövegben nem szerepelt:

„Egy rokonunk, Széchenyi Wanderbilt Gladys közbenjárására elrendelték a perújrafelvételt, és az újabb tárgyaláson Ferencet felmentették és szabadlábra helyezték. Nem akart hosszasan várakozni a svájci belépő vízumra, így aztán átúsza a Rajnát, hogy eljusson hugához, Consuelohoz, ifj. Horthy Miklós özvegyéhez [sic!]. Hogy megszerezze betevő falatját, kifutófiúként kéziruha-csomagokat hordott ki talicskán egy mosodából. Egy istenadta véletlen folytán megismerkedett Trigve Lee titkárával és annak apjával. Az ő közbenjárásának köszönhetően az ENSZ Indonéziába küldte Ferencet, hogy ott a holland-amerikai bank dzsakartai pénzügyi tanácsadói feladatkörét ellássa.”⁵⁸

⁵⁴ Malmedy Massacre Investigation. Report of Subcommittee of the Committee on Armed Services, United States Senate, Eighty-first Congress, first session, pursuant to S. Res. 42; investigation of action of Army with respect to trial of persons responsible for the massacre of American soldiers, Battle of the Bulge, near Malmedy, Belgium, December 1944. Edited by Raymond Earl Baldwin. Washington 1949. 27.

⁵⁵ MTI Könyomatos, Napi Hírek, Kül- és Belpolitikai kiadás, 1946. október 3. 22. <http://mol.arcanum.hu/mti/opt/a100929.htm?v=pdf&q=WRD%3D%28csih%E1s%29&s=SORT&m=3&a=rec>, 2014. július 21.

⁵⁶ Richard Breitman: US intelligence and the Nazis. Cambridge 2005. 175.

⁵⁷ Károlyi Széchenyi, I.: The Pendulum i. m. 140.

⁵⁸ Gr. Károlyi Széchenyi Ilona: Kileng az inga. Bp. 2005. 210.

A magyar fordítás lektora Károlyi Széchenyi Ilona idősebbik fia, Lajos volt. Talán az ő betoldása ez a két bekezdés, talán az első kiadás során elkallódott kézirat-darabról van szó. Elgondolkodtató mindenestre, hogy ez a néhány mondat abszolút elüt Károlyi Széchenyi Ilona írói stílusától. Száraz, tényekre szorítkozó leírás, burjánzó jelzők, sokszoros mondatösszetételek nélkül.

Károlyi Ferenc és Ney együttes szabadulása, az a körülmény, hogy Ney volt SS-katonáinak összegyűjtésére kapott utasítást, s hogy Károlyi századosként szolgált az egykori önkéntes zászlóaljban, azt látszik alátámasztani, hogy ő is ugyanebben a vállalkozásban kapott feladatot. De akkor mi volt a szerepe Vanderbilt Gladysnek, Széchenyi László özvegyének? Volt-e egyáltalán, vagy csupán az emlékező sógornő, vagy unokaöccs illesztette a történetbe? Martin Himler, az OSS Magyar Osztályának parancsnoka következőképp emlékezett a Károlyi-ügyre: „Károlyit elfogattam és [...] átutaltam a Dachauban székel amerikai bírósághoz. Károlynak nagyjából egy év múlva egy magyar arisztokrata nagy befolyású amerikai özvegye kegyelmet eszközölt ki.”⁵⁹

Károlyi Ferenc 1945 tavaszán került az OSS fogságába. Egy év múlva 1946-ot írtak. 1946 volt az az esztendő, amikor halálra ítélték, majd ítéletét kényszermunkára változtatták. Eszerint tehát Széchenyi Vanderbilt Gladys az 1946-os ítélet-felülvizsgálat során járt közben unokatestvére sógoráért. Károlyi Viktorné emlékiratának betoldott két bekezdése, látjuk, összevonja a két eseményt, Károlyi Ferenc ügyének felülvizsgálatát, és szabadulását, amit valójában két év választott el egymástól. Feltételezhető mindebből, hogy 1948-ban Ferenc beszervezéssel szabadult.

Az események egymásra csúsztatása, ha szándékos, ismét súlyos hiba egy kritikus pontján a család történetének.

⁵⁹ Himler M.: Így néztek ki i. m. 191–192.

„[...] Te megvetted ezt a könyvet. Ha majd a legutolsó hídon át eljutok a szivárvány színeinek, a békének és az örömnek abba a másik országába, szeretettel gondolok vissza Rád, és imádkozom érted.” – Így zárul az emlékirat.

Andrea Bern

20TH CENTURY OF AN ARISTOCRAT PAINTRESS

GRÓF KÁROLYI SZÉCHENYI ILONA: THE PENDULUM SWINGS

About forty years after the end of the Second World War, Ilona Széchenyi Károlyi published her memoir titled *The Pendulum Swings*. A large part of this reminiscence focuses on the first few years of her emigration. Several famous figures of the Hungarian aristocracy appear on the pages, like Viktor Károlyi, who was a delegate in the Hungarian Chamber of Deputies, Consuelo Károlyi, wife of the regent's (Miklós Horthy) younger son and Ferenc Károlyi, a volunteer German secret agent and SS officer. The narration shows us how they escaped from the Soviet troops, struggled for life in Austria, undertaking blue-collar work, and living in refugee camps and how they were insulted by American soldiers. However, there are many gaps between the stories. The reader, for example, is informed that Ferenc Károlyi had been sentenced to death by the American court-martial, but there is no word about why this penalty was cancelled two years later, and why Ferenc and his family settled down in the United States.

Bognár Szabina – Péterfi András

„NEM MENTHETETLEN AZ A NÉP, AMELY ÍGY TUD NEVETNI SAJÁT PROBLÉMÁIN”¹

Nathaniel P. Davis budapesti naplója (1949–1951)

A fenti idézettel Harry S. Truman, az Egyesült Államok elnöke zárta Nathaniel P. Davisnek, a budapesti amerikai követség újonnan kinevezett vezetőjének címzett, 1949. december 3-án kelt levelét. Truman egy Davis által küldött, akkoriban Budapesten szájról-szájra járó viccre reagált így, amellyel a követ beszámolóját fűszerezte. Davis sokszor kedélyes hangulatjelentései azonban nem korlátozódtak levelezésére, magyarországi missziója során naplót vezetett, amelyben közel kétéves itt tartózkodásának emlékezetes eseményeit rögzítette.

A princeton-i (Mercer county, NJ) születésű Nathaniel Penistone Davis² az amerikai külügyi adminisztráció munkatársaként a huszadik század első felében a világot bejárva tipikus karrierdiplomataként élte az életét. Az első világháború alatt katonai szolgálatot teljesített, majd 1919-ben megnősült, és külügyi vonalon helyezkedett el. 1921 és 1925 között a berlini konzulátus munkatársa (1921–1923-ig alkonzul, majd 1923 és 1925 között konzul). 1926-tól három éven át a braziliai Pernambucóban képviselte hazáját, innen aztán ismét Európába, Londonba került,

¹ „When people can laugh at their troubles in this manner, they are not beyond redemption.” Harry S. Truman levele Nathaniel P. Davisnek. Kelt Key West, Florida. 1949. december 3. Truman Library, Personal Papers and Organizational Records, Papers of Nathaniel P. Davis. Subject File. Box 1. Truman, Harry S. – 1948–1951.

² Nem azonos a Cambridge-i (Massachusetts) születésű, szintén karrierdiplomata Nathaniel Davisszel (1925–2011), aki többek között Bulgáriában (1965–1966), Guatemalában (1968–1971), Chilében (1971–1973) és Svájcban teljesített szolgálatot (1976–1977).

ahol megbízott konzulként teljesített szolgálatot. A második világháború alatt a japánok hadifogolyként Manilában (Fülöp-szigetek) internálták, innen két év raboskodás után, 1943-ban szabadult. A háború befejezését követően, 1946–1947-ben Manilában maradt, a helyi amerikai követség vezetőjének tanácsosaként alkalmazták; tevékenységét 1946 decemberében Szabadság Érdemrenddel jutalmazták. 1947-ben ismét újabb állomáshelyet jelöltek ki számára, újabb két évet követként Costa Ricában szolgált. Közép-amerikai kiküldetésének lejártá után (1949. június 8.) harmadszor is Európába vezette az útja: a nyugdíjazása előtti két évet Magyarországon töltötte, mint rendkívüli küldött és meghatalmazott követ (*Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary*).³

Nathaniel P. Davis iratanyagának, amely a *Harry S. Truman Library* gyűjteményében (Independence, MO) található, döntő többségét naplói teszik ki. Davis életének három periódusáról vezetett naplót. Az elsőt manilai fogsága idején írta, ebben az internálás előtti időszak és fogva tartása történetét rögzítette. A második napló a negyvenes évek végi Costa Rica-i missziója idején keletkezett. Az utolsót magyarországi megbízatása alatt – az 1949 és 1951 közötti időszakban – vetette papírra. Míg a Costa Rica-i időszakból elsősorban a zavargások alatti politikai tevékenységéről ad számot, addig a budapesti tartózkodása alatt vezetett naplója jóval könnyedebb hangvételű.⁴ Ebben Davis sokkal többet foglalkozott a munkájával járó társadalmi eseményekkel és általában a magyarországi hétköznapi élettel, mint politikai problémák megoldási lehetőségeivel.

A naplóból egyértelműen kitűnik, hogy elfogadja, országa képviseletében semmiképp nem alakítja az itteni történéseknek. Tevékenysége tulajdonképpen a diplomáciai kapcsolat fenntartására szorítkozott, némi konfrontációt csupán országát és a követséget közvetlenül érintő hátrányos intézkedések elsimítása kapcsán vállalt.

³ Életrajzi adatok forrása: <http://www.trumanlibrary.org/hstpaper/davisn.htm>, 2011. június. 10.)

⁴ Davis budapesti naplója A5-ös nagyságú, összesen 86 gépelt oldalnyi, az 1949. október 11 – 1951. május 2. közötti időszakot fogja át. Truman Library, Personal Papers and Organizational Records, Papers of Nathaniel P. Davis Subject File... Acheson, Dean – 1949–1961 to Truman, Harry S. – 1948–1951 Box 1. Diary (Budapest) 1949–1951.

Nathaniel P. Davist 1949. szeptember 1-jén nevezték ki a budapesti amerikai követségre, október 5-én érkezett Budapestre, megbízólevelének átadására pedig október 11-én került sor. Davis Magyarországra érkezésének idejére a kommunista állam kiépítése gyakorlatilag megtörtént: a politikai, a gazdasági és a társadalmi élet is immár teljesen új, minden korábbitól markánsan eltérő keretek között működött. Az új rendszer sajátja – Davis szavait idézve – „az oroszosítás és a kommunista párt szorításának erősödése”, amelynek immanens velejárója a mindenre kiterjedő államosítás éppúgy, mint a rendszer vélt vagy valós ellenségeinek likvidálása s általánosságban is a teljes népesség bizonytalanságban, egyúttal félelemben tartása. Davis egyéves magyarországi tartózkodásának tapasztalatait egy jelentésben összegezte – *The Year in Retrospect* –, amely a tanulmány függelékében olvasható.⁵ Bár a hivatalos helyzetértékelés is kifejezetten informatív, s a diplomatikus megállapításokon jóval túllépve tájékoztató jellegű, mégis a napló az, ami a hétköznapi szintjén is betekintést enged abba, milyen körülményekkel szembesült egy tapasztalt diplomata az ötvenes évek eleji Magyarországon.

1949 őszére az amerikai–magyar diplomáciai kapcsolatokban egyrészt állandósult a szembenállás, amelyet a különböző, nem ritkán a tárgyalások félbeszakadásával tarkított, elsősorban gazdasági vonatkozású pengeváltások jeleztek, másrészt – elsősorban amerikai oldalról – megfigyelhető egyfajta visszavonulás, amely immár nem csupán a magyar kül- és belpolitika szovjetizálásának elfogadásában, de a gazdasági potenciál államosításként körülírt elvonásának kényszerű tudomásulvételében is megnyilvánult.⁶

⁵ „The Year in Retrospect.” Nathaniel P. Davis Budapesten, 1950. október 12-én kelt feljegyzése. Truman Library, Personal Papers and Organizational Records, Papers of Nathaniel P. Davis. Subject File. Acheson, Dean – 1949–1961 to Truman, Harry S. – 1948–1951 Box 1. Miscellaneous Papers [personal letters, etc.] 1916–1954.

⁶ Borhi László: Magyarország a hidegháborúban a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, 1945–1956. Bp. 2005. 140.; uő: Magyar–amerikai kapcsolatok 1945–1989. Források. Bp. 2009. 19–21.; Foreign Relations of the United States 1948 Volume IV. Eastern Europe; The Soviet Union. United States Government Printing Office, Washington, 1974. 980–1026.

Túl a Magyar–Amerikai Olajipari Részvénytársaság (MAORT) tulajdonának elkobzásán és koncessziójának megszüntetésén is jutott azonban Davis magyar missziója idejére egy emblemikus eset, nevezetesen a Standard Villamossági Rt. és ennek kapcsán Robert Vogeler elítélése; az ügy megoldása a követ budapesti tartózkodásának központi kérdésévé lépett elő.⁷

Robert Alexander Vogeler, a második világháború vége óta családjával Bécsben élő amerikai mérnök-üzletember 1949 elején kapott megbízást a budapesti Standard ellenőr-igazgatóhelyettesi tisztségére, ahol nyomban bekapcsolódott a magyar állami vezetéssel folytatott tárgyalásokba. Bár a tárgyalópartnerek 1949 májusának végén tető alá hoztak egy előzetes megállapodást, az ügyet részletesen feldolgozó gazdaságtörténész, Honvári János szerint biztosra vehető, hogy a szerződés elfogadását egyik fél sem gondolta komolyan:

„Az egyre jobban eszkalálódó hidegháborús körülmények között az amerikai kormány leállította az összes katonai-stratégiai termék keletre történő szállítását. Az URH rádiók, speciális rádiócsövek, radarberendezések elsőszámú katonai termékek voltak, amelyek – ha gyártási titkuk az ISEC [International Standard Electric Corporation] révén Magyarországra kerül – azonnal az oroszoknál landoltak volna. A magyar kormány csak az ürügyet kereste arra, hogy a MAORT-hoz hasonlóan kártalanítás nélkül kisajátítsa a Standard Budapestet és a többi angolszász tulajdonban lévő vállalatot.”⁸

1949 októberében megkezdték Vogeler „szoros megfigyelését”, s néhány héttel később, november 18-án útban Bécs felé, Hegyeshalomnál letartóztatták. Davis már másnap sürgős találkozót kért Kállai Gyula külügyminisztertől, aki három nappal

⁷ A témáról részletesen l. *Honvári János*: A Vogeler-ügy. Valóság 53. (2010: 7. sz.) 20–52.; Geiger, Vogeler, Sanders és kémtársai a törvényszék előtt. A bevezetőt írta: Sárközi Mátvás. Párizs 1989.

⁸ *Honvári J.*: A Vogeler-ügy i. m. 22.

később, november 22-én fogadta őt. Ezzel a találkozóval egy hosszú tárgyalássorozat vette kezdetét, Honvári összegzése szerint az amerikai követség Vogeler letartóztatásától az 1950. február 17-én kezdődött elsőfokú tárgyalásig 14 alkalommal személyesen, 9 esetben telefonon és 10 alkalommal jegyzékben tiltakozott a magyar Külügyminisztériumnál.⁹ Nem véletlen tehát, hogy a diplomata budapesti naplójában ez az ügy szerepel a legnagyobb hangsúllyal.

Nathaniel P. Davis december 8-án este a svéd követ és Mrs. Allard vendége volt a Grand Hotelben megrendezett koktélpartin, másnapi bejegyzésében ezt olvashatjuk:

1949. december 9.

„Üdvözöltem Seifert urat,¹⁰ aki egy ismeretlen magyarral beszélgetett. Seifert bemutatott bennünket egymásnak; az úriember Sulyok¹¹ pénzügyminiszter-helyettes volt, aki a magyar kormányt képviselte a Vogelerral való tárgyalások során. Amint Sulyok megtudta, ki vagyok, szó nélkül sarkon fordult, és láttuk, hogy egyenesen az ajtóhoz ment, aztán távozott; láthatóan nem akart a társaságomban vagy akár velem egy helyiségben mutatkozni.”

Ezen a rendezvényen mutatták be Davisnek Sík Endrét,¹² akit ősz hajú, professzorszerű jelenségnek ír le. Az ismerkedést követően rövidre szabott udvariaskodás után Davis rátért a Vogeler-ügyre.

„Ezután megemlítettem, hogy kérnék tőle egy szívességet: nyilván hallott a Vogeler-ügyről (ezt elismerte). Elmondtam, hogy ez igen

⁹ Uo. 24.

¹⁰ Svájc magyarországi követe.

¹¹ Sulyok Béla pénzügyi államtitkár.

¹² Sík Endre ekkor a Külügyminisztérium politikai főosztályának vezetője.

komoly probléma, ami egyre nagyobb fejfájást okoz nekem és kormányomnak, és hogy különösen zavar, hogy még mindig nem kaptam időpontot Rákosi úrhoz, akivel szeretném megbeszélni a kérdést. Sík azt válaszolta, hogy nem sokat tehet, és nincs senki, aki sokat tehetne ez ügyben, de azt megígéri, hogy majd délelőtt beszél Bereivel,¹³ hátha előmozdítható a dolog.”

A Standard-ügy gyors megoldása, elsimítása, úgy tűnik, ekkor még egyik félnek sem volt az érdeke. Rákosi ellenállt, s az esetet erőfitogtatásra használta fel: „Vogeler ügyéről és a felszámolt jelentékeny »kémhálózatról« is több táviratot küldött Sztálinnak és más szovjet vezetőknek, Vogeler esetleges kiadatását összekapcsolva »a koreai eseményekkel«”.¹⁴

Az amerikaiak „az egyetlen dolog, amit az oroszok értenek, az erő” trumani elvnek megfelelően megtorló intézkedéseket fogantatosítottak.¹⁵ A politikai erőfitogtatás háttérében az ügyre vonatkozó konkrét tárgyalások gyakorlatilag leálltak.

¹³ Berei Andor külügyminisztériumi államtitkár. Összehasonlításképp l. e számban Hegedüs Gyula tanulmányában Geoffrey Wallinger budapesti brit követ jellemzését Bereiről a 325. oldalon.

¹⁴ Rainer M. János: Sztálin és Rákosi, Sztálin és Magyarország 1949–1953. <http://www.rev.hu/sulinet45/szerviz/szakirod/rainer.htm>, 2011. június 21. Rákosi emlékirataiban is többször visszatért Vogeler ügyére, a mellette való amerikai kiállást azzal indokolta, hogy a „kém” rokonságban állt Truman elnökkel, és sérelmezte, hogy az amerikaiak nem tartották be az ügyben kötött megállapodásokat. Rákosi Máttyás: Visszaemlékezések 1940–1956. Bp. 1997. 762–763.

¹⁵ „Force is the only thing the Russian understand.” Harry S. Trumantól idézi *Seyom Brown: The Faces of Power. Constancy and Change in United States Foreign Policy from Truman to Reagan*. New York 1983. 29.

1949. december 30.

„Kimerítő nap volt. Délben Mokma¹⁶ és én a Külügyminisztériumba mentünk, Berei államtitkárral volt újabb megbeszélésünk a Vogeler-ügyben. Nem sokra jutottunk ötven percnyi kimerítő, német nyelvű vitatkozással. Bizonyos szempontból szeretek Bereivel tárgyalni. Ő a legérthetőbb magyar tisztviselő, akit ismerek. Az ember érvelhet neki, mire ő vitatkozik, kifejezi személyes véleményét. Így valamivel kevésbé idegőrlő vele beszélni, mint a többiekkel, akik papagájszerű kinyilatkoztatásokra szorítkoznak, amelyekről nem nyitnak vitát. Minden más szempontból azonban igen nagy megpróbáltatás egy megbeszélés Bereivel. Sikamlós, haragtartó, teljességgel elvtelen alak. Tipikus kommunista hivatalnok, akiről leperreg a logika, a barátságos modor vagy a normális eszmecserére való bármiféle törekvés. Egészen biztos vagyok benne, hogy tisztában van vele: számos állítása vagy egyszerűen nem igaz, vagy cinikus torzítás, mégis derűs kétszínűséggel ragaszkodik hozzájuk. A beszélgetés megmaradt az udvarias társalgás szintjén, de nehéz volt megőriznem a higgadtságomat.”

Davis december 30-i, Berei Andor külügyminisztériumi államtitkárnál tett látogatásáról hivatalos jelentés is készült, amely szerint a követ közölte, az USA Vogelert nem tartja bűnösnek, ugyanakkor bejelentette, hogy Vogeler szabadon bocsátása esetén országa biztosítja a németországi amerikai megszállási zónában fellelhető magyar javak hazaszállítását.¹⁷

¹⁶ Gerald A. Mokma amerikai követségi tanácsos.

¹⁷ Honvári J.: A Vogeler-ügy i. m. 25.

Ahogy az első budapesti év vége Davis számára a Vogeler-ügy jegyében telt – naplóbejegyzése szerint még aznap este, az amerikai követség szilveszteri fogadásán is az ezzel kapcsolatos újságírói kérdéseket próbálta elhárítani¹⁸ – az 1950-es év első bejegyzése szerint, az újév sem kezdődött másként. Az elnök délelőtti újévi fogadást adott a Parlamentben. Davis megivott egy pohár pezsgőt Szakasitscal, és Kemény tolmácsolásában beszélgettek néhány mondatot.

1950. január 1.

„Ezután rámutattam: az elnök nyilván tudja, hogy pillanatnyilag komoly probléma áll fenn kormányaink között. Remélem, hogy sikeresen megoldódik még az év elején, mert el kell simítanunk. Pontosan tudta, miről beszélek. Elmosolyodott, meghajolt, és azt válaszolta, ő is reméli, de azt hiszem, csak udvarias akart lenni, mindenféle komolyabb szándék nélkül.”

Az amerikai diplomáciai gépezet – eltökéltségét bizonyítandó – határozott lépésekkel próbálta az ügy megoldását előmozdítani. Mokma követségi titkár 1950. január 2-án még bejelentette, hogy bezárják az USA-ban működő New York-i és a clevelandi magyar konzulátusokat, de ha mégis kiengednék az amerikai üzletembert, akkor az erre vonatkozó jegyzéket nem adják át, és a lépést semmisnek tekintik.¹⁹

Egy nappal később, január 3-án Davis írásban is tájékoztatta Kállait a tervezett lépésekről:

¹⁸ Davis 1949. december 31-én kelt bejegyzése: „A parti folyamán telefonon hívtak Bécsből, de olyan rossz volt a hang, hogy semmit sem hallottam. Tíz körül ismét hívtak. Az International News [International News Service (INS) amerikai hírügynökség, [William Randolph Hearst](#) alapította 1909-ben – a szerzők.] tudósítója volt, aki tudni akarta, van-e valami újdonság a Vogeler-ügyben.”

¹⁹ Honvári J.: A Vogeler-ügy i. m. 25.

„Kormányom utasított, hogy tájékoztassam: a New York Cityben működő magyar konzul engedélyét visszavonták, a New York-i és clevelandi konzuli létesítményeknek pedig be kell szüntetniük a működést, és 1950. január 15-én éjjel 12-kor vagy azt megelőzően be kell zárniuk. Tájékoztatom ezenkívül, hogy a jövőben minden, a magyar kormány által az Egyesült Államokban folytatni kívánt konzuli tevékenységet a Washington D. C.-ben található magyar kirendeltségen keresztül kell intézni.”²⁰

Mivel a magyar fél kifejezetten elutasítóan reagált, az USA kormánya 1950. január 15-ével beszüntette a két amerikai magyar konzulátus tevékenységét.²¹ A látványos, mindkét fél részéről nagydobra vert, ugyanakkor természetesen másként interpretált intézkedések háttérében tovább folyt az útkeresés. Az amerikai külügy 1950. január 26-án kelt, a budapesti követségre küldött helyzetértékelése szerint bármiféle újabb nyilvános konfrontáció csak még csökönyösebbé tenné a magyarokat.²² Ellenben, ha olyan lépéseket tennének, amelyekről a magyar kormányt ugyan tájékoztatnák, de nem hoznák nyilvánosságra, az javíthatná Vogelerék esélyeit. A levél beszámolt arról is, hogy bár a Magyarországra történő exportot egyelőre leállították, az intézkedésnek nem lesz nagy hatása, mivel az eleve meglehetősen korlátozott volt. Ekkor tulajdonképpen már mindkét fél a közelgő perre készült, a levél központi kérdése is ez volt. A cél minél több garanciát kicsikarni a magyar féltől: „Ideje ugyanakkor garanciákat kérni a közelgő perrel kapcsolatban. Ha a magyarok nem akarnák engedélyezni az amerikai ügyvéd

²⁰ Foreign Relations of the United States, 1948. Volume IV. Eastern Europe; The Soviet Union. Ed. S. Everett Gleason – Fredrick Aandahl. Washington 1974. 983.

²¹ *Honvári J.*: A Vogeler-ügy i. m. 25.

²² The Secretary of State to the Legation in Hungary. Washington, 1950. jan. 26. In: Foreign Relations of the United States, 1950. Volume IV. Central and Eastern Europe; The Soviet Union. Ed. S. Everett Gleason – Fredrick Aandahl. Washington 1981. (a továbbiakban: FRUS 1950.) 982–984.

jelenlétét, érdemes felhozni Dimitrov²³ példáját, ahol a nácik engedélyezték külföldi jogászok jelenlétét, sőt, azok üzeneteket is küldhettek a bíróságnak.” Az egyik legfontosabb igény a „független” jogi képviselő biztosítása volt, alátámasztása érdekében éppúgy hivatkoztak a nemzetközi jog előírásaira, mint az amerikai alkotmányra.

A Standard-per nyilvános tárgyalása 1950. február 17-én kezdődött, a Budapesti Büntetőtörvényszék három nappal később ítéletet hirdetett. Az elmarasztaló ítélet megolajozta a diplomácia fogaskerekeit, újabb és újabb levélváltások, tárgyalások következtek, a nagy felhajtasban hétköznapi kérdések is teljesen új dimenzióba helyeződtek. Ennek egyik példája a budapesti követség létszáma. Davis gazdasági okokra hivatkozva már első intézkedései között javasolta a dolgozók számának csökkentését, amikor azonban a magyar fél jelezte erre vonatkozó igényét, határozottan ellenállt.²⁴

Davis 1950. március 13-án utasítást kapott, hogy próbáljon tárgyalni Rákosival.²⁵ A megbeszélésre március 27-én került sor, a fő téma ismét az amerikai követség létszámának csökkentése volt, emellett a Vogeler-üggyel kapcsolatban csupán azt rögzítették, hogy nincs egyetértés, és igyekeznek majd moralizálás nélküli, praktikus egyezségekre jutni.²⁶

Az amerikaiak, hogy az ügyet kimozdítsák a holtpontonról, tárgyalást kezdeményeztek a szovjetekkel. Példaként ismét egy emblematikus eset, a Gubicsev-ügy szolgált. Valentin Alekszejevics Gubicsevnek, az ENSZ építész munkatársaként az Egyesült Államokban dolgozó orosz hírszerzőnek hosszas eljárás után diplomáciai mentességére hivatkozva engedélyezték, hogy hazatérjen Moszkvába. Az amerikai

²³ Georgi Dimitrov Mihajlov bolgár kommunista vezető, 1933-ban a nácik megvádolták a *Reichstag* felgyújtásával. A per végül a szovjetekkel megkötött politikai alkuval és túszcserével zárult.

²⁴ The Minister in Hungary (Davis) to the Secretary of State. Budapest, 1950. febr. 27. In: FRUS 1950. 993–995. és The Legation in Hungary to the Hungarian Foreign Ministry. Budapest, 1950. márc. 4. In: FRUS 1950. 995–998.

²⁵ The Secretary of State to the Legation in Hungary. Washington, 1950. március 13. In: FRUS 1950. 998–999.

²⁶ The Minister in Hungary (Davis) to the Secretary of State. In: FRUS 1950. 999–1000.

külügyminiszternek ebben az ügyben tett szívességéért cserébe kérték a szovjeteket, hogy járjanak közben a Vogeler-ügyben a magyar vezetésnél.²⁷

A közbenjárás kérése mögött egyértelműen a tárgyalások felgyorsításának és az ügy mielőbbi rendezésének szándéka állt (ne feledjük, Vogelert ekkor már több hónapja elzárva tartották). Ez a törekvés mindkét fél részéről adott volt. Április 11-én Davis, Berei és Sík tárgyalóasztalhoz ültek, ahol a magyar fél is kinyilvánította, hogy hajlanak az engedményekre, s hogy fontos nekik konzulátusaik működése.²⁸ Miközben folyt az egyeztetés, 1950. május 4-én a Legfelsőbb Bíróság tanácsa másodfokon jóváhagyta az elsőfokú bíróság ítéletét: a per vádlottjai közül Geiger Imrét és Radó Zoltánt halálbüntetéssel sújtották (az ítéletet négy nappal később végrehajtották), Vogelert 15 évi, Sanderst 13 évi fegyházra ítélték.²⁹

Az ítélethirdetést követően a magyar fél még határozottabban lépett fel. Május 15-én Berei arról tájékoztatta Davist, hogy a magyar kormány az amerikai „ellenlépések” visszavonását kéri, továbbá pontosabban ismerni szeretné a visszaszolgáltatható háborús javakat; írásos, publikálható nyilatkozatot kér erről. Davis május 19-én este a holland követ búcsúpartiján Kállai külügyminiszterrel találkozott, ahol szintén a magyar követelésekről egyeztettek. Davis, beszámolója szerint, még sosem látta Kállait ennyire higgadt és barátságos hangulatban.

1950. május 20.

„Kemény odajött hozzám, és azt mondta, a külügyminiszter beszélni akar velem, ezért mindhárman leültünk egy asztalhoz. Kemény tolmácsolásával Kállai megkérdezte, hogyan haladunk a kormányaink

²⁷ The Secretary of State to the Embassy int he Soviet Union. Washington, 1950. március 28. In: FRUS, 1950. 1000–1001. és The Ambassador int he Soviet Union (Kirk) to the Secretary of State. Moszkva, 1950. március 29. In: FRUS, 1950. 1001–1002.

²⁸ The Minister in Hungary (Davis) to the Secretary of State. Budapest, 1950. április 11. In: FRUS, 1950. 1002–1003.

²⁹ *Honvári J.*: A Vogeler-ügy i. m. 32–33.; A Sanders-ügyről l. még e számban Hegedüs Gyula tanulmányát.

által tárgyalt »konkrét javaslatokkal«. Azt válaszoltam, hogy a hét folyamán beszéltem Berei úrral, és tisztáztunk bizonyos pontokat. Ezután táviratoztam Washingtonnak, és erre várom a választ, ami szerintem jövő héten érkezik. Úgy látszott, elégedett ezzel. Kedélyesen kuncogva kifejtette, hogy az Egyesült Államok talán kicsit elhamarkodottan cselekedett, amikor bezárta a magyar konzulátusokat. Azt válaszoltam, hogy talán a magyarok intéztek elhamarkodottan néhány dolgot. Úgy vélte, jobban jártunk volna, ha egy kicsit várunk. Véleménye szerint a magyarok igen eredményesen kezelték Vogeler ügyét, hisz nagyon gyorsan bíróság elé állították. Mi nem tartjuk nagyon eredményesnek, ha valakit három hónapig elzárnak a külvilágtól, mondtam erre én. Tovább nevetett és bólintott, de nem volt több mondanivalója, ezért megkérdeztem, szerinte hogyan állnak a dolgok »általánosságban«. Úgy érzi, mondta, Magyarország belső ügyei igen jól alakulnak, és szeretne látni némi előrehaladást az Egyesült Államokkal való kapcsolatok terén. Mondtam, hogy én is, és remélem, mihamarabb megfelelően lezárjuk a Vogeler-ügyet, és tiszta lappal térhetünk rá más dolgokra. Láthatóan igen viccesnek találta a metaforámat (Kemény szó szerint lefordította),³⁰ de mást már nem akart mondani. Némi összefüggéstelen, a szép időről és a csodás vidékről való csevegés után elváltak útjaink.”³¹

³⁰ "Wipe that slate clean" – azaz letöröljük a palatáblát.

³¹ Davis – kormánya képviselője – 1950. május 26-án átadott egy, a magyar követelések szinte mindegyikét jóváhagyó nyilatkozatot a Magyar Külügyminisztériumnak. A külügyminiszter előterjesztése alapján a MDP KV Titkársága június 1-jén döntött az amerikai ajánlat elfogadásáról s Vogeler kiutasításáról. Az 1950. június 16-i kormányülésen a miniszterek szintén Vogeler kiutasításáról döntöttek. Néhány nappal később azonban Berei már nem a kiengedés körülményeiről, hanem a magyar fél újabb követeléseiről tájékoztatta Davist, így az ügy megoldása ismét elodázódott. (Honvári J.: A Vogeler-ügy i. m. 37–38.)

Május 24-én Davis további instrukciókat kapott a washingtoni külügytől a Vogeler-tárgyalásokkal kapcsolatban.³² Engedélyezték két magyar küldött belépését az amerikai zónába abból a célból, hogy átvegyék a háború végén német területeken talált magyar javakat. Rögzítették ugyanakkor, hogy részletes listát ezekről jelenleg nem adnak, csak majd Vogeler kiszabadulásakor. Berei jelezte Davisnek, hogy a magyar kormány elfogadja az amerikai feltételeket – annyit kért még, hogy a két kiutazó magyart kormányuk hivatalos képviselőiként ismerjék el, és hogy az amerikai hadsereg ne akadályozza meg a háborús javak elszállítását – ezt a kérést Berei azzal indokolta, nevetgélve, hogy a katonaság néha hajlamos önállóan cselekedni.

Két nappal később, 1950. május 26-án Davis – kormánya képviseletében – átadott egy, a magyar követelések szinte mindegyikét jóváhagyó nyilatkozatot a Magyar Külügyminisztériumnak. A külügyminiszter előterjesztése alapján az MDP KV Titkársága június 1-jén döntött az amerikai ajánlat elfogadásáról s Vogeler kiutasításáról. Az 1950. június 16-i kormányülésen a miniszterek szintén Vogeler kiutasításáról döntöttek. Néhány nappal később azonban Berei már nem a kiengedés körülményeiről, hanem a magyar fél újabb követeléseiről tájékoztatta Davist, így az ügy megoldása ismét elodázódott.³³

Az újabb magyar igényekre az amerikai fél ismét visszahőkölt: a külügy memorandumban reagált azokra a sajtóban napvilágot látott híresztelésekre, amelyek szerint Vogelerért cserébe a koronát is felajánlanák. Davis számára is egyértelművé tették, hogy ezek a valószínűsíthetően egy bécsi brit diplomatától indult feltételezések teljességgel alaptalanok, sőt káros hatással lehetnek a további tárgyalásokra.³⁴

³² The Acting Secretary of State to the Legation in Hungary. Washington, 1950. május 24. In: FRUS, 1950. 1008–1009.

³³ *Honvári J.*: A Vogeler-ügy i. m. 37–38.

³⁴ Memorandum by Mr. Aaron S. Brown, Assistant to the Director of the Executive Secretariat, to Mr. Lucius D. Battle, Special Assistant to the Secretary of State. Washington, 1950. június 21. In: FRUS, 1950. 1013.

Jelezték továbbá, hogy a müncheni rádióval kapcsolatos magyar kérést sem tudják teljesíteni, valamint, ha most engednek a magyaroknak, a tárgyalások elhúzódhatnak, ráadásul az amerikai közvélemény úgy érezhetné, hogy engednek az újabb és újabb magyar zsarolásoknak. Egyúttal utasították Davist, tudassa a magyar közvéleménnyel, hogy az USA már elment ezekben a tárgyalásokban a lehetséges határig. Konkrét útmutatásként Acheson külügyminiszter levelében arra szólította fel Davist, hogy akadályozza meg, hogy a magyarok tovább halogassák a Vogeler-ügyet, erőltesse Bereinél a mielőbbi befejezést, de közben a müncheni rádió ügyében továbbra se engedjen.³⁵

A magyar fél a halogatás taktikáját választotta, Davis többszöri próbálkozása ellenére sem találkozhatott Bereivel. A követ budapesti naplója szerint csak nyár végén került sor a találkozóra, amikor a román követség augusztus 23-án nagyszabású vacsorát adott a Park Klubban, Románia felszabadulásának 6. évfordulója alkalmából.³⁶

1950. augusztus 24.

„Az ünnepség végén néhány szót tudtam váltani Bereivel. Megjegyezte, hogy nem volt lehetősége beszélni velem egy ideje, mire azt válaszoltam, hogy a hívását várom, melyben bejelenti, hogy a magyar kormány kész végrehajtani a kettőnk által kidolgozott egyezményből a rá eső részt. Azt mondta, nem volt itthon (már mintegy három hete hazaérkezett), és hirtelenjében nem tudja, hol is áll a »mi ügyünk«, de utánanézés, és pár napon belül hív.”

³⁵ The Secretary of State to the Legation in Hungary. Washington, 1950. július 28. In: FRUS, 1950. 1017–1018.

³⁶ Románia 1944. augusztus 23-án a tengelyhatalmak mellől átállt a szövetségesek oldalára, így az oroszok gyakorlatilag szabad utat kaptak: elfoglalták a ploiești olajmezőket, augusztus 31-én pedig bevonultak Bukarestbe.

Az informális találkozó után néhány nappal, augusztus 30-án Berei közölte Davisszel, hogy Vogeler kiadatása leállt, mivel az Amerika Hangja rádióval kapcsolatos kérések nem nyertek meghallgatást. Sőt, szeptember folyamán Berei újabb, immár a korona és a koronázási ékszerek visszaadási kötelezettségének megerősítésére vonatkozó követeléssel állt elő.³⁷ Mivel az újabb követelések teljesítése elől az amerikaiak teljeséggel elzárkóztak, a tárgyalások ismét holtpontra jutottak.

Október végén a cseh követ és felesége partit rendezett a csehszlovák nemzeti ünnep alkalmából,³⁸ ahol Davis találkozott Bereivel.

1950. október 30.

„Vacsora után körbejártam és összefutottam Bereivel. Kezet ráztunk és csevegtünk pár mondatot a legutóbbi szabadságomról. Berei azt mondta, egy ideje »nem érte az a megtiszteltetés«, hogy találkozzunk, mire talán kissé kurtán annyit mondtam, hogy semmi új dolog nem merült fel, amivel zavarhattam volna. Berei arca elárulta, hogy ez nem nagyon tetszik neki, de most nem voltam hajlandó a magyar követelésről vagy egyébről eszmét cserélni ezen a helyen, annál is inkább, mivel a brit követ előző nap mesélt nekem eredménytelen tárgyalásáról Bereivel a Sanders-ügyben.”

Davis az 1950-es év folyamán még egy alkalommal tárgyalt hivatalosan a Vogeler-ügyben: december 16-án járt ismét a Külügyminisztériumban, azonban ez a próbálkozása sem hozott eredményt. Az ügyben újabb fordulat csak hónapokkal később történt. Berei Andor 1951. április 9-én magához kérte Davist, az újraindult tárgyalások eredményeként április 21-én létrejött a megállapodás Vogeler

³⁷ Honvári J.: A Vogeler-ügy i. m. 37.

³⁸ 1918. október 28. – Elszakadás az Osztrák–Magyar Monarchiától, a Csehszlovák Köztársaság létrejötte.

kiutasításáról.³⁹ Davis még ekkor sem dőlhetett hátra, az ügy megnyugtató lezárásáig még jócskán akadt elsimítani valója:

1951. április 23.

„Izgalmas volt a hétvége. Szombat reggel bementem az irodába, hogy befejezzem és aláírjam a feljegyzést, amit Berei úrnak ígértem az előző napi megbeszélésünkön, és ami az utolsó lépésnek ígérkezett a Vogeler szabadon engedéséről szóló megegyezésünkben. A feljegyzést, egy Berei úrnak szóló személyes levél kíséretében futár vitte el valamivel délelőtt 10 után.

Délután Somerby-ékhez mentünk teára, és megnézni a Mary Louise lányuk 21 születésnapján, mintegy tíz nappal korábban készített házi filmfelvételeket. Wallinger,⁴⁰ a brit követ szintén jelen volt. Félrevonultunk egy sarokba, és titoktartást kérve elmeséltem neki előző napi megbeszélésemet. Mindvégig nagyon tartottam attól, hogy valami kiszivárog a sajtónak és tönkreteszi az egész munkát a 11. órában, de úgy gondoltam, nem hallgathatom el Wallinger elől a dolgot, mivel mindeddig teljes bizalommal viseltettünk egymás iránt, és természetesen nagyon érdekelte az ügy, hiszen Sanders-szel is kapcsolatos volt. Megmondtam neki, nem bánom, ha tájékoztatja a brit külügyet, szigorúan titkos besorolással, de hangsúlyoztam, ha kiszivárog valami, annak esetleg végzetes következményei lehetnek. Közöltem vele, hogy még a saját személyzetünket sem értesítettem. Wallinger a következő hétfőn szándékozott örökre távozni Budapestről. Azt mondta, hétfőn reggel küld egy táviratot a brit külügynek.

³⁹ Honvári J.: A Vogeler-ügy i. m. 37–38.

⁴⁰ Sir Geoffrey A. Wallinger, G.B.E., K.C.M.G.: 1949–1951 között budapesti brit nagykövet.

Nem sokkal este 7 után, miközben a szobámban ülve vártam a vacsorát, telefonon hívott George May, a Time, a Life és a Reuters helyi tudósítója. Elmondta, hogy a magyar külügy információs osztálya nyilatkozatot adott ki, miszerint sikerrel lezárultak a magyar és az amerikai kormány közötti tárgyalások arról, hogy amennyiben az amerikaiak beleegyeznek bizonyos magyar kívánságokba, cserébe szabadon bocsátják Vogelert. Ellenőrizni akarta a sztorit, és további információkat kért. Azt mondtam neki, meglep, hogy most jön ki a nyilatkozat. Megerősíthetem, hogy az általa idézett bejelentés igaz, de további információt nem adhatok. Innentől kezdve 11 óráig otthonunk kisebbfajta örültekházává vált, a telefon egy pillanatra sem pihenhetett. Rögtön May telefonja után felhívtam bécsi kirendeltségünket, hogy figyelmeztessem őket. Épp hívni akartam Bill McLeant, hogy küldjön táviratot Washingtonba, amikor megjelent ő és Bob Hill, aki hallotta a sztorit egy másik tudósítótól. Rövid üzenetet diktáltam, melyet majd a kommuniké teljes szövege követ, ha rendelkezésünkre áll. Mindeközben különféle sajtóügynökségek hívtak, melyeknek ugyanazt a választ adtam, mint Maynek. Közben kapcsolták Bécset, Dowling szólt bele a kagylóba. Azt mondtá, az ottani sajtó épp megtudta a hírt, és csak pár pillanattal előttem hívták. Mondtam neki, hogy a bejelentés igaz, de semmit nem tudok arról, hogy mikor vagy hogyan engedik szabadon Vogelert, viszont úgy gondolom, a kirendeltséget riasztani kell, hátha hirtelen beállít. Kértem, hogy ismétlje el az üzenetet Donellynek.

A francia hírügynökség telefonált, a rájuk jellemző módon közölték: most táviratoztak Párizsba, hogy Vogelert szabadon engedték – igaz ez? Úgy gondoltam, megpróbálhatták volna a küldés előtt ellenőrizni a

sztorit, nem pedig utána, de ezt megtartottam magamnak. Továbbra is jöttek a hívások a helyi és a bécsi sajtótól.

Nem sokkal 9 után Wallinger telefonált, hogy a 9 órás BBC-hírekben benne volt a jelentés – pontosan, ahogy idézte nekem. Megmondtam, hogy a hír igaz, de nagyon meglep az időzítés, és nincs egyéb információm. Wallinger egyértelműen nagyon ideges volt, de igen jóindulatúan gratulált nekem. Az utolsó hívás Bécsből jött este 11 körül – a New York Times embere meglehetősen ravasz kérdésekkel próbált kiszedni valamit belőlem. Például úgy spekulált, hogy ha Vogeler urat Kelet-Magyarországon tartják fogva, akkor órákba teli, mire eléri a határt, ha viszont a nyugati részen, akkor már talán át is lépte. Mindennel egyetértettem, amit mondott, és magamtól nem böktem ki semmit.

Vasárnap kora reggel ismét Wallinger hívott. Elmondása szerint táviratot küldött Londonba, és a nap folyamán időpontot kért Bereiről. Tudni akarta, megengedem-e, hogy jelezze Bereinek, ismeri megegyezésünk általános tartalmát. Azt válaszoltam, hogy mivel a magyarok múltbeli tapasztalataikból jól ismerik a britek és amerikaiak szoros együttműködését, nincs ellenvetésem ez ügyben.

Korábban már megbeszéltük, hogy Louise és én átmegyünk Wallingerékhez délelőtt 11-re elbúcsúzni, és nem másnap reggel köszönünk el tőlük. Wallinger mondta, hogy délután valószínűleg találkozik Bereivel, de az időpontot még nem erősítették meg. Nagyon feszült volt, úgy érezte, ha ezen a ponton távozik, akkor lesújtóan vélekedhet majd róla és a brit külügyről a közvélemény, ha ellenben a hivatalos búcsúztatás után még marad, a helyzete elég bizonytalanná válik, és többé-kevésbé a magyarok kénye-kedvének lesz kiszolgáltatva. Tanácsot kért tőlem. Úgy döntöttünk, az lesz a legjobb, feltéve, ha

találkozik Bereivel, hogy megkérdezi, vajon a Vogeler-ügy fejleményeiből következtethet-e arra, hogy meglehetősen esély van egy gyors megegyezésre Sanderst illetően. Ha Berei igenlő választ ad, Wallinger felkészül, hogy elhalassza távozását, de ha folytatják a régi nótát, vagy újabb, szigorúbb követelésekkel állnak elő, akkor a korábbi tervek szerint elutazik.

A délután folyamán tovább jöttek a telefonok a helyi és bécsi sajtótól, egy pedig az Associated Presstől, Londonból, amely nagyon igyekezett interjút készíteni velem, de semmire sem jutott. A New York Times bécsi embere elmondta, hogy az amerikai sajtó az összes Magyarországról jövő vonathoz kimegy, és kíváncsi volt, hogy ez ostobaság-e vagy nem. Mondtam, hogy ezt magának kell eldöntenie. [...]

A mai nap folyamán volt néhány hívásom a külföldi sajtótól, köztük egy az INS-nél dolgozó Kingsbury Smith-től. Párizsból hívott, hogy megkérjen, ha én vagy valaki a képviseletünkről találkozik Vogelerral, mielőtt az távozik az országból, mondjuk meg neki, hogy az INS szeretné megvenni a sztoriját, és remélik, hogy nem kötelezi el magát senkinek, míg meg nem ismeri az ajánlatukat. Természetesen elutasítottam, hogy részt vegyek ilyesmiben. Elég döbbenetesnek találom, hogy egy ember balsorsából üzletet próbálnak csinálni.

De Tamm, a svéd ügyvivő érkezett, hogy rávegyen, meséljem el neki a dolgok teljes hátterét. Elég csökönyös volt a maga svéd módján, így kissé nyersen meg kellett mondanom neki, hogy az egész ügy bizalmas jellegű. Épp most búcsúzott el Wallingerétől, mondta, ezért úgy vélem, vagy Wallinger nem találkozott Bereivel, vagy ha igen, akkor kudarcba fulladt a tárgyalás. Még nem hallottam hírt a brit képviseletről.”

1951. április 24.

„Ma reggel Kemény felhívott, és megkérdezte, ellátogatnék-e Berei úrhoz délután 3-kor. Beleegyeztem.

A megbeszélésen, ahol Dr. Sík is jelen volt, Berei átadta nekem Vogeler útlevelét azzal a kéréssel, hogy szerezzek osztrák vízumot, aztán adjam vissza neki, hogy elkészítsék a magyar kilépési vízumot. Azt mondta, a magyar kormány jövő szombaton délelőtt 11-re tervezi Vogeler úr leszállítását az osztrák–magyar határra, és tudni akarta, ott tudna-e lenni bécsi kirendeltségünk egy képviselője, hogy átvegye. Mondtam, hogy ez minden bizonnyal elrendezhető, és máris kapcsolatba lépek Béccsel.

Berei ismét megemlítette: amíg a magyar kormány nem teszi meg nyilatkozatát szombat este Vogeler távozásáról, nem akar semmi nyilvánosságot. Ebbe is belementem. Bár elég nehéz lesz hallgatni, ha a sajtó továbbra is a nyomomban lohol. Például ebédidőben telefonhoz hívtak, az UP keresett Bécsből – most hallották Londonból, hogy délután sajtótájékoztatót tartok, valóban így van-e. Megmondtam nekik, hogy nem, továbbá hogy nincs is közölnivalóm.

Reggel a francia képviselet egy dolgozója tájékoztatót, hogy diplomáciai körökben elterjedt a pletyka, miszerint a Vogeler-ügy hirtelen fordulata szakadást eredményezett a brit és az amerikai képviselet között, és megjegyezték, hogy egyetlen amerikai sem volt Wallinger házában tegnap reggel, amikor elindultak Sziámba vezető útjuk első szakaszára. Az a helyzet, hogy a Davis és a Wallinger család közti korábbi megbeszélés értelmében vasárnap búcsúztunk el, hogy elkerüljük a tömeget és a kavargást, és mind a négyen igen barátságos hangulatban váltunk el. Kénytelen leszek valahogy megzabolázni a kollégáimat.”

A meglehetősen szövevényes, a kirakatperek minden sajátosságát felsorakoztató ügy tizenhét hónappal kirobbanása után végül Vogeler szabadon bocsátásával rendeződött (1951. április 28-án). Vogeler „kiutasításáért” cserébe az USA engedélyezte a New York-i és a clevelandi magyar konzulátusok újraindítását, módosította az Amerika Hangja sugárzásának hullámhosszát, engedélyezte amerikai állampolgárok magyarországi utazását, és folytatta a háború alatt elhurcolt magyar javak visszaszolgáltatását.⁴¹

1951. április 28.

„Az egyre fokozódó feszültség, ami kedd óta tartott, amikor Bereivel megszerveztük Vogeler szabadon bocsátását, ma 12:15-kor véget ért, amikor felhívott az UP helyi képviselője, aki épp gyorshírt kapott londoni irodájától, hogy Vogeler átlépte a határt Nickelsdorfnál, és úton van Bécsbe. Mintegy félórával később a londoni Associated Press hívott, táviratokat olvastak be a Nickelsdorfnál egy hete várakozó emberüktől, melyben leírja Vogeler külsejét és elindulását Bécs felé. Kérték, hogy fűzzek ehhez kommentárt, de nem volt mit mondanom.

Negyed kettőkor Walter Donnelly keresett Bécsből, hogy megerősítse, amit a sajtó állított. Azt mondta, Tower konzul az imént telefonált Bruckból, hogy minden óramű pontossággal történt – sikerült az ügyet titokban tartani, ahogy a magyarok kérték; hogy Vogeler ott van a kocsijában, és haladéktalanul indul tovább Bécsbe.

Az esetleges kiszivárogtatás vagy valami utolsó pillanatban történő gond miatti félelem okozta fokozódó feszültség, amit említettem, nagyban enyhült tegnap este 6:30-kor, amikor a magyar külügyből Dr. Sík szólt Gerry Mokmának, hogy az a dolog, ami lehetséges bonyodalomnak tűnt, immár elrendeződött, és nem látja okát, miért ne

⁴¹Honvári J.: A Vogeler-ügy i. m. 41. Borhi L.: Magyarország a hidegháborúban i. m. 197.

hagyhatná el Vogeler Magyarországot ma délelőtt 11-kor, ahogy azt korábban megbeszéltük.

Péntek hajnali 3:15-kor és ma hajnalban 2:30-kor Bill McLean telefonja ébresztett a hivatalból, hogy táviratot kaptunk, amit azonnal látnom kell. Mindkét esetben veszettül ideges lettem, amíg oda nem ért a házukba, hogy megmutassa az üzeneteket. Szerencsére egyik sem jelentett akadályt az eseményeket illetően.

Mivel ma szombat van, az irodáink hivatalosan zárva tartanak. Üzenetet hagytam mindenkinek, akiről csak eszembe jutott, hogy esetleg beszélni akar velem (kivéve persze a sajtót), hogy egész délelőtt otthon leszek a telefonnál. Ott is maradtam, míg meg nem kaptam Donelly üzenetét, aztán átmentem a sofőr házába, hogy megnézzem a hat kisnyulát. A feszültség elmúlt, és az emésztésem is helyreállt. Napok óta most először esett jól az ebéd.

Délután bementem a hivatalba, elküldtem pár táviratot és felhívtam telefonon Washington, hogy beszéljek McKissonnal a publicitás módjáról és időzítéséről.

Este teljesen elengedtem magam, összejövetelet tartottunk Dorothy Sonnenbergnek és Ed Lucknak, két követségi dolgozónak, akik a jövő héten összeházasodnak.”

Davis Vogeler-üggyel kapcsolatos bejegyzései elsősorban nem azért érdemelnek figyelmet, mert új, eddig ismeretlen adatokkal szolgálnának a tárgyalások háttéréről. A teljes naplóra jellemzően ezek a bejegyzések is inkább hangulatjelentések, egy diplomata szubjektív benyomásainak, élményeinek lenyomatai. Sokkal inkább arról tudósítanak, milyennek látta Davis tárgyalópartnereit és – különösen az ügy végkifejlete kapcsán – miként sodródott ő maga is az eseményekkel.

Naplója tanúsága szerint a hadifogság és Közép-Amerika által megacélozott Davis mindent megértett, és a legritkább esetben csodálkozott. A veterán diplomata körültekintő alaposságával és mosolygós, cinikus megértésével, sőt, bizonyos szeretettel írt a magyar viszonyokról. Elfogadva Kelet-Európa kommunista diktatúrával súlyosbított, abszurd és kissé szürreális világát, igyekezve a körülmények közt megtenni, ami emberileg lehetséges, és boldogulni ebben a hatványozottan álságos világban; nem háborog vagy moralizál feleslegesen.

A szeretetreméltó, számára „kissé örült”, sokszor tragikomikus magyar valóság színesen kel életre a napló lapjain, megtudjuk, hogyan lopták el a kirendelt sofőrök, rendőrök és tűzoltók a július 4-i függetlenség napi ünnepségre kitett whiskyt és minden egyebet, a vécepapírt is beleértve, hogyan vásárolt két vadonatúj amerikai kocsit az új kínai nagykövet magyar pénzből, hogyan beszélgettek el a balatoni fürdőzés alkalmával a melléjük telepedő, majd fegyvereiket a parton hagyva úszni siető magyar katonákkal, miként faggatta őket Ausztriában a szigorú szovjet katona arról, vajon tudnak-e „osztrákul”.

A naplóban érdekesen domborodik ki a feleségek szerepe a diplomaták közösségében, a különféle országok képviselői ugyanis szinte mindig házastársukkal közösen látták el társadalmi funkcióikat, s az asszonyoknak komoly szerep jutott a társalgásban, az összejövetelek lebonyolításában, és amikor Davis véleményt mond, azt általában egy párosról, két ember közös teljesítményéről mondja.

Különösen értékes dokumentum Davisnak az az erősen szubjektív összefoglalója, amelyet első hivatali évéről készített. A diplomata gátlások nélkül beleviszi saját érzelmeit a jelentésbe, de ettől az írás csak még érzékletesebbé válik, és friss nézőpontból mutat meg általunk már jól ismert eseményeket.

Leírása néhol talán bántóan leegyszerűsítőnek tűnik, azonban éppen ez az, amiért objektív képet kaphatunk múltunkról, egy távolibb, a finom részletekben nem túlzottan érdekelt hatalom szemszögéből. Davis például „oroszosításnak” nevezi, amit mi szakszerűen „szovjetizálásnak” hívnánk: de számára ez az egész,

évtizedeken át zajló, különféle népeket magában foglaló, bonyolult folyamat csupán az orosz medve ki tudja hányadik próbálkozása, hogy újabb területeket szerezzen – és néha szinte primitívnek ható leegyszerűsítései mélyén egyszerű igazságokat találunk, amelyeket távolról persze mindig könnyebb kimondani.

„AZ ELTELT ÉVRŐL⁴²

A minisztériumnak küldött jelentésem másolata. Publikálni tilos, de akit érdekel, elolvashatja.⁴³

Nathaniel P. Davis

Az e poszton eltöltött első év lezárása jó lehetőség arra, hogy áttekintsem a Magyarországon az elmúlt tizenkét hónapban történt eseményeket. Visszatekintve jól látható, hogy a politikai és gazdasági fejlemények két fő irányt követnek, párhuzamosan és egymásra hatva, és mindkét irány a szovjet hatalom erősödését eredményezi. Ezek: Magyarország oroszosítása és a kommunista párt szorításának erősödése. Mindkét folyamat tekintélyes sikerrel zajlik.

Az oroszosítási törekvések a propaganda és az adminisztráció területén zajlottak. Előbbi már rutinná tette a Szovjetunió és annak minden tevékenysége nyakra-főre történő dicséretét. Igaz, a sajtóban, a rádióban és a tribünről elhangzó émelyítő hízélgések mindig inkább a Szovjetunióra és annak Nagy Vezetőjére vonatkoznak, mint Oroszország anyácskára, de senkiben sem hagynak kétséget afelől, hogy az Unión belül hol találni minden eszességet, alkotó energiát,

⁴² Fejléc: „Korlátozott légi csomag Budapest 247, 1950. október 12.”. „The Year in Retrospect.” Nathaniel P. Davis Budapesten, 1950. október 12-én kelt, gépelt feljegyzése. Truman Library, Personal Papers and Organizational Records, Papers of Nathaniel P. Davis Subject File. Acheson, Dean – 1949–1961 to Truman, Harry S. – 1948–1951 Box 1. Miscellaneous Papers [personal letters, etc.] 1916–1954.

⁴³ Nathaniel P. Davis kézzel írott megjegyzése, később áthúzza.

művészi tehetséget, tudományos fensőbbiséget, vezető szellemet és jóindulatú érdeklődést az egész világ iránt. Az orosz nyelv, az orosz zene, az orosz színház és az orosz technológia mind példaértékűként kerül a világ elé. A Szovjetunió vagy az általa tett dolgok véget nem érő méltatása, a szovjet módszerek átvételére való buzdítás, legyen az metróépítés, számtantanítás, vonatvezetés vagy egy futballcsapat szervezése, talán egészen pontosan lefordítható egy atyai tanácsra: »Viselkedj úgy, mint egy orosz, különben megjáród.« Földműveseket, diákokat, gyári munkásokat válogatnak küldöttségekbe, majd körutakat szerveznek számukra a Szovjetunióba, és amikor visszatérnek, megfogadják, hogy követik a szovjet tapasztalatok példáját, és azt másoknak is megtanítják. Bejelentették: a moszkvai rádió magyar zenei programokat sugároz majd, hogy a magyar zeneszerzők tanuljanak a moszkvai rádióközönség véleményéből, és jobb műveket írjanak. Egy orosz matematikus látogatást tesz egy helyi üzemben, és »instrukciókat« ad a hatékonyság javítására. Egy orosz sebészt neveznek ki egy állami kórház főfelügyelőjévé. Orosz professzorokat neveznek ki az egyetem bölcsészkarának oktatóivá.

A Sztálin-imádat növekvő kultusza az oroszosítási törekvések egy különleges fázisa, amit mindenáron be kell teljesíteni . (Egészen elsiklanak a tény felett, hogy Sztálin épp annyira orosz nemzetiségű, mint amennyire Hitler északi óriás volt.) Egyetlen fontos ember beszéde sem nélkülözheti a bölcs Sztálin iránt érzett hála kifejezését, amiért lehetővé tette, amit a beszélő éppen előad, például egy magyar munkások által magyar anyagból épített híd átadását vagy egy parlamenti gyűlést. Vannak Sztálin nevét viselő utcák, terek, hidak,

iskolák – még egy buszjárat⁴⁴ is –, és irodalmi díjak. A magyar nemzeti ünnepek hálaadó ünnepek lettek a szovjetek irányában, melyeket Sztálinnak szóló tiszteletnyilvánításokkal ünnepelnek. Egyetlen felvonulás sem lehet teljes Sztálin képei nélkül, bármi is legyen az alkalom. Sztálin a bölcs, Sztálin a jóakaró, Sztálin a próféta, Sztálin a tévedhetetlen, Sztálin a védelmező. Államosítása után még a golfklub is (Sztálin, a legnagyobb hendikeppel rendelkező játékos?) Sztálin és Lenin képeit helyezte el a Bobby Jones Kupa⁴⁵ két oldalán.

Az oroszosítás következményeként egyre inkább észrevehető, hogy mind vitriolosabban becsmérlik az olyanokat, akik ellenzik vagy nem támogatják elég vehemensen az orosz önhittséget. A külpolitika terén Magyarországot szorosan a szovjet szekér kerekéhez kötözték. A szovjet politikát ellenzők oly régóta számítanak már háborús uszítóknak és fasisztáknak, hogy ezek a fogalmak már szinte elveszítették jelentésüket. Úgy tűnik, vérszomjas fenevadak vagyunk, Hitler egykori támogatói, mára pedig örökösei, békés koreai parasztok szívtelen gyilkosai.⁴⁶ Soha nem találtunk fel semmi értékeset, sohasem csinálunk jól semmit, híján vagyunk az emberi ösztönöknek, sosem mondunk igazat. Ezzel szemben az oroszoké a találmányok, a hatékonyság, a felebaráti szeretet és a mindenben való igazság

⁴⁴ A 70-es trolibuszt 1949. december 21-én, Sztálin 70. születésnapján avatták fel. Útvonala Zuglót kötötte össze a belvárossal (a járatra szovjet MTB 82-es trolibuszokat szereztek be).

⁴⁵ A világhíres (fekvése és nehézsége miatt) Széchenyi-hegyi pályát Lauber Dezső építette 1915 és 1921 között. Az 1920-as években a magyar golf óriási fejlődést mutatott, 1926–1936 között meghatározója volt Európa golféletének. 1936-ban a klub fennállásának 25 éves évfordulóján Bobby Jones, minden idők leghíresebb amatőr játékosa is játszott a pályán.

⁴⁶ A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság és a Koreai Köztársaság, valamint szövetségeseik (egyrészt Kína és a Szovjetunió, másrészt az USA) között, az 1950-től 1953-ig terjedő időszakban zajlott háború volt a hidegháború első fegyveres konfliktusa, mely több mint 3 millió áldozatot követelt.

monopóliuma. A legjobb, amit egy magyar remélhet, hogy megközelíti az orosz tökéletességet, mert el sosem érheti.

Az 1949-es orosz alkotmánymodell bevezetése párhuzamosan zajlott a megyék és járások rendszerének szovjet mintára történő átszervezésével. A büntető törvénykönyv reformja a szovjetunióbeli példához közelítette a magyar jogtudományt, olyan orosz koncepciók bevezetésével, melyek eddig ismeretlenek voltak a magyar jogban.

Az év másik jól érzékelhető folyamata, a kommunisták szorításának erősödése Magyarországon, kevésbé volt látványos és hisztérikus, de épp annyira alaposnak és sikeresnek bizonyult. A nemzeti ügyek terén az évet a párton kívüli tisztviselők folyamatos eltűnése jellemzi volt hivatalaikból (és gyakran a közvélemény színe elől), az Elnöki Tanács korábbi elnökétől⁴⁷ kezdve, akiről senki sem hallott, mióta tavaly áprilisban »lemondott«, egészen olyan beosztott kisemberekig, mint egy államosított könyvesbolt vezetője. A Magyar Függetlenségi Népfrontból⁴⁸ kevés közhivatalt és egyetlen fontos beosztás sem tölt be olyan ember, aki nem a Magyar Dolgozók Pártja tagja, hanem másé.⁴⁹ Az iskolák tanári karait is megtisztították, a tankönyvek kommunisták által irányított átírása befejeződött. Az ipar és a kereskedelem irányítása, amely már igencsak előrehaladt, teljessé vált, miután a legkisebbek kivételével az összes vállalkozást államosították, és élükre a párt által elfogadott vezetést nevezték ki. Még a piaci virágárusokat is kollektivizálták, és nem kell nagy képzelőerő ahhoz, hogy kitaláljuk, milyen az új vezető asszony politikai irányultsága. Az ipari tervezés szilárd kommunista irányítás alá került, az ipar államosítása gyors

⁴⁷ Szakasits Árpádot 1950 tavaszán hivatalban lévő elnökként törvénytelen vádak alapján letartóztatták, majd lemondatták tisztségéről.

⁴⁸ A Népfront neve 1949–1954 között.

⁴⁹ Ekkor már nem működik más párt, bár hivatalosan fel sem oszlatták azokat.

ütemben haladt, minden párton kívüli üzletvezetőtől, üzemfelügyelőtől, termelési vezetőtől, szakszervezeti képviselőtől és hasonlótól megszabadultak.

A járművezetői jogosítvány megszerzéséhez hathetes tanfolyamon kell részt venni, melyből két hetet a jármű működtetésének, négyet pedig a kommunista doktrínának szentelnek. Még a sokéves tapasztalattal rendelkező sofőröknek is teljesíteniük kell a kurzust, mielőtt jogosítványukat megújítanák. Aki politikailag megbízhatatlannak bizonyul, azt megbuktatják.

A régi szállodákból munkásüdülők lettek, melyekben a párt irányítja a vendégek kiválogatását és minden tevékenységet. (Egy fáradt munkás nem mehet csak úgy el nyaralni nyári üdülőbe. Először is jól kell állnia a pártnál, hogy bejusson, majd megrendezett »szórakozásokban« kell részt vennie, és a párt által támogatott előadásokra kell mennie, ha maradni akar – és nem távozzhat a párttitkár által megadott időpont előtt.)

Ugyanennyire zajos, de kevésbé eredményes a mezőgazdaság kollektivizálásának kampánya. A magyar paraszt, akárcsak külföldi kollégái, konzervatív és független. Akik számára beteljesült a föld magántulajdonának történelmi vágya, nem sok lelkesedést mutatnak az igazi kommunista szívének oly kedves téészesítés iránt. Ugyanakkor eddig sem a magyar, sem a nagy orosz jótevő ipara nem látta még el a mezőgazdaságot a nagyüzemi szövetkezeti termeléshez szükséges gépekkel.

A gyomlálás és ültetés folyamatos gyakorlata segítségével a párt irányítása egyre erősebben van jelen a politikai, gazdasági és társadalmi szervezetekben, a minisztertanácstól a szimfonikus zenekarig. Az itt tárgyalt év két jelentős lépést hozott a vallásszabadság romjait illetően:

(1.) a zsidó közösség újjászervezését, és (2.) a püspöki karral a közelmúltban létrejött »egyezséget«.⁵⁰

A nyomtatott sajtó és a rádió kézi vezérlésével a párt uralja az egész nép életét és gondolatait. Uralja, de még nem vette egészen birtokba. Sokakat, akik elég idősek ahhoz, hogy régebbi időkre emlékezzenek, vagy akik a fülük helyett inkább a szemüknek hisznek, és olyanokat, akik szelleme tiltakozik a kényszerszáplálás ellen, továbbra sem győztek meg, bár tudják, kifelé ezt nem tanácsos mutatniuk. A véget nem érő propaganda, a külvilágtól való elszigeteltség, a párt uralma mindenféle tevékenység felett azonban elkerülhetetlenül ahhoz vezet, hogy a kommunisták utánpótlást nevelnek ki, és a párt, azaz a szovjethatalom eszközévé forrasszák össze a magyar népet. Hogy az új tanítványok milyen hányada adja fel nyíltan vagy rejtve a hűségét, miután elveszítette illúzióit, azt lehetetlen megállapítani. A nyílt elpártolás mindenképpen elenyésző. Sokkal többen lehetnek azok, akik felébrednek álmukból, de csendben maradnak, számukat azonban a rendőrség sem ismerheti. Minden külső jel szerint több magyar élteti legalábbis szavaiban a mindenben megnyilvánuló orosz fensőbbiség mítoszát, mint egy évvel korábban, és többen szolgálják a kommunista párt érdekeit és céljait, még ha sokuk meggyőződés nélkül, morgolódva vagy átkozódva teszi is ezt.

Miután a magyar életvitelt és intézményeket szovjet mintára átfazonírozták, mivel az orosz kultúra, ipar és politika felsőbbrendűségét harsogják a társadalom fülébe, miután folyamatosan erősödik minden emberi tevékenység kommunizálása, mivel tapasztalatok, példák és szabályok útján nap mint nap elhangzik a lecke, hogy nem egyformának lenni bűn (ami ráadásul nem is

⁵⁰ A Magyar Népköztársaság és a Magyar Püspöki Kar közötti megállapodást a püspöki kar nevében Grósz József kalocsai érsek 1950. augusztus 30-án írta alá.

kifizetődő), el kell ismernünk, hogy az elmúlt tizenkét hónap során folyamatosan erősödött a szovjet befolyás Magyarországon, amely egyre inkább feloldódik a szovjet hatalmi erőterben. A magyar csapatok talán nem bizonyulnak majd túl értékesnek vagy megbízhatónak mint szövetségesek, de a magyar ipar és mezőgazdaság az lehet, és a magyar elhidegülés kockázata mindenképpen csekély, nem is szólva egy ellenfél nyílt segítségéről vagy támogatásáról. Ugyanezen az alapon Magyarország tekintélyes negatív és némi pozitív értéket képvisel immár a Szovjetunió számára egy nem háborús jellegű küzdelemben.

Ha helyet adunk az ábrándoknak, akkor hajlamosak vagyunk azt prognosztizálni, hogy amennyiben a Nyugat egyszer megszerzi és megtartja a kezdeményezést, és mindenképpen, ha egy általános háború esetén katonai győzelmeket aratunk Európában, a kommunista rendszer össze fog omlani. Ez nagyon valószínű. De ez nem jelenti, hogy a magyar gazdaság eszközei vagy emberanyaga a Nyugat rendelkezésére állnak majd. Előfordulhat, hogy Magyarország nem támogatja tovább a Szovjetuniót. Aligha nyomhat azonban a latban bármit is a szovjetek ellen. Ugyanis, bár van morgolódás és elégedetlenség, a jelenlegi oroszosítás és kommunizálás ellen szervezett vagy aktív ellenállásnak semmi jele; nem látni semmiféle intézményt vagy személyt, aki körül hatékony ellenzék csoportosulhatna. A jelenlegi magyar körülmények között a kommunista rendszer hirtelen összeomlása zavargásokat és fosztogatásokat eredményezne, és bizonyára sor kerülne megtorló kivégzésekre, de Magyarország aligha kerülne át ettől a nyugati blokkba. A rezsim jelenleg, ilyen értelemben legalábbis, sikeresnek mondható.”

„A mór megtette kötelességét, a mór mehet.” Szűk egy hónappal Vogeler szabadon bocsátása után, 1951. május 18-án Davis befejezte magyarországi misszióját, és még ebben az évben kérte nyugdíjazását. Kérelmét elfogadták, júniusban nyugdíjazták.⁵¹ Szolgálat alóli felmentésekor Truman elnök meleg hangon mondott köszönetet a Vogeler-ügyben végzett munkájáért:

„Külön dicséretben szeretném részesíteni ügyességért és elszántságáért, amellyel sikerre vitte a magyar kommunista hatóságok által hosszan és igaztalanul fogva tartott Robert A. Vogeler szabadon engedésével kapcsolatos tárgyalásokat. Ön oly módon kezelte ezen amerikai állampolgár ügyét, hogy az tágabban értelmezve bátorító példája ezekben a zavaros időkben a kormányunk és annak külföldön dolgozó képviselői által az egyes embernek szentelt figyelemnek, valamint a jóindulatnak, mellyel az ország polgárait szolgálják, és annak, milyen fontos az amerikai nép számára az emberi jogok, a szabadság és a méltóság megőrzése, bárhol is tagadják meg vagy veszélyeztetik ezeket.”⁵²

Az eddigi kutatások során nem került elő az a levél, amelyet Davis a budapesti amerikai követség újonnan kinevezett vezetőjeként küldött a Fehér Házba, így egyelőre nem tudjuk, Truman elnök melyik budapesti viccet olvasta.⁵³ Az azonban a követ budapesti naplójából is látható, hogy Davis-t csak elvétve hagyta el

⁵¹ Nathaniel P. Davis harmincévnyi külszolgálati munkásságát 1951. október 18-án Kiváló Szolgálatért kitüntetéssel ismerték el, a diplomata 1973. szeptember 12-én a floridai Winter Parkban hunyt el.

⁵² Harry S. Truman levele Nathaniel P. Davisnek. Kelt Washington, 1950. június 28. Truman Library, Personal Papers and Organizational Records, Papers of Nathaniel P. Davis. Subject File. Box 1. Truman, Harry S. – 1948–1951.

⁵³ Lehetséges lelőhely: Truman Library, Harry S. Truman Papers. White House Central Files: Official File 1945–53. Box 1564. OF 979 Davis, Nathaniel P.

a humorérzéke, s egy meglehetősen kemény és zavaros időszakban a diplomácia szabályainak keretei között próbálta meg képviselni hazáját.

Szabina Bognár – András Péterfi

**„WHEN PEOPLE CAN LAUGH AT THEIR TROUBLES IN THIS MANNER,
THEY ARE NOT BEYOND REDEMPTION.”**

THE DIARY OF NATHANIEL P. DAVIS IN BUDAPEST (1949–1951)

As an associate of the American foreign service, Nathaniel Penistone Davis, born in Princeton (Mercer county, NJ) lived as a typical career diplomat, travelling throughout the world. He spent the last two years of his active service, from 1949 to 1951, in Hungary as Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary.

By the time Davis arrived in Hungary, the establishment of the Communist state had practically been completed: a totally new framework was created for the political, economic and social life, which was different from every previous system. By the autumn of 1949 American–Hungarian diplomatic relations settled into a state of continuous confrontation, marked by various conflicts, mainly of economic nature, often resulting in suspensions of negotiations.

On the other hand, there is a noticeable kind of withdrawal, principally on the American side, manifested not only in the acceptance of the Sovietisation of Hungarian foreign and internal policy but also in a forced acknowledgement of the acquisition of economic assets, communicated as nationalization. In spite of this situation there was an emblematic case during Davis’ tour, namely the Standard case and in connection with it the conviction of Robert Vogeler. The management of the issue became the central problem of the minister’s tenure in Budapest.

Davis wrote a diary about his experiences in Hungary. This diary, available at the collection of the Harry S. Truman Library (Independence, MO) gives a day-to-day level insight into the circumstances faced by a seasoned diplomat in Hungary in the early fifties.

Hegedüs Gyula

A LONDONI MAGYAR DIPLOMÁCIAI KÉPVISELET 1945–1956

Bevezetés

Miután 1941 áprilisában a brit kormány megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Magyarországgal, Barcza György követnek és munkatársainak el kellett hagyniuk Londont.¹ Négy és fél esztendőn át üresen állt a londoni magyar követség épülete az Eaton Place 35. szám alatt, ahol csak 1945 novemberében indult újra a munka. Tanulmányunkban az 1945 ősze és 1956 nyara közötti időszakban Londonban szolgáló öt követ – Bede István, Erős János, Bolgár Elek, Horváth Imre és Katona János – működésén keresztül mutatjuk be a londoni külképviselet tevékenységét. Természetesen az ekkor kibontakozó hidegháborús időszakban vajmi csekély szerepe volt egy kis közép-kelet-európai ország néhány fős diplomáciai missziójának, amely egy hanyatlóban lévő nagyhatalom fővárosában működött, hiszen a nemzetközi kapcsolatokat sokkal komolyabb erők mozgatták. Ennek ellenére érdekes és tanulságos megvizsgálni a Londonba akkreditált magyar diplomaták és munkatársaik helytállását ebben a nehéz időszakban.

¹ Barcza György karrierjéhez, különösen londoni éveéhez l. *Uő*: *Diplomataemlékeim*. Magyarország volt vatikáni és londoni követének emlékirataiból 1911–1945. I–II. Bp. 1994.; *Pritz Pál*: *Emlékirat és történeti valóság Barcza György emlékiratai fényében*. In: *Uő*: *Az objektivitás mítosza? Hazánk és a nagyvilág: 20. századi metszetek*. Bp. 2011. 149–248.

A „szocdem” karrierdiplomata – Bede István

A brit–magyar diplomáciai kapcsolatok igen lassan álltak helyre. Az 1945. január 20-án aláírt fegyverszüneti megállapodás értelmében a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia Magyarországon is létrehozta a Szövetséges Ellenőrző Bizottságot (SZE) azzal a céllal, hogy ezen keresztül ellenőrizzék a fegyverszüneti feltételek betartását. A SZE brit tagjaival együtt egy ún. politikai misszió is Magyarországra érkezett Alvary Gascoigne vezetésével. Mivel a brit kormánynak fenntartásai voltak az Ideiglenes Nemzeti Kormány reprezentatív jellegével kapcsolatban, a magyar kormány csak hónapokkal később, az 1945. novemberi választások után küldhette el képviselőjét Londonba. November 17-én Gascoigne arról tájékoztatta Gyöngyösi János külügyminisztert, hogy „Őfelsége Kormánya” hajlandó Bede Istvánt fogadni mint „a magyar kormány képviselőjét”. Bede István használhatta ugyan személyes „követi” („minister”) rangját, de a brit kormány nem ismerte el a képviseletet követségként („legation”).² Ennek oka az volt, hogy a brit álláspont szerint az Egyesült Királyság csak szuverén országgal létesíthet követségi szintű diplomáciai kapcsolatokat, Magyarország azonban csak a békeszerződés hatályba lépésével nyerte vissza *de jure* szuverenitását.

Bede István igazi karrierdiplomata volt. Közgazdaságtudományi tanulmányait követően, 1929-ben a Külügyminisztériumba került. 1930–1934 között a pozsonyi konzulátuson, majd 1939-ig a belgrádi magyar követségen dolgozott. Ezután a Külügyminisztérium Politikai Osztályára helyezték, 1943-ban pedig kinevezték a Sajtóiroda vezetőjévé, de a német megszállás napján elmozdították pozíciójából.³ 1945 októberében a Külügyminisztérium adminisztratív államtitkárává

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL), Külügyminisztérium (KÜM) Nagy-Britannia, Adminisztratív iratok (a továbbiakban XIX-J-1-k) 12. tétel (A követség általános szervezeti és személyzeti ügyei) 1. doboz. Gascoigne 116/199/45 sz. jegyzéke.

³ Uo. Bede István életrajza.

nevezték ki.⁴ Bedéről köztudott volt, hogy a Szociáldemokrata Párttal szimpatizált. Képzettsége, diplomáciai tapasztalata és baloldali politikai orientációja ideális jelöltté tette őt a londoni pozícióra. Szociáldemokrata kapcsolatai különösen a munkáspárti kormány idején bizonyultak hasznosnak.

Bede István legfontosabb feladatát Gyöngyösi külügyminiszter a következőképpen fogalmazta meg:

„[...] a magyar kormány londoni képviselője haladéktalanul és legnagyobb intenzitással kell megkezdje azt a munkát, amelynek feladata, hogy a magyar békecélok tekintetében olyan atmoszférát tudjon Londonban teremteni, amely befolyással lehet a tárgyalások és az előkészítési munkálatok kimenetelére. [...] [A]z rendkívül széles skálán, a megfelelő reprezentálástól a sajtó, valamint különféle tudományos, féltudományos intézetek, intézmények és személyiségek felvilágosításáig minden lehető alkalom kihasználására terjed ki.”⁵

Ebben az időszakban a magyar diplomácia s így a Londonban működő magyar képviselet munkájának fókuszában a béke-előkészítés állt. 1946 áprilisában különösen felértékelődött az a tény, hogy Magyarországnak állandó képviselője tartózkodott Londonban. Ekkor ült össze Párizsban ismét a Külügyminiszterek Tanácsa azzal a céllal, hogy előkészítsék a békekonferenciát. Bede István minden tőle telhetőt megtett, hogy minél több információt szerezzen a brit álláspontról, elsősorban a határok kérdését illetően. Jelentései meglehetősen biztató képet adtak az angol külpolitika Magyarországgal kapcsolatos álláspontjáról. 1946. április 27-i rejtjeltávirataiban Bede leírta egy beszélgetését a *Foreign Office* egyik „vezető szerepet

⁴ Minisztertanácsi jegyzőkönyvek napirendi jegyzékei, 1944. december 23 – 1947. május 31. Szerk. G. Vass István. Bp. 2003. 84.

⁵ MNL OL, XIX-J-1-k. 12. tétel 1. doboz. Gyöngyösi átirata Gordon Ferenc pénzügyminiszternek, 1945. december 28.

betöltő”, de általa meg nem nevezett személyiségeivel, aki szerint Magyarország követeléseinek van létjogosultsága, és arra is nagy az esély, hogy azokat a nagyhatalmak külügyminiszterei kedvezően bírálják majd el. „Romániával szemben támasztandó területi igényeinknek, amennyiben józan lehetőségeken nem mennek túl, biztos kilátásunk van [a] sikerre” – jelenti Bede. Sőt, brit beszélgetőpartnere hozzátette, hogy „Csehszlovákiával szemben is indokoltnak látnának bizonyos határkiigazításokat javunkra”. Annak ellenére, hogy Nagy-Britannia München miatt egyfajta erkölcsi jóvátétellel tartozik Csehszlovákiának, a *Foreign Office* tisztviselője szerint csak a határkiigazítással lehet tartós békét teremteni a térségben. Természetesen ilyen lépést Anglia nem hajlandó kezdeményezni, a határkérdés megoldását csakis közvetlen tárgyalások útján tartják lehetségesnek. Romániával kapcsolatosan a *Foreign Office* képviselője szintén közvetlen tárgyalásokat javasolt, de azok nélkül is kedvezőnek látta Magyarország helyzetét. Azt ajánlotta, hogy a magyar kormány forduljon egyidejűleg mindhárom nagyhatalomhoz, és ismertesse velük Romániával szembeni területi igényeit. Távirata végén Bede hangsúlyozza, hogy a fentiek nem tekinthetők hivatalos állásfoglalásnak, „hanem kizárólag baráti sugalmazásnak”.⁶

Május 4-én Bede felkereste William Haytert, a *Foreign Office* délkelet-európai osztályának vezetőjét és a beszélgetés során az a benyomás alakult ki benne, hogy a

„Foreign Office Romániával szemben támasztott követelésünket területi vonatkozásban úgy látszik, nem tartja túlzottnak, viszont láthatóan gondolkodásba ejti őket azon tény, hogy [a] határkiigazítás következtében jóval több román kerülne vissza Magyarországhoz, mint magyar. Az az érvünk, hogy Romániában még mindig több magyar marad, mint Magyarországon román, magában véve mint fő érv [a] külügyi hivatalban nem számíthat támogatásra. Érvünket [...]

⁶ MNL OL, KÜM, Nagy-Britannia, Adminisztratív iratok – Londoni követség iratai (a továbbiakban XIX-J-1-a) 72. doboz. Bede 43. és 44. sz. rejtjeltáviratai, 1946. április 27.

feltétlenül további szempontra kell felépíteni, mert [a] kisebbségi arányszám egyensúlyba hozatala túlzott jellegű érv, amely nem támasztja alá területi igényeinket”.⁷

Az idézett táviratokból láthatjuk, hogy Bede István professzionális diplomataként tette a dolgát. Néhány hónap alatt sikerült kiépítenie olyan formális és informális kapcsolatokat, amelyeknek köszönhetően pontos információkkal tudott szolgálni a *Foreign Office* elképzeléseiről a magyar békeszerződés kapcsán. Ha szükségét érezte, konkrét javaslatokat is tett feletteseinek. Jelentései jól tükrözik, hogy Londonban nem alakult ki határozott álláspont a magyar–román határ kérdésében, és az utolsó pillanatig több forgatókönyvet is lehetségesnek tartottak. Néhány nap múlva kiderült, hogy Bede óvatos bizakodása is túl optimista volt: 1946. május 7-én a Külügyminiszterek Tanácsa az 1938. évi magyar–román határ helyreállítása mellett döntött.

Bede István és a budapesti kormány kapcsolatában 1946 júniusában némi zavar mutatkozott. Nagy Ferenc miniszterelnök a magyar kormányküldöttség moszkvai látogatása után úgy döntött, hogy Washingtonba és Londonba is elutazik egy-egy delegációval, hogy támogatást szerezzen a magyar békecélokhoz. Bede megpróbálta lebeszélni Gyöngyösi külügyminisztert a londoni útról, s úgy tűnt számára, hogy érvei hatottak.⁸ Erről értesítette is a budapesti brit képviseletet is, amely június 3-án arról tájékoztatta a *Foreign Office*-t, hogy a magyar kormány elhalasztja az utazást, amíg a koalíciós válság nem rendeződik, illetve a londoni látogatás kellően elő lesz készítve.⁹ Nagy Ferencék azonban mégsem tettek le a londoni út tervéről. Bede Istvánt június 12-én berendelték a *Foreign Office*-ba, ahol a magyar belpolitikai helyzetről és a kormányküldöttség útjáról érdeklődtek. A követ

⁷ Uo. Bede 54. sz. rejteltávirata, 1946. május 4.

⁸ Uo. Bede 35/pol. 1946. sz. jelentése, 1946. június 25.

⁹ National Archives, London (a továbbiakban: NA) FO 371/59024. (Foreign Office: Political Departments: General Correspondence – Anglo-Hungarian political relations: visit to London of Hungarian Prime Minister 1946) Carse-Mitchell 619. sz. távirata a Foreign Office-nak, 1946. június 3.

helyzete egyik távirata szerint „igen kényes” volt, mivel semmilyen információval nem rendelkezett, de azért megpróbálta megmagyarázni a „kormánydelegáció hirtelen és előkészítetlen” utazását, és próbálta enyhíteni „a láthatóan kedvezőtlen visszhatást és érezhető kedvetlenséget, amelyet az utazás körülményei itt kiváltottak”.¹⁰ Közölték vele, hogy a brit kormány a magyar delegációt nem fogadhatja vendégként, de lehetőséget kapnak arra, hogy illetékes helyeken előadják kéréseiket.¹¹

A Nagy Ferenc vezette magyar kormányküldöttség 1946. június 21. és 24. között tartózkodott Londonban. Bede előkészítő munkájának köszönhetően megbeszéléseket folytattak Clement Attlee külügyminiszterrel, a *Foreign Office* és a brit kereskedelmi minisztérium több tisztviselőjével, valamint a sajtó munkatársaival. Május 25-én a delegáció továbbutazott Párizsba, ahol Ernest Bevin külügyminiszterrel tárgyalt.¹² A tárgyalások azonban nem hoztak kézzelfogható eredményt. A békekonferencián hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy a brit kormány nem vállal kezdeményező szerepet semmiféle határkérdésben Magyarország érdekében. Valójában a londoni út igazolta Bede fenntartásait, aki teljesen feleslegesnek, sőt kontraproduktívnek tartotta azt.

Bede István 1946 tavaszán–nyarán írt jelentéseiből, távirataiból kiolvasható egyre fokozódó türelmetlensége a budapesti Külügyminisztérium és a kormány iránt. A professzionális diplomata időnként elveszítette diplomáciai érzékét, látva a külügyi tapasztalattal egyáltalán nem rendelkező Gyöngyösi János külügyminiszter, illetve a külügyi kérdésekben sokszor igen naivnak mutakozó Nagy Ferenc miniszterelnök egy-egy lépését. A Külügyminisztériumban alig maradtak képzett és tapasztalt szakemberek, szinte csak Kertész István, a Béke-előkészítő Osztály vezetője és Sebestyén Pál emelkedett ki a sok képzetlen és/vagy tapasztalatlan tisztviselő közül. Ugyanakkor kialakulóban volt egy új külpolitikai döntési központ:

¹⁰ MNL OL, XIX-J-1-a 72. doboz. Bede 67. és 68. sz. rejteltáviratai, 1946. június 12.

¹¹ Uo., Bede 35/pol. 1946. sz. jelentése, 1946. június 25.

¹² A londoni tárgyalásokhoz l. *Nagy Ferenc: Küzdelem a vasfüggöny mögött* 1. Bp. 1990. 308–313.

a Magyar Kommunista Párt vezető szervei. Bede egyre nehezebben tudott együttműködni a fokozódó kommunista befolyás alatt álló külügyi vezetéssel és a szintén egyre erősebb kommunista nyomás alatt álló kormánnyal. Párizsban tett meggondolatlan kijelentésének híre hamarosan eljutott Budapestre, ezért a diplomata 1946. június 26-án a következő szövegű nyilatkozatot tette:

„Alulírott Bede István rendkívüli követ és meghatalmazott miniszter, a magyar kormány londoni képviselője, felelősségem teljes tudatában, a leghatározottabban kijelentem, miszerint olyan nyilatkozatot, hogy »a Magyar Köztársaság Elnöke, illetve a magyar miniszterelnök kezében vannak és akkor intézem el őket, amikor akarom,« – sem Párizsban, sem máshol nem tettem. Tény ezzel szemben, hogy úgy hivatali felettesemnek, mint esetleg követtársamnak figyelmét felhívtam arra, hogy tudomásom szerint egy olyan külpolitikai jellegű tevékenykedés folyik a hivatalos külügyi szervek megkerülésével, mely alkalmas arra, hogy az egész magyar államvezetést adott esetben a legsúlyosabb következményekkel járó megrázkódtatáshoz vezesse.”¹³

Bede aggodalmai jogosak voltak. A Kommunista Párt Külügyi Osztályának iratai között található feljegyzés részletesen tájékoztat az üggyel kapcsolatos fejleményekről. Tildy Zoltán köztársasági elnök táviratilag hazarendelte Bedét, akit július 26-án Tildy, Nagy Ferenc és Gyöngyösi János fogadott. Az államfő felelősségre vonta a követet a Párizsban tett kijelentéséért. Bede visszautasította a vádat, ugyanakkor „kénytelen kijelenteni, hogy biztos tudása van arról, miszerint a hivatalos magyar politikán kívül más külpolitikai szálak is fonódnak. Ezeknek végrehajtó közegeit ő is ismeri, mesterkedéseikkel nagyjából tisztában is van.

¹³ Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (a továbbiakban: PIL), 274-10/88. (MKP Külügyi Osztály. Az angliai magyarok szervezeteivel és a londoni magyar követség működésével kapcsolatos iratok. Közötte Bede István követi jelentései.)

Mindezekről azonban ő eddig még saját miniszterének sem tett említést, most azonban nem hallgathatja el tovább.”¹⁴ A feljegyzés is mutatja tehát, hogy a Kommunista Párt vezetőségének első kézből származó, pontos információi voltak a londoni követ és a miniszterelnök, illetve a köztársasági elnök közötti konfliktusról.

Az incidens ellenére Bede továbbra is megtarthatta pozícióját a londoni képviselet élén. Nagy Ferenc és Gyöngyösi bizonyára úgy érezték, hogy Bede szakértelmére mindenképpen szükségük van a meglehetősen megtépázott diplomáciai karban. Az is igen valószínű, hogy Bede miatt nem kívántak konfrontálódni a Szociáldemokrata Párttal sem, hiszen amúgy sem volt felhőtlen a viszony a Kisgazdapárt és a Baloldali Blokk pártjai között. 1947 őszén fontos változás történt Bede István és a magyar képviselet státuszában. 1947. szeptember 15-én életbe lépett a februárban aláírt békeszerződés, s így Magyarország jogilag ezen a napon vált szuverén országgá. A formalitásokra igen sokat adó Nagy-Britannia csak ekkor emelte hivatalosan követségi szintre a kétoldalú kapcsolatokat. Ezt követően Bede István már nem mint a „magyar kormány képviselője”, hanem mint a Magyar Köztársaság követe látta el feladatát. Követi megbízólevelét 1947. november 13-án adta át a Buckingham-palotában VI. György király, valamint Sir Orme Sargent, a brit külügyminiszter állandó helyettese jelenlétében.¹⁵

A magyarországi belpolitikai fejlemények, a Magyar Kommunista Párt egyre nyomasztóbb túlsúlya a magyar külpolitikára nézve is súlyos következményekkel jártak. Bár az ország *de jure* visszanyerte szuverenitását, a megszálló szovjet hadsereg jelenlétében továbbra sem lehetett szó független külpolitikáról. 1947 júniusától – Nagy Ferenc miniszterelnök lemondása után – sorra távoztak a magyar külképviseletek éléről azok a régi, tapasztalt diplomata, akik a háború után

¹⁴ PIL, 274-10/88. Aláírás nélküli feljegyzés, 1946. június 27.

¹⁵ MNL OL, XIX-J-1-k 12. tétel 1. doboz. Bede István 143/pol. 1947. sz. jelentése Molnár Erik külügyminiszternek, 1947. november 25.

vállalták az Ideiglenes Kormány, illetve a Nagy Ferenc-kormány képviselőjét.¹⁶ Jogosan állapíthatjuk meg, hogy a külpolitikában 1947 nyara jelentette a „fordulat évét”.¹⁷

Nagy Ferenc lemondása után Gyöngyösi István külügyminiszter is távozott posztjáról. Bede István azonban nem követte a külügyminiszter, a washingtoni, párizsi, bécsi, római követek és sok más diplomata példáját, és továbbra is posztján maradt. 1947 júniusától a Külügyminisztériumot Mihályfi Ernő tájékoztatásügyi miniszter vezette, szeptemberben pedig Molnár Eriket nevezték ki miniszterre – egyikük sem rendelkezett semmiféle külügyi képzettséggel vagy tapasztalattal. Ugyanakkor egyre nagyobb befolyásra tett szert a kommunista Heltai György, a Politikai Osztály vezetője, a külképviseleteken pedig egymás után jelentek meg a kommunista párt által delegált tisztviselők.

1947 nyarán különös figura érkezett a londoni követségre. Pulay Gábor követségi titkárról a később született visszaemlékezések nem túl hízelgő képet festenek. Ignótus Pál, a londoni képviselő sajtótitkára, *Fogságban* című könyvében a következőket írja erről a „túl buzgó, frissen megtért kommunistáról”: „Az új titkár külseje, modora, politikai nézetei mintegy karikatúráját adták az akkori Magyarországnak. A fiatalember pödrött bajuszt viselt, jellegzetesen provinciális sarkantyúpengető modora volt, ivott, káromkodott, s állandóan a dialektikus materializmusra hivatkozott.” Pulay hamarosan meggyőződött arról, hogy a követség „rossz szelleme” Luby Géza követségi másodtitkár. Erről értesítette is Heltai Györgyöt, aki konkrét információkat kért Luby tevékenységéről. „Pulay határozott lépésre szánta el magát – írja Ignótus Pál memoárjában. – Egy éjszaka sokáig bent maradt hivatalában, s hihetetlen szakszerűséggel, melynek eredetére

¹⁶ A lemondott diplomaták névsorát l. *Kertész István*: Magyar békeillúziók. Oroszország és a Nyugat között. 1945–1947. Bp. 1995. 570–572.

¹⁷ *Pritz Pál*: Hazánk és a nagyvilág. A magyar külügyi szolgálat története az első polgári korszakban (1867–1948). In: *Uő*: Az a „rövid” 20. század. Történetpolitikai tanulmányok. Bp. 2005. 114.

sohasem fog fény derülni, felfeszítette Luby széfjét. Nyugodt, leninista-sztálinista lelkiismerettel távozott, és békésen átaludta az éjszakát.”¹⁸

Azt gondolhatnánk, hogy e történet részben az író fantáziájának terméke, ám az MKP Külügyi Osztályának iratai között fennmaradtak Heltai kézzel írt feljegyzései az eseményről, amely 1948 márciusában történt:

„P[ulay] több ízben figyelmeztetett bennünket, hogy Lubi [helyesen: Luby – H. Gy.] és Veres titkárok igen gyanúsán viselkednek. Konkrétumokat szerezni nem tudott. Utasítottuk, hogy kísérje fokozott figyelemmel működésüket tekintve, hogy a szolgálatból mindkettőt el fogjuk bocsátani. Márc. 2-án d.u. 4 órakor felhívott P. és közölte, hogy 3-án fizetik a márciusi illetményeket, köztük Lubiét is. Mondottam: értesítse az aznap érkező követet, hogy illetményeket csak akkor fizessen, ha a nevére szóló és mintegy 10 napja már Londonban lévő bizalmas rendeletet (Lubi elbocsájtása) elolvasta – egyébként a külügyminisztérium egyidejűleg táviratot is küld. [...] [Pulay] állítja, hogy ő egy összeesküvő társaság között él. A követ bármelyik pillanatban kész disszidálni, a követség némely tagjai aktív rezsimellenes tevékenységet folytatnak. Tudta, hogy erre vonatkozó konkrét adatokat is talál a követségen. Miután az összes könnyen hozzáférhető íróasztalt megnézte, és az eredmény negatív volt, alkalmat keresett arra, hogy Lubi vasszekrényét átvizsgálhassa. Miután valószínű volt, hogy Lubi 3-án kiköltözik a követségről, a 2-i éjszakát kellett felhasználnia. Kutatása eredménnyel járt. Súlyosan kompromittáló anyagot talált, amit azonnal biztos helyre vitt (gyaníthatólag valamelyik szomszéd állam követségére), és aminek lényege szombaton estig kezünkben lesz. [...] Magához vette Lubi

¹⁸ Ignótus Pál: Fogságban 1949–1956. Bp. 1993. 53–55.

diplomata útlevelét, nehogy disszidensként azt felhasználhassa. A történetekről Bedével jegyzőkönyvet vettek fel, mely tisztázza az esetet. Bede rendkívül izgatott, mert nem tudja, hogy a talált anyag mennyiben érinti őt is. Sejtí azonban, hogy P. birtokában kompromittáló írások is lehetnek.”¹⁹

Néhány nappal később, 1948. március 8-án Bede István bejelentette, hogy lemond követi tisztségéről, és politikai menedékjogot kér a brit kormánytól.²⁰ A követ egyébként már egy hónappal korábban azt mondta Ernest Bevin külügyminiszternek, hogy attól tart, hamarosan leváltják posztjáról. Februárban ugyanis a külügyminiszter hazarendelte, de leváltására mégsem került sor.²¹ A lemondás közvetlen oka a páncélszekrény-incidensen túl a Szociáldemokrata Párt márciusi kongresszusa volt, amely felhatalmazta a vezetőséget arra, hogy kezdjen tárgyalásokat a Kommunista Párttal az egyesülésről. Látva a pártfúzió elkerülhetetlenségét, a diplomata levonta a megfelelő következtetéseket. Bede lemondása után eleinte teljesen elzárkózott a sajtótól, nem tett látványos nyilatkozatokat. A *Foreign Office*-ban azonban továbbra is számoltak vele, és később is több alkalommal kikérték véleményét a magyarországi eseményekkel kapcsolatban. Bede István az elkövetkező években a nyugati magyar emigráció egyik fontos alakja lett. 1955-ben Angliából Münchenbe költözött, és nyugdíjba vonulásáig a Szabad Európa Rádiónál dolgozott.

¹⁹ PIL, 274-10/88. Heltai György feljegyzése dátum és évszám nélkül [1948. március].

²⁰ MNL OL, XIX-J-1-k 12. tétel 1. doboz. Sebestyén Pál távirata a Külügyminisztériumnak, 1948. március 10.

²¹ NA, FO 477/2. (Foreign Office: Confidential Print: Hungary – Further correspondence respecting Hungary: part 2, 1948) Bevin 71. sz. levele Helmnek, 1948. február 5. 8–9.

A meghasonlott követ – Erős János

Bede István lemondása után a külügyminiszter Erős Jánost nevezte ki a londoni követség élére, egyelőre ideiglenes ügyvivőként. Elődjével ellentétben Erős János nem volt karrierdiplomata, bár rendelkezett némi külügyi tapasztalattal: 1946-tól a párizsi követségen Károlyi Mihály mellett dolgozott követségi titkárként. Londonba érkezve azonban azzal kellett szembesülnie, hogy Bedén kívül a követség több más alkalmazottja is disszidált, köztük – nem meglepő módon – Luby Géza is.

A korábban már idézett Ignótus Pál igen pozitív képet fest Erősről, akit „józan és szerény” diplomataként írt le.²² Erős, aki hivatalosan 1948 októberétől lett követ, valóban komolyan vette munkáját. Igyekezett kapcsolatot teremteni a brit politikai élet legkülönbözőbb köreivel. Ugyanakkor meg kellett birkóznia azzal a nehéz feladattal is, hogy olyan jelentéseket írjon Budapestre, amelyet felettesei elvárnak. Ignótus egy anekdotikus történetben számol be arról az esetről, amikor a Külügyminisztérium arra utasította őket, hogy számoljanak be a magyarországi „békemozgalom” angliai visszhangjáról, a sajtóattasé meg akarta írni az igazságot, vagyis azt, hogy semmilyen visszhangot nem tapasztaltak. Erős azonban ragaszkodott ahhoz, hogy inkább találjanak ki néhány válaszreakciót.²³

Erős jelentései valóban olyanok voltak, amelyet az egyre „vonalasabb” Külügyminisztériumban elvártak. 1948 decemberében például a következő jelentést írta Rajk László külügyminiszternek:

„A Bede-féle akciókat hallatlanul reklámozó angol rádióval szemben nyílt harcot kezdtünk, és egyrészt a Foreign Office-on át, másrészt azonban kevésbé nyíltan a parlamenten és a szakszervezeteken át igyekszünk nyomást gyakorolni a B.B.C.-re. Persze az a veszély fennáll,

²² Ignótus P.: Fogságban i. m. 55.

²³ Uo. 57.

hogy az ember »az ördög nagyanyjához fellebbez«, de a tapasztalatok azt mutatják, hogy az ismétlődő akciók estén lehet eredményt elérni.”²⁴

Erős nyilvánvalóan nem gondolhatta komolyan, hogy az egyre jobban elszigetelődött londoni magyar követség bármilyen nyomást tudna gyakorolni a BBC-re, de tudatában volt annak, hogy Budapesten ezt kívánják hallani.

1948/49 fordulójának legjelentősebb magyar belpolitikai eseménye Mindszenty József hercegprímás letartóztatása és pere volt. Erős János részletes jelentésekben számolt be az események angliai visszhangjáról:

„[...] a Mindszenty-ügy örve alatt megindított kampány Angliában eleinte kizárólag katolikus egyházi körökre és az egyház által szervezett különféle hitbuzgalmi és társadalmi egyesületekre korlátozódott. Határozott változás állott azonban be a hangulatban január 21-én, amikor Morrison tárca nélküli miniszter, az alsóház vezére, aki Angliában miniszterelnök-helyettesnek számít, és a Munkáspárt jobbszárnyának vezetője, választókerületében támadó beszédet tartott a Mindszenty-üggyel kapcsolatban a magyar kormány ellen.”

Ezt követően a *The Times*-ban erőteljes hangú vezércikkek és publicisztikák jelentek meg a hercegprímás ügyében, majd egyre több brit egyházi méltóság emelte fel szavát Mindszenty védelmében.²⁵ Az elkövetkező hetekben a Mindszenty-ügy folyamatosan napirenden volt, a követség naponta 10–20 levelet és táviratot kapott, Londonban több demonstrációt is tartottak, sőt a kérdés a londoni parlamentben is napirendre került. Mindezek ellenére Erős végül elégedetten jelenthette, hogy

²⁴ MNL OL, XIX-J-1-k 12. tétel 1. doboz, 1948. december 5.

²⁵ MNL OL, XIX-J-1-k 28. tétel (A magyar belpolitika és annak visszhangja Nagy-Britanniában) 4. doboz. Erős 22/Pol.-1949. sz. jelentése Rajknak. 1949. január 23.

„a Foreign Office és az angol reakció nehezen tudja titkolni megdöbbenését s talán ingerültségét Mindszenty sima beismerése s a várt szenzációk elmaradása miatt. Feltehető az, hogy sok helyen bosszankodva emlegethették, hogy Mindszenty nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, s sem szellemileg, sem magatartásában nem felelt meg a neki szánt mártír szerepnek.”²⁶

Az idézett jelentésekből látszik, hogy Erős János követ továbbra is igyekezett megfelelni az elvárásoknak. Jelentései tartalmazzák a „kötelező” utalásokat az amerikai uszítókra, a félrevezetett brit munkástömegekre. Néhány hónappal később azonban kiderült, hogy Erős aligha azonosult a saját maga által leírt mondatokkal. Ráadásul időközben sor került egy beszélgetésre a magyar követ és Bevin külügyminiszter között, amely valószínűleg Erős diplomata-karrierjének legkínosabb eseménye lehetett. 1949 februárjában Bevin bekérte a követet a *Foreign Office*-ba, és személyesen nyújtotta át neki a brit kormány jegyzékét. Erős jelentésében a következőképpen idézi Bevin szavait:

„Azért kérettem ide, hogy két dolgot közöljek önnel. Az egyik az, hogy budapesti követségünk útján helyet kértünk egy megfigyelőnk részére a Mindszenty-per tárgyalására. Önök ezt megtagadták, és egy olyan jegyzékben indokolták azt meg, melynek kitételeit visszautasítom. A jegyzék hangja olyan, hogy ezután azt kell kérdeznem, hogy vajon maguk („your people”) továbbra is szándékoznak normális diplomáciai kapcsolatokat fenntartani velünk. A jegyzékben maguk engem fasisztának neveznek. Hát kérem – folytatta Bevin most már emelt hangon és ingerülten – Anglia 6 évig harcolt a fasiszmus ellen, és nála jobban senki sem küzdött. A maguk országa szövetségben állt a

²⁶ Uo. Erős 30/Pol.-1949. sz. jelentése Rajknak, 1949. február 11.

fasizmussal, és most maguk neveznek engem, engem, aki régi szocialista munkásember vagyok, fasisztának?!"²⁷

Ritkán olvashat a kutató olyan diplomáciai jelentést, amelyen ennyire átsüt a beszélő indulata. Utoljára talán Barcza György érezhette magát hasonló helyzetben nyolc évvel korábban, amikor Anthony Eden közölte vele a diplomáciai kapcsolatok megszakítását. Bevin azonban sokkal szenvedélyesebb személyiség volt, mint a visszafogott Eden, ezért nem nehéz elképzelni, milyen percekét élt át a magyar követ a *Foreign Office*-ban.

Talán nem járunk messze az igazságtól, ha arra gondolunk, ennek a beszédnek is szerepe lehetett abban, hogy 1949 májusában Erős János egészségügyi okok miatt lemondott pozíciójáról. A május 22-én kiadott hivatalos közlemény nem felelt meg teljesen a valóságnak, bár egészségügyi okok valóban közrejátszottak a követ döntésében: felesége ekkortájt szült, és a szülés során komoly komplikációk léptek fel. A lemondás valódi oka az lehetett, hogy Erős képtelen volt folytatni azt a szerepjátékot, amelyet felettesei rákényszerítettek. A központ elvárásai és saját politikai-erkölcsi meggyőződése között feszülő ellentét, a követségen uralkodó gyanakvással teli hangulat és az egészségügyi problémák együttesen vezethettek lemondásához.

Erős távozása után Pulay Gábor lett a követség legmagasabb beosztású munkatársa. A külügyminiszterhez írt jelentésében – jó kommunistához méltó módon – elsősorban önkritikát gyakorolt:

„[...] az eseményeket végiggondolva, meg kell állapítanom, hogy Erős elfordulásának észre nem vevése teljes mértékben rám helyezi a felelősséget. Kérem ezért Miniszter Urat, hogy a megfelelő alkalommal a központba visszahelyezni szíveskedjék. [...] Visszahelyezési

²⁷ Uo. Erős 35/Pol.-1949. sz. Jelentése Rajknak, 1949. február 11.

kérelmem semmiképpen nem jelenti azt, hogy a feladatok vagy problémák elől meg akarok futamodni. Ezeket teljes mértékben vállalom, kötelességemnek megfelelően, s eddig szerzett összeköttetéseim révén igyekszem a Pártra, a Köztársaságra háramló esetleges károknak és hátrányoknak elejét venni.”

Erős „elfordulásának” okát elsősorban kispolgári származású feleségének és anyósának befolyásában látja. „A kispolgári befolyás alatt álló, gyenge idegzetű embert a Mindszenty-ügy kapcsán indított sajtóhadjárat és parlamenti megnyilatkozások tovább rombolták s térítették el a helyes útról.”²⁸

A tudós diplomata – Bolgár Elek

Bede István után immár a második londoni magyar követ mondott le állásáról és kért politikai menedékjogot a brit kormánytól. Ezek után a Külügyminisztériumban olyan embert kellett találni a londoni követi pozícióra, akivel kapcsolatban semmiképpen nem történhet meg ilyen fiasco. A választás Bolgár Elekre esett. Valójában nem most merült fel először a neve – az MKP Külügyi Bizottsága már 1948 áprilisában Bolgárt javasolta a Politikai Bizottságnak a londoni követi posztra.²⁹ Bolgár Elek a Tanácsköztársaság idején kezdte külügyi karrierjét mint bécsi követ. 1919 után Bécsben és Berlinben dolgozott a kommunista mozgalomban, majd 1937-től a Rosztovi Egyetemen oktatott. 1944-ben tért vissza Magyarországra, ahol hamarosan egyetemi katedrát kapott, de a Külügyminisztériumban is fontos pozíciókat bíztak rá. Eleinte a minisztériumban dolgozott államtitkárként, majd 1947-ben prágai

²⁸ MNL OL, XIX-J-1-k 12. tétel 1. doboz. Pulay jelentése Rajk külügyminiszternek, dátum nélkül [1949. május].

²⁹ PIL, 274-10/1. (MKP Külügyi Osztály. A külügyi bizottság üléseinek jegyzőkönyvei.) 1948. április 14.

követte nevezték ki. A londoni képviselet vezetését 1949 nyarán vette át, és augusztus 24-én tette meg bemutatkozó látogatását Bevin külügyminiszternél.³⁰

Bolgár nagy energiával látott munkához, és többször is jelezte a budapesti Külügyminisztériumnak, hogy a követség létszámproblémái miatt nehezen tudják ellátni feladataikat.³¹ Az elbocsátások, illetve disszidálások következtében 1950 elején a követen kívül mindössze két diplomata dolgozott a képviseleten, és rajtuk kívül még néhány főnyi adminisztratív, illetve kiszolgáló személyzet.³² Mindezek ellenére Bolgár igyekezett hatékonyan elvégezni munkáját, részletes jelentéseket írt a nagy-britanniai magyar emigráció tevékenységéről, és részt vett a magyar–brit pénzügyi és kereskedelmi tárgyalások szervezésében is. A budapesti Külügyminisztérium azonban nem volt maradéktalanul elégedett Bolgár követ munkájával. A követség 1949. évi tevékenységét értékelő feljegyzésben a következőket olvashatjuk:

„Londoni követségünk politikai jelentései minőségi és mennyiségi tekintetben egyaránt igen változó képet mutatnak. Összefoglalva és kiértékelve az 1949. augusztustól beérkezett jelentéseket, megállapítható, hogy általában a számuk kevés, előfordult, hogy egy-egy futárral komolyabb posta jött és a jelentések az összes fontos eseményekkel alaposan foglalkoztak, ezt azonban ismét egy hosszabb gyenge periódus követte. Körülbelül ugyanilyen ingadozások tapasztalhatók minőség tekintetében is: Vannak igen komoly jelentések, amelyek valóban a problémák lényegét adják, a kérdéseket összefüggésükben mutatják meg, gondosan, nagy elmélyedéssel készítve – ezek ritkábban fordultak elő. Átlagosan a sajtóból merített közismert tényekről számolnak be; egy-egy jelentés néha nem más, mint pusztán adatok összefoglalása, máskor

³⁰ MNL OL, XIX-J-1-k 12. tétel 1. doboz. Bolgár jelentése Kállai külügyminiszternek, 1949. augusztus 24.

³¹ Uo. Bolgár jelentése Kállainak, 1949. december 1.

³² MNL OL, XIX-J-1-k 13. tétel (A követség és a központ [KÜM] kapcsolata) 1. doboz. A budapesti brit és a londoni magyar követség diplomata-névsora, dátum nélkül.

viszont jól kiértékelt sajtószemlének mondható. Sokszor előfordul, hogy a jelentések hiányosak, hézagosak.”³³

E feljegyzés szövegezéséből is láthatjuk, hogy nemcsak a diplomáciai képviselőket, de a Külügyminisztériumban is nehézségekbe ütközött a megfelelő képességű és képzettségű munkatársak felvétele.

Bolgár egyébként igen jó benyomást tett a brit diplomatákra. Bemutakozó látogatása Bevinnél szívélyes légkörben zajlott, a budapesti brit követ, Geoffrey Wallinger pedig a következőket írta róla a *Foreign Office*-nak:

„Egy meglehetősen elragadó idős úriember benyomását keltette; kicsit törekeny, de igen felkészült. Tökéletes angolsággal beszél, egyenletes, halk hangon, pedig tudomásom szerint 1924 óta nem járt az Egyesült Királyságban. (...) Úgy vélem, Önök is kellemes személynek találják majd az öreg Bolgárt. Nem sok kétségem van afelől, hogy őszinte volt akkor, amikor a brit parlamentáris demokrácia iránti régi szimpátiájáról beszélt, bármennyire ódivatúnak is véli most. (...) Biztosított arról, hogy célja a jó kapcsolatok ápolása lesz. Biztos vagyok benne, hogy erre törekszik majd, de úgy érzem, itt valamelyest régimódinak tartják, és kétségeim vannak afelől, hogy bármi, amit mond megváltoztatna olyan rideg, makacs embereket, mint például Berei.”³⁴

³³ Uo. Villányi Antónia (KÜM Politikai Főosztály): Feljegyzés a londoni követség munkájáról, 1949. január 12.

³⁴ PIL, 508/1. f.(Külföldi levéltárakból származó magyar vonatkozású iratmásolatok: Nyugat-Európa és az Amerikai Egyesült Államok levéltárai: Nagy-Britannia) 119. ő.e. Az NA FO 371/78567 jelzetű iratának másolata. Wallinger levele Batemannek (FO Southern Department), 1949. augusztus 2.; Összehasonlítás képp 1. e számban Bognár Szabina és Péterfi András tanulmányában Nathaniel P. Davis budapesti amerikai követ jellemzését Bereiről a 281–282. oldalon.

Hiába került azonban a londoni követség élére egy jól képzett, tapasztalt diplomata, az elkövetkező hónapokban rendkívüli mértékben megromlott a magyar–brit viszony. 1949 decemberében zátonyra futottak a magyar–brit pénzügyi és kereskedelmi tárgyalások, miután a magyar hatóságok letartóztattak egy brit állampolgárságú üzletembert, Edgar Sanderst.³⁵ Néhány héttel később megszületett az újabb államosítási törvény, amely nemcsak a 10 főnél nagyobb vállalatokat vette állami tulajdonba, hanem a korábbi államosítási törvény által nem érintett külföldi tulajdonú vállalatokat is. Így számos brit érdekeltségű cég került állami kézbe, köztük olyan jelentős vállalatok, mint a Shell, az újpesti cérnagyárat tulajdonló Coats, az Unilever vegyi üzeme és a Dunlop gumigyára.

1949 végén és 1950 első hónapjaiban a két ország közötti érintkezések a kölcsönös tiltakozásokra szorítkoztak. A londoni brit követség körül egyre inkább elfogyott a levegő, Bolgár Elek a hivatalos érintkezések híján az informális kapcsolatokat igyekezett ápolni. 1951 májusában részletes jelentést küldött arról, milyen módon tartja a kapcsolatot olyanokkal, akik korábban Magyarországon jártak. Többségük természetesen vagy a brit kommunista párt vagy valamelyik szakszervezet, illetve más baloldali szervezet tagja volt.³⁶

Bolgár Elek 1951 októberéig szolgált a londoni követségen. Hazatérése után az ELTE jogi karán az Egyetemes Jogtörténeti Tanszék tanszékvezetőjeként dolgozott 1955-ben bekövetkezett haláláig.

³⁵ A Sanders-ügyről l. még e számban Bognár Szabina és Péterfi András tanulmányát.

³⁶ MNL OL, XIX-J-1-k 33. tétel (Nagy-Britannia állampolgárainak nem hivatalos jellegű [de nem turisztikai célú] magyarországi látogatása) 4. doboz. Bolgár jelentése a KÜM-nek: „Magyarországon járt küldöttekkel való kapcsolat ápolása”, 1951. május 24.

A régi harcostárs – Horváth Imre

Bolgár Eleket Horváth Imre váltotta fel a londoni követség élén. Horváth egészen más háttérű, képzettségű és habitusú ember volt, mint elődje. Míg Bolgár a két világháború között Nyugat-Európában és a Szovjetunióban élte a kommunista emigráns entellektüelek életét, Horváth az 1919 és 1944 közötti éveket részben a Szovjetunióban, részben a szegedi Csillag börtönben töltötte. A korabeli szóbeszéd szerint azon kevesek közé tartozott, akik Sztálint Joszif Visszarionovicsnak szólították.³⁷ 1945-ben a Külügyminisztériumba került, majd 1946-tól 1948-ig a moszkvai magyar követségen dolgozott első titkári, majd tanácsosi beosztásban. 1949-ben washingtoni követté nevezték ki, innen került londoni állomáshelyére. Megbízólevelét 1951. október 24-én nyújtotta át, de az eseményen – betegsége hivatkozva – nem vett részt VI. György király.³⁸ Bár az uralkodó valószínűleg valóban betegség miatt maradt távol, mégis szimbolikusnak tekinthetjük, hogy a két ország kapcsolatainak mélypontján még egy merőben protokolláris esemény sem zajlott le úgy, ahogy az normális körülmények között történni szokott.

Horváth Imre követ dolgát – elődjéhez hasonlóan – két dolog nehezítette: egyrészt a két ország között rendkívüli mértékben elmérgesedett viszony, másrészt saját munkatársainak inkompetenciája. Az előbbi talán Horváth követ saját szavaival illusztrálhatjuk a legjobban. Az 1952. évre vonatkozó éves jelentésében a következőket írta: „Fogadó ország kormányával való kapcsolatunk az elmúlt év folyamán kizárólag hivatalos és hideg volt. A követség csak néhány esetben és akkor is a legszükségesebb alkalmakkor fordult a Foreign Office-hoz segítségért, de minden esetben a Foreign Office tisztviselői hivatalos utakra hivatkozva hátráltatták a követséget segítség helyett.” Ráadásul időnként komolyabb atrocitások is történtek, az év során a követség két diplomáciai beosztottjának a lakásába is betörték

³⁷ Nyárádi Miklós, a Dinnyés-kormány pénzügyminisztere nem éppen hízelgő történeteket ír le Horváthról emlékiratában. *Nicholas Nyaradi: My Ringside Seat In Moscow*. New York 1952. 98.

³⁸ MNL OL, XIX-J-1-k 12. tétel 1. doboz. Horváth Imre 1272/biz.-51. sz. jelentése, 1951. október 30.

ismeretlen tettesek.³⁹ Mindezek azonban jelentéktelen kellemetlenkedéseknek számítottak ahhoz képest, ahogy a magyar hivatalos szervek bántak a budapesti angol követséggel: a hatóságok folyamatosan zaklatták munkatársait, letartóztattak vagy kitelepítettek több magyar alkalmazottat és azok hozzátartozóit, és senki sem volt biztonságban, aki kapcsolatban volt a brit képvisellel.

Horváth egy másik jelentéséből képet kaphatunk arról is, mennyire képzetlen személyek dolgoztak a követségen: „Az ország nyelvén kielégítően olvasni, írni és beszélni csak három beosztott tud: Házi [Vencel], Várkonyi [Péter] és Gyarmatiné elvtársak. A többi elvtársak a legegyszerűbb dolgokat sem tudják elintézni vagy megbeszélni.”⁴⁰ Egy követségi munkaértekezleten Várkonyi Péter hangsúlyozta, hogy „lehetőleg az altiszt elvtársak a szükséges angol kifejezéseket tanulják meg, hogy a munka zökkenőmentesebb legyen”.⁴¹

A képviselőn uralkodó hangulatról a munkaértekezletek jegyzőkönyvei árulkodnak. Mindent áthatott a gyanakvás, és természetesen minden munkatárstól elvárták a párthoz méltó magatartást. Néhány szemelvény a jegyzőkönyvekből:

„Fazekas elvtársnő [Fazekas Zsuzsanna követségi tanácsos – H.Gy.] [...] megemlíti, hogy az éberség kérdésének milyen fontos jelentősége van különösen a külképviseleti viszonylatban. Felhívja az elvtársak figyelmét a telefonbeszélgetésekre, arra, hogy azt lehallgatják. [...] Felhívja a figyelmet arra, hogy az elvtársak a munkaidő alatt lehető legkevesebbre csökkentsék a beszélgetéseket (egymás közt), hogy ne terelődjön el a figyelem a munkáról.”⁴²

³⁹ MNL OL, XIX-J-1-j (KÜM TÜK-iratok: Nagy-Britannia) 47. tétel (Éves összefoglaló jelentések Nagy-Britannia kül- és belpolitikájáról, országismertetések) 20. doboz. „Fogadó országgal való kapcsolatunk 1952-ben”, a londoni követség éves összefoglalója, dátum nélkül [1953. január].

⁴⁰ Uo. „A követség munkájának főbb eredményei és hiányosságai 1952-ben”, a londoni követség éves összefoglalója, dátum nélkül [1953. január].

⁴¹ MNL OL, XIX-J-1-k 13. tétel 1. doboz, 1952. április 18.

⁴² Uo. 1952. április 18.

Az éberség kérdése szinte minden értekezleten szóba került. Egy alkalommal Horváth követ szigorúan megróttá egyik beosztottját, amiért meggondolatlanul válaszolt Aneurin Bevan munkáspárti politikus feleségének kérdésére:

„Amiről nincsen hivatalos kiadvány vagy közlemény a sajtóban, arról nem kell, de nem is szabad beszélnünk. Soha nem szabad elfelejtenünk, hogy ellenséges országban vagyunk és az elvtársak tapasztalatlanságát a provokátorok kijátsszák. Ne szégyelljük az elvtársak megmondani, erről nem tudok semmit, ha megtudom, elküldöm az információt. Megtörtént ugyanis, hogy Bevan felesége feladott Fazekas elvtársnőnek kérdéseket Kéthly Annáról. Erről mi nem tudunk semmit és nem is beszélhetünk róla, amíg nincsen hivatalosan tudomásunk sorsáról. Helytelen volt, hogy Fazekas elvtársnő pl. azt mondotta, hogy a nép elítélte és el is fogja ítélni az ilyen árulókat.”⁴³

A követség hétköznapijaiból nem maradhattak el a szigorú bírálatokkal tarkított lelkesítő beszédek sem. 1952 júliusában Horváth hosszabb magyarországi tartózkodás után érkezett vissza állomáshelyére. A követségi értekezleten hosszasan ecsetelte az otthon tapasztaltakat, beszélt a téeszekről, Inotáról, újonnan épült gyárakról, munkás származású fiatalokkal teli egyetemekről.

„Ebből látni, elvtársak – tette hozzá –, hogy míg mi itt dolgozunk (és közben nagyon szeretnénk hazamenni), addig nem csak országunk, de az emberek is megváltoznak, tanulnak, fejlődnek, iskolázott emberek lesznek. [...] Ezt a szellemet, amit otthon láttam és magammal hoztam, szeretném ha az elvtársak elsajátítanák, és meglátnák, hogy a mi

⁴³ Uo. Előadói értekezlet jegyzőkönyve, 1952. augusztus 21.

követségünk nem lehet egy gyengébb fix pont, mint az otthoni építkezések. Pártunk, kormányunk azért küldött bennünket ide, hogy itt idegenben, nehéz körülmények között az országot, népünket szolgáljuk és ezen a helyen és ilyen körülmények között is úgy kell dolgoznunk, hogy bebizonyítsuk, nem vagyunk méltatlanok arra a bizalomra, amit Kormányunk, Pártunk belénk helyezett és reánk bízott, azt becsülettel végre is hajtjuk. Követségünk sem a múlt évben, sem távollétem alatt nem teljesítette feladatát. [...] Megígérem egyenesen, hogy én nem tűnök lazaságot, s ezt ne vegyék az elvtársak fenyegetésnek, hanem csak vegyék tudomásul, hogy ha egy tszcs-ben az a feladat, hogy le kell aratni, hát le kell aratni. [...] Ezzel a lazasággal, fegyelmezetlenséggel és lustasággal fel kell számolni, többet és jobban kell termelnünk. Úgy kell érezni magunkat, mint igazi gazdának s a gazda szemével kell néznünk feladatainkat.”⁴⁴

Talán nem is ezek a beszédek a legérdekesebbek, hanem azok, amelyek a követség hétköznapi életébe engednek bepillantást. Egy alkalommal például a követ megjegyezte, hogy

„Séra elvtársnő szobája – bár sokkal jobb, mint azelőtt volt – még mindig nem kielégítő, sok a szutyok és rendetlenség. Fiatal leányok dolgoznak ebben a szobában, de soha nem lehet egy szál virágot látni. Helyezzük, elvtársak: »a munka nálunk becsület és dicsőség dolga« jelszót Rákosi elvtárs fényképe mellé. [...] Az egymás közötti viszonyban az elvtársak nem megfelelő, durva hangnemet használnak.

⁴⁴ Uo. Követségi értekezlet jegyzőkönyve, 1952. július 26.

A jövőben kifogástalan, udvarias, barátságos és elvtársias hangot használjunk.”⁴⁵

1953 márciusában Horváth Imre a következőt tette szóvá a követség munkaértekezletén:

„Követ elvtárs kedves szovjet és ma már nálunk is jól bevett szokás szerint a követséghez tartozó valamennyi elvtársnőnek március 8-án, a Nemzetközi Nőnap alkalmából virággal kedveskedett. Az elvtársnők nagy része azonban ezt a figyelmességet szóra sem méltatta, ami azonkívül, hogy Követ elvtársnak személy szerint rosszul esett, tiszteletlenség bárkivel szemben, s az elvtársnők ezzel a világ asszonyainak nagy napjának jelentőségét csorbították, arról nem is beszélve, hogy semmi esetre sem segíti elő az elvtársias jó viszonyt.”⁴⁶

Horváth Imre követi megbízatása idejére esett a magyar–brit kapcsolatok szinte totális leépülése. Az egyetlen téma, amely időnként felmerült a két ország külügyminisztériumai, illetve a diplomáciai képviselői között, a Sanders-ügy volt. A 13 év börtönbüntetésre ítélt Sanders Budapesten várta sorsának jobbra fordulását, és ügye több alkalommal felmerült a londoni parlament ülésein is. Felesége többször próbálkozott személyesen találkozni Horváthtal, de a követ éveken át nem volt hajlandó fogadni. A Sztálin halála után lassan meginduló enyhülés a magyar–angol viszonyban is éreztette jótékony hatását. Mrs. Sanders augusztus 5-én nagy sajtóvisszhang közepette látogatást tett az Eaton Place-i épületben. Két héttel később Sanderst szabadon engedték, és elhagyhatta Magyarországot. Ezzel elhárult a legfontosabb akadály a brit–magyar kapcsolatok normalizálása elől: az angol

⁴⁵ Uo. Követségi munkaértekezlet jegyzőkönyve, 1952. szeptember 2.

⁴⁶ Uo. 1953. április 1.

kereskedelmi minisztérium augusztus 27-én közleményt adott ki a magyar importra vonatkozó korlátozások megszüntetéséről.

Horváth nem sokáig élvezhette azt, hogy megszűnt a követség szinte hermetikus elszigeteltsége, és hosszú évek után lassan ugyan, de mégis fejlődésnek indultak a brit–magyar kapcsolatok. 1953 augusztusában áthelyezték a prágai követségre. 1956 nyaráig tartózkodott Prágában, majd július 30-án külügyminiszterré nevezték ki. Miniszteri tárcáját a Nagy Imre-kormányban is megtarthatta. Nagy Imre október 30-án New Yorkba küldte az ENSZ tájékoztatására, Horváth azonban Moszkvába utazott, majd a Kádár-kormány tagjaként tért vissza Magyarországra. 1957 májusától 1958-ban bekövetkezett haláláig ismét külügyminiszterként tevékenykedett.

Egy igazi pártkader – Katona János

Horváth Imrét Katona János váltotta a londoni követség élén. Katona karrierje a tipikus pártkader életútját tükrözi: már fiatal munkásként belépett a Szociáldemokrata Pártba és a bőripari munkások szakszervezetébe, ez utóbbinak 1940-től elnöki tisztét is betöltötte. Az 1930-as években kapcsolatba lépett az illegális kommunista mozgalommal, 1942-ben a Magyar Történelmi Emlékbizottság tagjaként részt vett a Petőfi-szobor koszorúzásában: ő helyezte el a koszorút a magyar szervezett munkásság nevében. 1945 után a bőriparban töltött be különféle vezető tisztségeket, de időközben Győr vármegye alispánja és Budapest alpolgármestere is volt egy ideig. 1949-től a Külügyminisztériumban dolgozott, fél évvel később már New York-i főkonzullá nevezték ki. 1952 szeptemberétől Stockholmban volt főkonzul, onnan érkezett egy évvel később a londoni követség élére.

Katona teljesen más körülmények közé érkezett, mint elődje néhány évvel korábban, bár a *Foreign Office*-ban tett bemutatkozó látogatásán a brit diplomaták még nem sok jelét mutatták annak, hogy alapvető változás állt volna be a két ország

viszonyában.⁴⁷ Később Katona lelkesen számolt be arról, hogy „Eden külügyminiszter visszaérkezése után nemsokára fogadott, amire nem került sor Horváth elvtárs két éves itt tartózkodása alatt”.⁴⁸ 1954 márciusában újraindultak az 1949 őszén félbeszakadt kereskedelmi és pénzügyi tárgyalások.

Katona követ több jelentésben örömmel nyugtázta, hogy a brit hivatalos szervek egyre nagyobb figyelmet szentelnek Magyarországnak, és egyre kevésbé akadályozzák a követség munkáját. Az angol sajtó hangja is „feltűnően megváltozott”, írta Katona az 1953. évről szóló összefoglaló jelentésében, és bár az év elején még több „rágalmazó cikk” jelent meg Magyarországról, „az új kormányprogram után mind gyakoribbakká váltak a hazánkban vég[be]ment fejlődéssel aránylag kedvezően foglalkozó cikkek”.⁴⁹

A nemzetközi feszültség tehát enyhült, a kétoldalú kapcsolatok is kedvezően alakultak, a régi beidegződésektől azonban nehéz volt megszabadulni. Katona követ éves összefoglalóiban továbbra is olyan kliséket használt, mintha semmi sem történt volna a nemzetközi színtéren: „Az angol kormány Szovjetunió felé irányuló politikáját továbbra is a szocialista államok iránti nagy gyűlölet vezette. A gyűlölet nem volt annyira élesen szembeötlő, mint az előző években, mivel az előző évek politikája hatástalannak bizonyult a nagy erejű és ügyesen időzített szovjet békekezdeményezésekkel szemben.” Ugyanakkor a követ az is elismerte, hogy az év során „kisebb enyhülés következett be” a szovjet–angol viszonyban, és ezzel párhuzamosan Nagy-Britannia és a szocialista országok kapcsolatában is.⁵⁰

Katona sorai nem igazán tükrözik azt, hogy 1953-tól új szemléletmód jelent meg a magyar külpolitikában, a magyar politikai vezetés, a külügyi vezetés és apparátus gondolkodásában. Az új szovjet vezetés arra ösztönözte a keleti blokk országait, hogy a nemzetközi színtéren egyre inkább „szuverén” szereplőként

⁴⁷ MNL OL, XIX-J-1-k 12. tétel 1. doboz. Katona jelentése a KÜM-nek, 1953. október 1.

⁴⁸ MNL OL, XIX-J-1-j 47. tétel 20. doboz. Éves jelentés az 1953. évre, dátum nélkül [1954. január].

⁴⁹ Uo. Dátum nélkül [1954. január].

⁵⁰ Uo. „Az angol külpolitika 1954-ben.” Éves jelentés, dátum nélkül [1955. január].

jelenjenek meg, és tegyenek „önálló” kezdeményezéseket – mindezt Moszkvával egyeztetve.⁵¹ Ilyen „önálló” lépés volt Sanders szabadon engedése, illetve a kereskedelmi és pénzügyi tárgyalások újraindítására tett javaslat is.

Az 1955. évi összefoglaló jelentés a magyar–angol kapcsolatok tekintetében megállapítja, hogy ezek fejlődtek ugyan, de ez elsősorban a magyar félnek volt köszönhető. Katona azt is kiemeli, hogy

„Nagy Imre miniszterelnöksége alatt az itteni sajtó és valószínűleg hivatalos körök is úgy tekintettek Magyarországra, mint a népi demokráciák között a leggyöngébb pontra, és olyan ábrándokat szőttek, hogy olyan belső átalakulás van, amely letérítheti országunkat a szocializmus építésének útjáról. Mindazonáltal az angol sajtó magatartása lényegesen mérsékeltebb volt az előző évinél, és jó néhány tárgyilagosabb cikk jelent meg főleg nálunk járt tudósítók tollából.”⁵²

Budapesten valószínűleg meglegedettséggel olvasták a londoni brit követség kollektívájáról szóló jelentést is:

„A követség kollektívája annak szelleme az elmúlt év folyamán, különösen pedig a pártszervezet megalakulása után szépen fejlődött. Ugyancsak fejlődött a bírálat és az önbírálat készsége. A szakmai tudás megszerzéséért, elsősorban a megfelelő fokú nyelvtudás eléréseért lelkes verseny folyik a követségen. Számos összejövetelt tartottunk a jó elvtársi és baráti kapcsolatok fejlesztéséért. Több esetben a követség tagjainak feleségei önkéntes munkával támogatják rendezvényeinket.

⁵¹ Békés Csaba: A magyar külpolitika néhány kérdése 1945 után. In: Mérlegen a XX. századi magyar történelem – értelmezések és értékelések. Szerk. Püski Levente – Valuch Tibor. Budapest–Debrecen 2002. 307.

⁵² Uo. Dátum nélkül.

Összefoglalva a követség tagjainak kollektív szelleme, munkakészsége, lelkesedése az utóbbi időben sokat fejlődött.”⁵³

A korábban idézett jegyzőkönyvek tükrében, ez a lelkes hangú jelentés igen távol állhatott a valóságtól.

1956 nyarán, évekig tartó tárgyalások után végre megszületett a magyar–brit kereskedelmi és pénzügyi egyezmény, amely – legalábbis ekkor még úgy tűnt – új alapokra helyezte a két ország kapcsolatait. A magyar forradalom természetesen Londont is váratlanul érte, ráadásul a brit diplomácia látványos kudarcával végződő szuezi kaland miatt nem sok figyelmet fordítottak a budapesti eseményekre. A szovjet beavatkozás és a forradalmat követő megtorlás következtében ismét évekig fagyos volt a viszony Nagy-Britannia és Magyarország között, ha nem is olyan mértékben, mint az 1950-es évek elején. A forradalom után még néhány hónapig Katona János állt a londoni követség élén, majd 1957 novemberében varsói nagykövetté nevezték ki. Az 1960-as években afrikai országokban szolgált diplomataként, végül a Külügyminisztérium osztályvezetőjeként ment nyugdíjba.

Összegzés

„A diplomácia funkcióit három szóval szokás definiálni: tárgyalás, képviselet és információ [negotiation, representation and information]. Ami Budapestet illeti, a tárgyalási funkció [...] az utóbbi időben kizárólag *ad hoc* megbeszélésekre korlátozódik a szovjetizálás útján megtett újabb és újabb lépések kellemetlen következményeiről és hatásairól. Miután lehetetlenné vált a konstruktív tárgyalás, a képviselet funkcióját is képtelenség már ellátni. A követség tagjai nem tarthatnak

⁵³ MNL OL, XIX-J-1-j 47. tétel 20. doboz. „1955. évi összefoglaló jelentés. Követség munkájának eredményei és hiányosságai.” Dátum nélkül [1956. január].

fenn nyíltan kapcsolatot magyarokkal, mivel a rendőrállam figyelme, melynek szervei nyíltan és ismételten »az imperialista reakció kémeinek és ügynökeinek« írnak le bennünket, sajnos hatékonyan megtettek minden tőlük telhetőt annak érdekében, hogy veszélybe kerüljön minden magyar, aki ismer minket. Végül pedig a rendőrség figyelme természetesen azzal járt, hogy információforrásaink minimálisra zsugorodtak.”⁵⁴

Geoffrey Wallinger budapesti brit követ 1951 áprilisában írta ezeket a sorokat magyarországi kiküldetésének utolsó heteiben. Jelentése jól illusztrálja, milyen leküzdhetetlen akadályokkal szembesültek a nyugati diplomaták a vasfüggönyön innen a hidegháború legzordabb éveiben. Pedig a budapesti brit követségen a tárgyalt időszakban egymást követték a professzionális karrierdiplomaták. A *Foreign Office* magasan képzett és a térséget jól ismerő diplomatákat küldött Budapestre, még azokban az években is, amikor a két ország közötti rendkívül rossz viszony miatt alig volt jelentősége annak, ki áll a budapesti követség élén.

Bár a londoni magyar követség tagjai jóval kisebb nyomás alatt álltak, mint a britek Budapesten, ők is hasonló problémákkal küszködtek, mint amilyeneket Wallinger leírt. A londoni magyar követek és a követség működését áttekintve azonban azt is világosan láthatjuk, hogy a magyar külügyi szolgálat színvonala rendkívül gyors zuhanásnak indult a második világháborút követő években. Míg a koalíciós időszakban eleinte nagyrészt jól képzett, tapasztalt diplomaták és adminisztratív alkalmazottak dolgoztak a londoni képviseleten, 1948 után a szakértelem egyre inkább a politikai megbízhatóság szempontja alá rendelődt. Talán nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy a londoni magyar követség az 1950-es évekre egy diplomáciai képviselet karikatúrájává vált – vezetőinek és munkatársainak

⁵⁴ PIL, 508/1. f. 140. őe., az NA FO 371/95197 jelzetű dokumentumának másolata. Wallinger 91. sz. jelentése Morrison külügyminiszternek, 1951. április 21.

képzetlensége folytán gyakorlatilag alkalmatlan volt a diplomácia legalapvetőbb feladatainak ellátására.

Gyula Hegedüs

THE HUNGARIAN DIPLOMATIC MISSION IN LONDON BETWEEN 1945 AND 1956

After the resumption of diplomatic relations between Hungary and the United Kingdom in 1945, an experienced diplomat, István Bede, was sent to London to represent the Hungarian Government. He and his staff made important contributions to the Hungarian efforts in the “peace preparation” period. In response to the growing Communist pressure in Hungary, Bede resigned in 1948 and asked for political asylum. His successor, János Erős, defected a year later. The newly appointed minister, Elek Bolgár, a reliable Communist and a former professor of diplomacy at the University of Rostov, undoubtedly possessed the competences required for this position, but most of his subordinates were virtually unsuitable to work in the foreign service. The ministers who succeeded Bolgár were faithful Communists but inexperienced diplomats who had to work with completely incompetent staff.

This paper discusses how the heads of the Hungarian diplomatic mission in London coped with their tasks in the period of the emerging Cold War. It also provides some insight into the everyday life of the legation between 1945 and 1956, and explores the dramatic deterioration of the quality of the Hungarian diplomatic service after the Second World War.

SZÁMUNK SZERZŐI

Bárány Zsófia – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandája; az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Bern Andrea – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandája.

Bognár Szabina, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Néprajztudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Csonka Laura – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandája.

Grósz András – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorjelöltje; a budaörsi Bleyer Jakab Helytörténeti Gyűjtemény történész-levéltárosa.

Hegedüs Gyula, PhD – A Budapesti Gazdasági Főiskola Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Karának főiskolai docense.

Klestenitz Tibor, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Marchut Réka, PhD – Az MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Paksa Rudolf, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos segédmunkatársa.

Péterfi András, PhD – Az MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa.

Péterfi Gábor, PhD – Az Aszódi Evangélikus Petőfi Gimnázium tanára, szaktanácsadó.

Sárándi Tamás – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorandusza, a Szatmár Megyei Múzeum (Szatmárnémeti, Románia) muzeológusa.

Somlai Péter Ferenc – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorjelöltje; a budapesti Madách Imre Gimnázium tanára.

Szécsényi András – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorjelöltje; a budapesti Holokauszt Emlékközpont gyűjteményvezetője.

Tevesz László – Az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Doktori Programjának doktorjelöltje; az ELTE BTK Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszékének tudományos segédmunkatársa.